

FENYVESI KRISTÓF

**„A DÉL BETÖRÉSE”
(Kerényi Károly és a Sziget topológiája)****1. A Centrálban a periféria*

Az 1935–1939 között működő Sziget-műhelyt korának egyik legbátrabban kísérletező, művészet- és tudományközi, transzdiszciplináris¹ ókorkutatói közösségeként tarthatjuk számon. Nyelvi és politikai okok egyaránt közrejátszottak abban, hogy a Sziget sem a maga korában, sem pedig azt követően nem írhatta be magát az ókortudomány 20. századi kísérleti megújításának, illetve a mítosz modern poétikája² megalkotásának és a mitopoézis művelésének európai történetébe. Mindazonáltal a politikai tényezők csak részleges szerepet játszanak abban, hogy a Sziget-műhely nemzetközi jelentőségét mind ez idáig a magyar tudomány-, művelődés- és irodalomtörténet-írás is csak rendkívül korlátozott mértékben és körben ismerte fel.³

* A jelen dolgozat alapjául szolgáló előadás 2011. január 28-án hangzott el az ELTE BTK Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke által szervezett „... a múltat be kell vallani” című konferencián, a Petőfi Irodalmi Múzeumban. A dolgozat véglegesítése során nyújtott javaslataiért köszönettel tartozom Tverdota Györgynek, a konferencia szervezőjének, aki felhívta a figyelmem RAMSHORN-BIRCSÁK Anikó doktori értekezésére (*Mítosz és mű: Kerényi Károly mitológia- és műhely-konceptiójának, az 1930-as, 1940-es évek regényirodalmának és a korszak tudományos életének összefüggései*, kézirat, Bp., ELTE BTK, 2009) és J. SZABÓ Pirooska kismonográfijára (*A magyar üvegyöngyjátékosok*, Bp., Uránusz Kiadó, 2011). Továbbá köszönöm Gintli Tibornak (ELTE) és tanárainknak, Tuomo Lahdelmának (Jyväskyläi Egyetem), Thomka Beátának és Orbán Jolánnak (Pécsi Tudományegyetem) a dolgozat elkészítésében nyújtott támogatásukat.

¹ A transzdiszciplinaritás fogalmát a Sziget és Kerényi ókortudományi törekvéseinek összefoglaló leírására RAMSHORN-BIRCSÁK Anikó alkalmazza disszertációjában, *i. m.* A fogalomhasználat indoklása a szerző *100 éves a Nyugat* (ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola–Petőfi Irodalmi Múzeum, 2008. február 20–22.) című konferencián elhangzott előadásában is megtalálható: BIRCSÁK Anikó, *A Sziget és a Nyugat: A Sziget mint műhely*, <http://epika.web.elte.hu/doktor/BircsakAniko.pdf> (2011.08.09).

² A „mítosz poétikája” fogalmának értelmezéséhez lásd Jeleszar MELETYINSZKIJ, *A mítosz poétikája*, ford. KOVÁCS Zoltán, Bp., Gondolat, 1985. Meletyinszkij 1976-os művének aktualitását – a munka egyes megfogalmazásainak és vizsgálati anyagának minden korhoz kötöttsége ellenére is – bizonyítja közelmúltban megjelent angol nyelvű kiadása: Eleazar M. MELETINSKY, *The Poetics of Myth*, ford. Guy LANOUE, Alexandre SADETSKY, New York, Routledge, 2000.

³ A nemzetközi és a magyarországi Kerényi-diskurzus összekapcsolhatóságának feltételei továbbra is csak korlátozott mértékben adóttak. Annak ellenére is így van, hogy Kerényi munkássága sokoldalúan és jelentős hangsúllyal szerepel a nemzetközi diskurzusban, s magyarországi tevékenységének kutatása is folyamatban van. Holott a diszkurzív „horizontok összeolvasztásának” szükségességére már az 1997-es Kerényi-cente-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 3. szám

A Sziget rövid, felvillanás-szerű élettartama, valamint a Szigethez mint egyszersmind közösségi-társadalmi fórumhoz fűzött széleskörű alapítói remények gyakran ellentmondásosnak tetsző burjánzása túlságosan is könnyen elhelyezhetővé teszik a Szigetet a két világháború közötti magyarországi, közép-európai alapítások sorában. A Sziget ugyanis az Európa és a magyar társadalom krízisjelenségeinek együttes megoldását sürgető javaslatoktól kezdve, az egymástól látszólag távol eső kulturális jelenségek összekapcsolásával a közösségi, sőt emberi-humanisztikus önmeghatározás igényéig, számos olyan célkitűzést megfogalmaz, amely a két világháború közötti időszak egyéni és közösségi munkaprogramjainak a sokaságát jellemezte. Azonban nem szabad elfeledkezni arról, hogy a tudományos, művészi és személyes egzisztenciális erőforrásokat egyaránt maximálisan kiaknázni szándékozó *szigeti* tendenciák mindenekelőtt egy új ókortudományi modell kikísérletezésének a programját valósítják meg, s ez a specifikus törekvés egyértelműen kiemeli a Szigetet a térség intellektuális válságmegoldó műhelyeinek köréből. A Sziget, e sajátos ókortudományi irányultság révén, ugyanis a klasszika-filológiai erudíció által megalapozott *Bildung* műveltségisményének összeomlása utáni útkeresés nyugati diskurzusának legprogresszívebb klasszika-filológiai, etnológiai és filozófiai áramlataival került közvetlen érintkezésbe. Ebben a különös szerkezetű erőterben pedig számos olyan eredményt hozott létre, amelyeknek a jelentőségét csak az inter- és a transzdiszciplinaritás, a művészet-, a tudomány- és a kultúrák köziség, a fenomenológiai, a kultúratudományi és a médiumelméleti vizsgálatok modern megközelítésmódjaiban egyaránt otthonosan tájékozódó tudományosság mérheti fel a maga sokoldalúságában.

A Sziget alapítóinak, Kerényi Károlynak és Hamvas Bélának, továbbá a műhely körül sűrűsödő diskurzus fő irányait befolyásoló Németh Lászlónak, Szerb Antalnak, Gulyás Pálnak, Prohászka Lajosnak, valamint a vállalkozást az utolsó Sziget-almanachban történő megjelenésével betetőző és egyben lezáró Franz Altheimnek a legtehetségesebb és a későbbiekben többségében ugyancsak jelentős pályát befutó Kerényi-tanítványokkal kiegészülő konstellációja⁴ – egymástól radikálisan különböző szereplők együttállásáról, sőt mozgalmoszerű közös fellépéséről lévén szó – egy a Sziget háttérül szolgáló, rendkívül összetett tematikai és személyközi hálózat működését feltételezte. Ezt a tematikai és személyközi hálózatot Kerényi Károly a Sziget kiadványsorozatának 1935-ös elindulását megelőző évtizedben, egyre tudatosabb munkával építette fel.

Kerényi egyben a szellemi-politikai függetlenség megőrzésével kialakítható érdeklődősség diszkurzív feltételeit is szavatolva, nagyfokú érzékenységgel teremtette meg a közös érdeklődés motiválhatóságának, és ezáltal egy a hazai szellemi életben addig még ismeretlen, széles tartományú *másik hang* megszólaltatásának a lehetőségét. A Sziget

nárium rendezvényei is felhívhatták a figyelmet. Az év eseményeiről és tapasztalatairól lásd SZILÁGYI János György, *Kerényi-év, 1997 = Mitológia és humanitás: Tanulmányok Kerényi Károly 100. születésnapjára*, szerk. SZILÁGYI János György, Bp., Osiris, 1999, 12–27.

⁴ A Sziget I–III. szerzői: Sziget I, 1935 – Kerényi Károly (3 cikkel), Németh László, Dobrovits Aladár, Gallus Sándor, Hamvas Béla (2 cikkel); Sziget II, 1936 – Kerényi Károly (3 cikkel), Németh László (2 költeménnyel), Szerb Antal, Hamvas Béla (3 cikkel), Kövendi Dénes; Sziget III, 1939 – Kerényi Károly (2 cikkel), Németh László, Kövendi Dénes, Gulyás Pál, Brelich Angelo, Prohászka Lajos, Franz Altheim.

ebből a perspektívából nézve csak napjainkban vált átfogó elemzés tárgyává,⁵ azonban a Sziget-műhely egyes résztvevői munkásságának az ismeretében nyilvánvaló, hogy a Sziget olyan tudósok, művészek és gondolkodók egymástól felfogásban, értékrendben, érdeklődésben eltérő generációk képviselői között teremtett szoros kapcsolatot, akik és amelyek egyébként nem álltak egymással témaközösségben, elhatárolt diskurzusok beszélői voltak, gyakran nehezen áthidalható szakadékok, ellentétek húzódtak a szemléletükben.

Cs. Szabó László Kerényi Károllyal való megismerkedéséről szóló visszaemlékezése a korszak problémáinak alternatív megoldásai után kutató diskurzus- és asztaltársaságok sajátos egymásba ééréséről is érzékletes képet ad. Cs. Szabó beszámol arról, hogy még jelentős különbségek ellenére is miként jöhettek létre hosszabb-rövidebb életű szövetségek, miként alakulhatott ki valódi, az ellentétek által is fűtött, versengő párbeszéd az utókor számára már csak nehezen összeegyeztethető célokat valló értelmiségi körök között: „A Centrál Kávéház pincéjében ismerkedtem meg Károllyal, népesebb találkozóakra használt alagsori termében. Ennek a kávéháznak a jelentősége vetekedett az 1930-as években azzal a Pilvaxéval, ahol a márciusi ifjak Petőfi két oldalán körülülték a »közvélemény asztalát«. Minél sötétebb idők ereszkedtek Magyarországra, annál vonzóbb betérővé vált, szinte napi szükségletté. [...] Együtt volt ott a magyar irodalom sokféle árnyalata, konzervatív és »nyugatos«, népi és urbánus [...] s a nyelvi tanszékek legrokonszenvesebb professzorai, a szegedi, pécsi, debreceni egyetemről is, ha felrándultak Pestre. [...] Kettős szorításban alakult ki az a láthatatlan, laza szövetség, amit szellemi honvédelemnek nevezett el a fiatal Szabó Zoltán. S ebben a szellemi honvédelemben összetartottak egymást nem kedvelő, sőt egyenesen taszító emberek is. [...] Szomszéd-ságomban ült le [Kerényi] Károly, bemutatkoztunk. [...] Károly nem tudósok, ókorbúvár-
rok, hanem írók és költők közt számított a humanista ellenállás megsegítésére. [...] [A] szellemi honvédelem és ellenállás forrásait is kellő helyükön: ebben a pincében s kávéházi asztaloknál élte át, igazoló bátorítást szerezve ahhoz, hogy megindítsa *Sziget* című folyóiratát.”⁶

Az olykor ellentétes tendenciájú, heterogén elemek Kerényi Szigetében való összeépüléséből egy a korallzátonyokhoz hasonló, sérülékeny struktúra jött létre. Az 1935 és 1939 között megjelentetett *Sziget-évkönyvek* (1935, 1936, 1939) anyaga⁷ a szellemi klíma változásainak többszörösen kitéve, rendkívül lassú, organikus érési folyamat során, Kerényi szavaival élve „együtt növekedve”⁸ bontakozott ki. A Sziget mint *műhely* és *közösség* létalapját jelentő, Kerényi által tudatosan táplált organicitás-eszményt a szerke-

⁵ Vö. J. SZABÓ, *i. m.*

⁶ CS. SZABÓ László, *Kerényi Károly arcképe = Kerényi Károly és a humanizmus*, szerk. ÁRKAY László, Zürich, Svájci Magyar Irodalom- és Könyvbarátok Köre, 1977, 98–101.

⁷ *Sziget I–III. 1935–1939*, Bp., Orpheusz Kiadó, 2000.

⁸ A Szigetnek ezt a meghatározó vonását emeli ki Kerényi akkor, amikor a Sziget-vállalkozás lezárulását követően, egy pillanatra felsejlik a folytatás gondolata. Lásd Kerényi Károly 1942. február 3-án Gulyás Pálhoz írott levelét: „A Sziget-kötetnek együttesen kell nőnie.” Idézi DARABOS Pál, *Hamvas Béla: Egy életmű fizionómiaja*, I–III, Bp., Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, 2002, II, 240.

zet egyes elemei közötti belső feszültségek egyfajta érzékeny, azonban mindig a Kerényi által vizionált, megújult ókortudomány irányába való kiegyensúlyozása alapozta meg. A Sziget-műhely sajátos elgondolásokon alapuló, összetett ókortudatói profilja kizárólag Kerényi folyamatos jelenlétére, személyes hatására épülő közösségszervezői munkája révén volt fenntartható. Ennek következtében a Sziget összeforrt Kerényi nevével, s a transzdiszciplináris kísérlet több, az alábbiakban részletesebben is bemutatandó aspektusa miatt, Kerényi életművének meghatározó állomásaként kell értékelnünk azt.

2. A Sziget mint közösségi hálózat: a pénteki előadások, a Stemma és a kiránduló körök

Kerényi néhány év középiskolai tanárság után, 1926-ban lett a budapesti egyetem magántanára. Ugyanebben az évben az Egyetemes Philológiai Közlöny egyik szerkesztőjévé is kinevezték. Ekkor indította el az egyetemen a görög mitológiáról szóló és számára is hamarosan komoly hírnevet szerző, úgynevezett *pénteki előadásokat*, amelyek invenciózus, élményszerű és az időszak meghatározó filozófiai, poétikai vonatkozásai felé asszociatív kapcsolatokat nyitó hangoltságuknál fogva és Kerényi határozott szándékainak megfelelően, rövidesen az egyetem körein jóval túlmutató kulturális programokká terebélyesedtek. (Kerényi az egyetem körein túllépni szándékozó kulturális terveinek a bizonyítékai után kutatva elegendő, ha a pénteki előadások időpontválasztására gondolunk: a péntek este hattól nyolc óráig terjedő időszak ma sem és akkor sem jellemzően az egyetemi diákokkal folytatott, hagyományos értelemben vett eredményes tanulmányi munka, sokkal inkább az úgynevezett közösségi, szabadidős tevékenységek ideje volt.⁹) Ezek az előadások bontakoztak ki a Kerényi-féle mítoszértelmezésnek azok a kiterjedt elméleti keretei, amelyek Kerényi szintetizáló és összetéveszthetetlenül egyedi vonásokkal jellemezhető mítosz-elméletét a Szigetig hatóan, s aztán Kerényi egész életművére vonatkozóan megalapozták. A Hölderlinig, Bachofenig visszanyúló elméleti tájékozódás, Nietzsche kulturális kritikává szélesedő filológia-kritikájától és az „életfilozófiák” számos excentrikus vonásától egyaránt megihletett, a *Bildung* klasszika-filológiai eszményének meghaladásával kísérletező, a wundti és a jungi lélektanban oly fontos szerepet játszó asszociációs láncok, affektív állapotok, álmok vizsgálata iránt is nyitott, az összehasonlító etnológia új elméleteit beépítő és egyben a kortárs német filozófia legfrissebb fejleményeiben is tájékozott, remitologizációs tendenciáktól sem mentes, szellemtörténeti bázisú mítoszelemzések változatos tudományos és művészeti területekről vonzották a hallgatókat.

⁹ „Kerényi Magda: »Maga az, hogy péntek este 6–8-ig tartotta az előadásait, már az sem tetszett senkinek, még a pedellusnak sem, mert mihamarabb be akarta csukni az egyetemet. [...] Na, hát az egy olyan előadás volt, ahogy mondták Pesten: bundás. A városból jártak bundás hölgyek. Az egy tele termes előadás volt. Az úgynevezett pénteki órák. Péntek este 6-tól 8-ig voltak a Kerényi-órák, közben volt egy tíz perces szünet. Tele volt a 13. terem a harmadik emeleten.«” RAMSHORN-BIRCSÁK Anikó, *Beszélgetés Kerényi Magdával, Kerényi Károly özvegyével (Interjú)* = R.-B. A., *Mítosz és mű... , i. m.*

Kerényi diszciplínaközi, a korabeli klasszika-filológia megszokott keretein túlmutató magyarázatainak, például a modern lélektan és filozófia mitológiára vonatkozatható eredményeinek, valamint a mítosz poétikája és narratológiája iránti érdeklődésének köszönhetően a pénteki előadások rendszeres látogatói között számos kivételes tehetségű irodalmárt találunk. A művészeket és független gondolkodókat minden bizonnyal vonzotta az is, hogy egy alternatív Európa-diskurzus ókortudományi felvázolásán és jelenkorra vonatkoztatott kulturális konzekvenciáinak a levonásán keresztül Kerényi a mítoszelmélet radikális megújítását a mítosz társadalmi-kulturális jelentőségének a feleleveníthetőségében és neohumanisztikus aktualizálhatóságában is látta.¹⁰ Kerényi szemléletében, a legkorábbi munkáktól kezdve egészen az életművet betetőző és lezáró nagy Dionüszosz-könyvig, szakadatlanul jelen van az az álláspont, miszerint az európai vallások kialakulásáról, a mitikus alapok egymásra gyakorolt hatásáról való ismeretszerzés jóval túlmutat a tudományos érdeken, ugyanis az a nyugati kultúra egészének a megértéséhez visz közelebb.¹¹ Ebből fakadóan Kerényi rendszerint azzal a lehetőséggel is él, hogy kulturális távlatot adjon ókortudományi felfedezéseinek. S noha szigorúan ügyel rá, hogy soha ne lépjen túl a tudományos vagy humanista állásfoglalások illetékességi körén, az esetek többségében a *Bildung* ókortudományi és kulturális berendezkedése szempontjából szubverzív eredményre jut.¹²

Kerényi a pénteki előadások kapcsán tapasztalt visszajelzésekből és a belőlük kibontakozó informális diszkussziókból is komoly erőt merített: a Sziget elindításáig terjedő időszakban ugrásszerűen megnőtt a publikációinak a száma. Az írásokban, előadásokban egyre-másra felbukkanó experimentális állásfoglalások is gyarapodásnak indultak, a tanulmányokban megjelenő kulturális referenciák és a *Bildung* antikvitas-, klasszika-filológiai és általában véve tudományfelfogásával tudatosan szembehelyezkedő megállapítások is egyre sokrétűbbé váltak. A tudományos és a művészeti diskurzusok közötti egyre tudatosabb hídépítő tevékenység során Kerényi számtalan formában vált képessé annak a demonstrációjára, hogy miként lehetséges szűkebb szaktudománya, valamint a tágabb társadalmi-intellektuális közeg meghatározó kérdéseinek ihletett és másokat is megoldási javaslatokra indító összekapcsolása.

Miközben Kerényi az egyetemi tevékenység határait feszegette, a Trianon utáni revíziós művelődéspolitikai a szellemi identitáskeresés kérdéseit az ókortudomány céljait

¹⁰ A korabeli hazai újhumanizmus kontextusának rokon tendenciáit is bemutatja TVERDOTA György, „*Mi egy új humanizmus hívei vagyunk*”: *A 75 éves Szép Szó hitvallása*, megjelenés előtt.

¹¹ Vö. „A vallásokról – különösen a régebbi vallásokról –, átalakulásaikról és kultúrákra gyakorolt hatásokról, mind a mai napig csak provizórikus képet alkothatunk. Ennek az általános képnek a gazdagítása nem csak a tudósokat illeti, hanem mindazokat, akik a kultúra tulajdonképpeni tartalmát képező tapasztalatokról jelentősebb tudásra kívánnak szert tenni. Az európai kultúra vallástörténete, még távoli kezdeteiben is, a *mi* vallástörténetünk. A kultúra történetéhez tartozik, függetlenül attól, hogy azt vallási vagy filozófiai meggyőződéseink fényében, egyénileg miként értelmezzük.” Carl KERÉNYI, *Dionysos: Archetypal Image of Indestructible Life*, ford. Ralph MANHEIM, New Jersey, Princeton University Press, 1996, xxiii. (Az idézetet a saját fordításomban közlöm – F. K.)

¹² Vö. FENYVESI Kristóf, *Idegen a Bildung-ban: A határátörés mint nietzscheánus praxis és Kerényi Károly egzisztenciális filológiája*, *Korunk*, 2011/1, 72–81.

illetően is meglehetősen vehemenciával fogalmazta újra. Kerényi egyetemi tanári pályafutása és egyben nevezetes előadásai indulásának évében, 1926-ban jelent meg a Budapesti Szemlében a Kerényivel csaknem egyidős és szintén rendkívül tehetséges ókortudós, Alföldi András tollából a hivatalos tudománypolitikai program deklaratív megfogalmazása,¹³ amely a római Pannónia tanulmányozását az ókori Mediterráneum és a Közel-Kelet önálló kutatásával történő szembeállításából kiindulva, arra szólította fel az ókortudomány hazai művelőit, hogy a Mediterráneum és a Közel-Kelet helyett az úgynevezett „magyarcélú” kutatásokra, „honkutatásra” koncentráljanak, mert az „sokkal előbbre való”.¹⁴ Azonban fontos megjegyezni, hogy ezt a programot végül sem maga Alföldi, sem pedig tanítványai nem követték. A „magyarcélú” kutatásokat Alföldinek sikerült a saját kutatói profiljában egy egyetemes ókortudományi koncepcióba visszailleszteni, végeredményben ezzel alapozva meg 1947 utáni berni, bázeli, majd pedig princetoni sikereit.

Kerényi élelétására utal, hogy a pénteki előadásokra mint kulturális-intellektuális bázisra alapozott tematikus-személyközi hálózatépítő tevékenységének második körét, a nietzscheánus George-kör görögséget illető álláspontjára több tekintetben is támaszkodó, s arra névválasztásában is utaló Stemma-kört Alföldivel együtt hozta létre a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 1930-ban, és kezdetben együtt is vezették azt. A Stemma célja eleinte antik szerzők műveinek közös olvasása volt, amit később a Stemma-tagok új tanulmányainak felolvasása és megvitatása, illetve hiánypótló kiadványokat eredményező fordítói munka egészített ki.

Kerényi és Alföldi kollaborációja, valamint a klasszika-filológiai tevékenységből kibontakoztatható és abba vissza is ágyazható modern egzisztencialista filozófiai-kulturális tájékozódás jelentőségét és a kortárs kulturális jelenségek vizsgálatában egyaránt érvényesíthető pragmatikus vonásokat hangsúlyozó, egyre szaporodó és egyre explicitebb formát öltő Kerényi-féle megnyilvánulások arra mutatnak, hogy Kerényi a Trianon utáni magyar társadalom intellektuális krízisjelenségeit és a hazai és európai klasszika-filológia válságát ugyanazon folyamatnak a különböző aspektusaiként ismerte fel. Kerényi – nietzscheánus filozófiai érdeklődésétől is motiválva – képes volt a magyar ókortudomány húszas–harmincas évekbeli döntő, ám mégis csupán korlátozottabb hatókörűnek tűnő szaktudományos kérdéseit¹⁵ kiterjeszteni és a tudományos tevékenység egészét fenyegető episztemológiai válság áthidalhatóságával, továbbá a *Bildung* humanitás-eszményét aláásó európai válság fő kérdéseivel összekötni. Oly módon tette ezt, hogy mindeközben a tudomány illetékességi körétől való eltávolodás veszélyeire is fi-

¹³ ALFÖLDI András, *A honfoglalás előtti Magyarország kutatásának mai helyzete*, BpSz, 203(1926), 344–364.

¹⁴ Alföldi András cikkének szerepéről lásd például TÖRÖK László, „Vallomások az emberi szellem egysége mellett”, Holmi, 2009, 683–691; Uő, *Magyar ókortörténet a 21. század elején*, AntTan, 2008, 127–135.

¹⁵ A magyar ókortudomány korabeli fő tendenciáiról is hű képet ad: *Voces paginarum: Magyar ókortudomány a huszadik században*, szerk. SZILÁGYI János György, Bp., Osiris, 2008.

gyelmezett.¹⁶ Részben az ókortudomány sokoldalú diszkurzív potenciálját kifejteni képes, több-regiszterű Kerényi-féle megközelítés a magyarázata annak, hogy (1) a pénteki előadások hallgatóságának, (2) a Stemma eleinte Kerényi lakásán, máskor a pilisi hegyekben található közösségének, valamint az intellektuális közösségépítés legalább ilyen fontos színtereinek, a Kerényi körül csoportosuló (3) tanár és diák *kiránduló köröknek*¹⁷ a tagjait, a köztük lévő éles, adott esetben összeegyeztethetetlen felfogásbeli különbségek ellenére is sikerült Kerényinek összekapcsolnia. A Kerényi körül kibontakozó közösségi szellem intenzitásáról első kézből tudósít például egy 1933-as levelében Szerb Antal is: „Írnom kell neked legjobb barátomról is. [...] Kerényiről beszélek, a filológusról [...]. Nagyszerű ember, igazi tudós és egyszersmind nagy művész. Rendszeresen olvassuk a görög klasszikusokat, és bejárok az egyetemi előadásaira. A vallástörténelemlről beszél [...]. Ismersz két filológust: Walter E. Ottót [sic!] és Altheimet? Úgy tűnik, ugyanazt csinálják Németországban, amit Kerényi itt: föltámasztják a görög mitológiát (nem tudom, hogy írják franciául). Gyere hát Budapestre, hogy megismerd. Vasárnaponként nagy kirándulásokat teszünk a hegyekben – remélem egyszer te is velünk tartasz majd.”¹⁸

Közösségalapítói tevékenységének hitelességét is növelve, Kerényi nem csak saját diskurzus-társaságában, hanem a szakmai nyilvánosság központi fórumain is hangot adott egyedi álláspontjának. 1930. január 15-én a Budapesti Philológiai Társaság 55. közgyűlésén elhangzott *Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok* című beszédében¹⁹ egyfelől maga is megerősítette a nemzeti szempont fontosságát az ókortudományi kutatásokban – különösen a kutatói preferenciák és a tudománypolitikai prioritások tekintetében –, azzal azonban nem értett egyet, hogy akár a tanulmányozható anyag köre, akár az antik anyaggal való közvetlen érintkezés lehetőségei átmeneti politikai, ideológiai érdekeknek megfelelően leszűkíthetők volnának. Ez mind saját, folytonosan a kiterjesztés lehetőségeit kutató ókortudományi koncepciója felől, mind pedig a humántudományok kumulatív jellegének a felismeréséből következően elfogadhatatlannak bizonyult a számára. A klebelsbergi neonacionalizmus radikalizáló értelmezését adó vezérszólásoknak ugyanis a Budapesti Philológiai Társaságon belül is egyre több követője

¹⁶ Vö. „Igazi problémák és feladatok a klasszika-filológia területén abból támadnak, hogy a filológus személyében mai ember lép érintkezésbe az antik világgal, a hagyományozás minőségével szemben támasztott magas igényekkel s a hagyomány tartalmához intézett új kérdésekkel.” KERÉNYI Károly, *Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok* = Uő, *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, szerk. KOMORÓCZY Géza, SZILÁGYI János György, Bp., Magvető, 1984, 37–53, 50. Eredetileg elhangzott a Budapesti Philológiai Társaság 55. közgyűlésén, 1930. január 15-én. Eredeti megjelenése: EPhK, 54(1930), 20–35.

¹⁷ Kerényi kiránduló köreire és azok jelentőségére DÖMÖTÖR Tekla is utal: *Táltosok Pest-Budán és környékén*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987, 55. Kerényi Magda is kiemeli azokat egy vele készített interjúban: „Az uramnak ugyanis két kirándulós társasága volt: egyrészt az öregek, az ő korosztálya, már tanárok; másrészt pedig mi, a tanítványai.” RAMSHORN-BIRCSÁK Anikó, *Beszélgetés Kerényi Magdával*, i. m.

¹⁸ Szerb Antal levele Dionis Pippidnek, Budapest, 1933. január 6. SZERB Antal *Válogatott levelei*, szerk. NAGY Csaba, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2001, 72–73.

¹⁹ KERÉNYI, 16. jegyzetben i. m.

akadt, akik a kutatói intézményrendszer átalakítását illetően is igyekeztek a nézeteiknek érvényt szerezni.²⁰

3. A Sziget ismeretelmélete: a „parusiák tudománya”

A leszűkítő törekvésekkel szemben Kerényi éppen ellenkezőleg, az antik görögség és a római kultúra eredeti emlékeivel való közvetlen találkozást tekintette a klasszika-filológiai tevékenység magjának. Egyfajta szellemtörténeti alapon álló, de mindenekelőtt lélektani tendenciákat felerősítő, sőt egzisztenciál-fenomenológiai inspirációjú, „kvázi-archeológiai” kiterjesztést kapcsolt a *Bildung* klasszika-filológiájának szöveg- és könyvcentrikus ideáljához. Az antik emlékek lelőhelyeire való visszatérés jelentőségét hangsúlyozta és ennek a lehetőségét javasolta a klasszika-filológiai képzés során biztosítani, mégpedig egy olyasfajta, semmivel sem pótolható személyes élményszerzés céljából, amelynek – Kerényi gondolatmenetét idézve – még a legalaposabb szövegkritikai-módszertani felkészültség is csak a kiegészítője lehet. Kerényi érvelése szerint a nemzeti szempontból közvetlen jelentőséggel bíró görög és latin szövegek száma meglehetősen korlátozott, a bizánci világ emlékeinek „érzelmi értéke” a magyar klasszikus-filológus hallgatókra nézve pedig összehasonlíthatatlanul kisebb, mint mai görög, balkáni vagy orosz kutatóik számára, az újlatin irodalom szövegei nagy részének másodlagos jellege pedig szintén korlátozza a kizárólagos tanulmányozásukkal bejárható kutatói pályát.²¹ Ráadásul egyik terület sem nélkülözheti „egy életképes, sőt erőfölöslegekkel rendelkező klasszika-filológia segítségét”, hiszen egyik sem közelíthető meg „a nélkül a műveltség nélkül, amelyet csak egy teljes és szigorú klasszika-filológiai előképzettség adhat meg”.²² Kerényi ezért még az általa hivatkozott korabeli német ókortudomány élcspatára, a Jäger-féle berlini újhumanizmusra is valamelyest rálicitálva, kijelentéseinek diszkurzív kötődéseit mindenesetre egyértelműen megadva, egy meglepő, nietzscheánus fordulattal egyértelműen a klasszikus-filológusnak a görög és római antikvitás eredeti értékei iránt tanúsított érzékenységét, lelkesültségét, illetve az antik világ tárgyaival történő találkozás tapasztalatából fakadó emberi megindultságot jelöli meg a szerteágazó klasszika-filológiai kutatások tulajdonképpeni kimeríthetetlen energetikai bázisaként.²³

„...[A] legújabb berlini újhumanizmus értékelő gondolatmenete kell, hogy ezekben irányadó legyen”²⁴ – írja Kerényi mindenekelőtt Werner Jägerre utalva, akinek az első 20. századi németországi ókortudományi reform fűződik a nevéhez. Jäger 1921-ben vette át Wilamowitz-Moellendorff helyét a berlini görög tanszék élén, és a görög kultúrát olyan értékek foglalataként értelmezte (nagyban alapozva a Kerényi által szintén hivat-

²⁰ Kerényi Vári Rezső és Moravcsik Gyula bizantinológusokra és Huszti Józsefre, a magyarországi humanizmus kutatójára személy szerint is utal a beszéd írott változatában, *uo.*, 37, 51.

²¹ KERÉNYI, 16. jegyzetben *i. m.*, 42–43.

²² KERÉNYI, 16. jegyzetben *i. m.*, 42.

²³ KERÉNYI, 16. jegyzetben *i. m.*, 43–44.

²⁴ KERÉNYI, 16. jegyzetben *i. m.*, 52.

kozott Eduard Spranger „harmadik humanizmus” elméletére), amelyek kivételes lehetőségeket tartogatnak a fiatalság és az értelmiség számára, hogy kilábaljon az első világháborút követő, Oswald Spengler által leírt pesszimizmusból. Jäger ennek érdekében dolgozta ki a *paideia* egy sajátos, modern elméletét, folyóiratokat, monográfia-sorozatokat alapított. Különböző konferenciákon tett programadó megnyilatkozásai ugyancsak emlékeztetések és nagy hatást gyakoroltak: különösen az 1930-as (tehát Kerényi felszólalásával azonos évre eső) naumburgi kollokviumon való szereplése, ahol kollégáival együtt átfogó képet adtak újszerű elképzeléseikről.²⁵ Kerényi Jägerékhez hasonlóan, de önálló szempontokat is megfogalmazva, eleinte szellemtörténeti tájékozottságával összekapcsolt lélektani, esztétikai, sőt egzisztenciálfenomenológiai kategóriákat használva sürget eltávolodást a *Bildung* tradíciójának szerkezeti-metodikai homogeneitásától, valamint a *Bildung* intézményrendszerét és tudományos módszertanát egyaránt szűk keretek közé záró keresztény és nemzeti korlátozásoktól.²⁶

Kerényinek ebben a beszédében és több későbbi cikkében is megfogalmazott javaslati Friedrich Nietzsche ifjúkori filológiai írásaiban, többek között a *Wir Philologen (Mi, filológusok)* címmel tervezett, befejezetlen *Korszerűtlen elmélkedés* jegyzetanyagában kifejtett álláspontjával hozhatók összefüggésbe.²⁷ Nietzsche ezekben a feljegyzésekben, vázlatokban a tudományos megismerést egzisztenciális feltételekhez köti, és a tudományos megértés processzusáról mint egyfajta pszichikai-mentális „inkorporációról” beszél. Maguknak a megismerés eredményeinek ugyancsak egzisztenciális jelentőséget tulajdonít. A filológusi, illetve általában a tudósi pálya kulcsfontosságú elemét alkotó tudományos képzés, majd pedig az azt követő élethosszig tartó önképzés céljaként a kutatót jelenségek tudomány- és művészetközi feldolgozására alkalmas, komplex érzékenység élményközpontú fejlesztését jelöli meg, ami alkalmassá teszi a kutatót egyrészt a felfedezésre, másrészt pedig a jelentőségteljes felismerések ugyancsak jelentőségteljes formában történő kifejezésére, amely által azok a kultúra szerves részeivé válva tovább hagyományozódhatnak. Nietzscheknek ebben a jegyzetanyagban felbukkanó meglátásai szárazodnak végig a Kerényi által is kiemelt tájékozási pontokként hivatkozott későbbi filozófiai munkákon, sőt, Nietzsche kései összetett kereszténység- és *Bildung*-kritikai,

²⁵ A 20. század első fele német ókortudományának Kerényit is befolyásoló folyamatait is áttekintik, Jäger működéséről és sokszínű megítéléséről gazdag képet adnak, valamint a Kerényi számára ugyancsak meghatározó forrásként szolgáló Nietzsche húszas évekbeli német filológusokra – és ezáltal áttételesen Kerényire – gyakorolt hatásáról is beszámolnak az alábbi kötet cikkei: *Altertumswissenschaft in den 20er Jahren: Neue Fragen und Impulse*, Hrsg. Hellmut FLASHAR, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1995.

²⁶ Vö. „... külső, idegen, a klasszika-filológiai kutatás termékenységét egyenesen megsemmisítő szempontot érvényesítenék akkor, ha a modern filológiáknak könnyebb helyzetéből adódó korlátozást lemásolnók. E könnyebb helyzet oka az, hogy az európai népeknek, amelyeknek filológiáira gondolunk, szellemi fejlődése a kereszténység elterjedése és a népvándorlás kori nemzetalakulások óta olyan világnézeti feltételek mellett folyik, amelyek a szellemi életben bizonyos szerkezeti egységesség eredményeztek.” KERÉNYI, 16. jegyzetben i. m., 44.

²⁷ Arra, hogy Kerényi jól ismerte a Nietzsche-korpusznak ezt a részét, egy 1935-ös előadása is világosan utal, amely a *Szigetben Könyv és görögség* címmel jelent meg, s amelyben szó szerint is megismétli a Nietzschei „Mi, filológusok” szerkezetet: „Mi, filológusok, a könyv és a könyvek varázskörében élünk”; vö. KERÉNYI Károly, *Könyv és görögség = Sziget I–III*, i. m., 21.

majd explicit tudománykritikai megállapításaiban is ezek köszönnek vissza.²⁸ Kerényi részben ehhez a nietzschei vonulathoz is kapcsolódik, mindahányszor szubverzív tudományfilozófiai és episztemológiai megállapítással él az általa szorgalmazott ókortudomány filozófiai episztemológiájának jellemzésekor.

A Budapesti Philológiai Társaság előtt elmondott beszédet a Kerényi-életműben felépülő ókortudományi koncepció meghatározó jegyeire, s a beszéd elhangzása után néhány évvel később létrejött Szigetre nézve is programadó jelentőségűnek kell tekintenünk. Itt kerül ugyanis bevezetésre az a metafilológiai-filozófiai háttér, ami Kerényi ókortudományi gyakorlatának episztemológiai bázisául szolgál, s amelyet Kerényi 1934-ben már kategorikusan az „antikvitas érzéki hagyománya” terminussal jelent be magyar nyelven,²⁹ 1935-ben pedig német nyelven is leír,³⁰ s amit pályája végéig alkalmazva és tökéletesítve későbbi szerteágazó kutatásait végzi.

Kerényi a klasszika-filológia episztemológiai bázisának a radikális megújítására irányuló programjával Nietzschének azt a még filológus korszakában tett javaslatát is fel-eleveníti, amelyet *Homer und die Klassische Philologie* című bázeli székfoglalójában hirdetett meg 1869-ben. Nietzsche Seneca 108. levelére hivatkozva, „a filológiának filozófiává kell válnia” jelszavával buzdított a filológia filozófiai háttérének megalkotására, s a beszéd egésze során a klasszika-filológia tárgyaiból kibontható filozófiai, tudományos, sőt emberi felismerések sokirányúságát, s e tárgyak élményszerű kutatásából aktivizálható széleskörű potenciálját hangsúlyozta. Nietzsche a *Bildung* dogmatikus kötöttségeiről leválasztott klasszika-filológiára mint a mai fogalmaink szerinti inter- és multidiszciplinaritás egy lehetséges korai modelljére, ennek filozófiai háttérére pedig mint transzdiszciplináris alakulatra is felhívta ezáltal a figyelmet. Kerényi mindehhez híven az emberi megismerés különböző szegmenseiben és regisztereiben „a lét egészének megfelelő”, „különböző érzékenységek hálózatát” ismeri fel, amely „külön-külön rendszerekben tartja össze a szellemeket, akik együttesen az emberiség magasabb öntudatát alkotják”. Ehhez a magasabb öntudathoz szolgál hídként „a görög típusú öncélú gondolkodás”, amelynek a megismerésére „a klasszika-filológia európai színvonalú művelése” kínálja a legjobb eszközt.³¹ A jelentős eredményeket hozó, inspirált kutatói munka egyik kiemelt bázisa, valamint a kutatói hipotézisek megalapozásának, majd pedig ellenőrzésének fontos alkotóeleme az ókor világának tárgyi emlékeivel, artefaktumaival való közvetlen és mindenekelőtt átélő, beleérző típusú megismerkedés. Annak is egy olyan radikális formája, ami gyakorlatilag minden elemében ellentétes a klasszika-filológiai diskurzus *Bildung* által szabott rendjével, a kutatás pozitivistá ideájával: „Nin-

²⁸ Vö. Kristóf FENYVESI, *The One Who has Left the Bildung: Friedrich Nietzsche's Philological Turn as a Catastrophe = International Conference at the Technical University, Berlin: Nietzsche's Philosophy of Science. Volume of Abstracts*, Hrsgg. Helmut HEIT, Lisa HELLER, Berlin, Berliner Nietzsche Colloquium, 2010, 20–21.

²⁹ Vö. KERÉNYI Károly, *Ókortudomány = Uő, Halhatatlanság és Apollón-vallás, i. m.*, 150–161.

³⁰ Vö. Karl KERÉNYI, *Unsinnliche und sinnliche Tradition = Uő, Apollon: Studien über antike Religion und Humanität*, Düsseldorf, Eugen Diederichs Verlag, 1953³, 72–89.

³¹ KERÉNYI, 16. jegyzetben *i. m.*, 44.

csen olyan jelentéktelen antik szöveg vagy szövegdarabka, amelynek tudományos megértéséhez a nyelv- és irodalomtörténeti módszer, bármily messzemenő szellemtörténeti kimélyítéssel elegendő volna. Ahhoz még az is szükséges, hogy egy kétezer éve lélek-változtató kataklysmosban elsüllyedt világ újra felmerüljön, istenek és emberek jelenjenek meg, akikkel sehol sem találkozunk, életviszonyok, melyek örökre megváltoztak, művek, amelyeknek nyomorúságos törmelékei maradtak meg, tehetségek, amelyek folytatás nélkül kilobbantak. A klasszika-filológia bármely ágában olyan mértékig a parusiák tudománya, mint egyetlen történeti tudomány sem. [...] Ilyen jelenvalóságuk – parusiájuk – az, ami létük sajátos törvényszerűségének fonalát adja kezünkbe, hogy otthon legyünk köztük, tájékozódni tudjunk világukban, egy egész valónkra kiterjedő, szinte testivé lett érzékenység ösztönös biztonságával.”³² Kerényi tehát egyfajta egzisztenciális, a kutató személyiség világának ontológiai alapjait érintő, legalább annyira magán a filológuson, mint a kutatás tárgyát képező anyagon végzett munkáról is beszél, egyfajta alámerülésről, radikális immerzióról: „nem görögországi tanulmányutakról beszélek, hanem arról, ami valóban segíthet: az antik kultúra anyaföldjén végzett küzdelmes és komoly egyéni munkáról [...] az alkotó antik élet világában való erőteljes előretörésről ott, ahol valósága leginkább tapintható, s ahonnan elindulva leginkább megvalósítható egy egészen másfajta szintézis, mint ami fölényes elméleti áttekintések verbalizmusában valaha is kifejezésre juthat: a nyelvi és tárgyi hozzáértés termékeny egyesítése.”³³

Kerényi beszéde nyomán éles vita robbant ki a Budapesti Philologiai Társaságban. Ennek következményeként Kerényi a hivatalos magyar tudományosság peremére szorult. Hiába álltak ki mellette a bezárkózás helyett szintén az integráció és a nyitás politikáját képviselő legjelentősebb szaktekintélyek. A saját kutatásaiban a francia szociológiára és lélektanra, valamint a cambridge-i etnológiai iskolára támaszkodó Hornyánszky Gyula, vagy az etnológiai, kulturális antropológiai és lélektani érdeklődésű Marót Károly, akiknek egyébként szintén a saját pozícióik meggyengülésével is számolniuk kellett.

A vita jelentőségét, valamint sajátos konzekvenciáit jól mutatja, hogy tizenhárom évvel később, 1943-ban, a klasszika-filológia akkori helyzetét bemutató, pillanatfelvételszerű cikkében, maga Marót Károly is a húszas évek második felében egyre szélesedő, majd Kerényi fellépésével valóban fellángoló filológus-vitára vezeti vissza a korabeli magyar ókortudomány hármast, (1.) szövegismereti, (2.) hungarológiai és (3.) „*transcendens*” kutatási mezőkre történt széttagolódását: „A magyar klasszika-filológia mai fázisát egy elméleti vita vezeti be”³⁴ – írja Marót. Azonban így folytatja: „Kiderült azóta, hogy az akkor bizonyos éllel egymás ellen harcoló irányok jól megférnek egymás mellett, nehéz is őket külön tartani, és protagonistáik sokszor és a legjobb eredménnyel harcolnak a »másik« mezőnyökben is. Sőt: Alföldi vagy Kerényi legsikerültebb dolgai éppen azok, amelyek többé-kevésbé mind a három célt egyszerre szolgálják.”³⁵

³² KERÉNYI, 16. jegyzetben *i. m.*, 46.

³³ KERÉNYI, 16. jegyzetben *i. m.*, 50.

³⁴ MARÓT Károly, *A klasszika-filológia mai állása Magyarországon*, *Szellem és Élet*, 6(1943)/1–2, 51.

³⁵ Uo.

Marót Kerényit mint a „*transcendens*” kutatások 1943-ra már nemzetközi hírnévre szert tett vezéralakját mutatja be, ám egy lábjegyzetben fontosnak tartja hangsúlyozni azt is, hogy „teljesen európai filológusunk Kerényi Károly is mély érdeklődést táplál a pannóniai archaeologia kérdései iránt”,³⁶ s kijelentését Kerényi jelentősebb magyar tárgyú írásainak felsorolásával alá is támasztja. Figyelemre méltó Marót Kerényi ókortudományi koncepciójáról adott jellemzése, ugyanis bizonyítható általa, hogy 1943-ban, azaz néhány évvel a Sziget megszűnése után, ráadásul abban az évben, amikor Kerényi Svájcba távozik, hazai klasszika-filológiai körökben is méltányos értékelésre kerültek Kerényi ókortudományi innovációjának dimenziói, annak olyan döntő összetevőivel együtt, mint például az „antikvitas érzéki hagyományának” forradalmi szemlélete, s e szemlélet filozófiai és metafilológiai kontextusa: „az antikvitást mint »jelentörténetet« nézi, vagyis a görög-római életet (amely erre belső értékei szerint kétségkívül alkalmas), valami transcendens plusz – »weiterer Gegenstand« – által modern kultúránknak elhanyagolhatatlan összetevőjévé avatja”³⁷ – írja Kerényiről Marót. A klasszika-filológiai innováció diszciplináris jogosultságaitól még azon a ponton sem fosztja meg, nem számúzi a diszkurzus rendjéből Kerényi koncepcióját, amikor a nietzschei filológiát és Kerényi filológiáját egymással genetikus kapcsolatban álló ókortudományi praxisokként mutatja be: „...Kerényi Károly, külföldön is legszélesebb körökben ismert, rendkívül termékeny kutatónk vallja, hogy a kutató öntudata (existenciája), ez a »művészi« elv, bizonyos fokig, fontosabb a tárgy »tudományos« tanúságtevésénél: Nietzsche filológiája legyen a filológus ideálja.”³⁸ S ezeket a kijelentéseit egy-egy erőteljes Kerényi-idézettel is alátámasztja. A kutató egzisztenciális jelenvalóságának a kutatásban betöltött szerepével kapcsolatban Kerényi *Apollon: Studien über antike Religion und Humanität*³⁹ című, 1937-es kötetének előszavából idéz: „A hangsúly nem csupán a módszeren vagy az anyagon van, hanem olykor a lelkiállapoton is: az önreflexió és a tudatosság jelentik a kutató késztetéseivel és tudósi életével szemben támasztható követelmények minimumát és maximumát. A kutatás tárgyának szigorúan módszeres tanulmányozása egyszerre egy bizonyos fajta meditáció is, mivel mintegy második tárgyként, a teljes emberi egzisztencia is részt vesz benne.”⁴⁰ Kerényinek a nietzschei filológiai gyakorlatot tudatosan közelítő tendenciáira pedig szintén az idézett kötet egyik tanulmányában (*Über Krise und Möglichkeit der klassischen Altertumswissenschaft*) talál Marót igazolást: „A klasszikus ókortudománynak immár nem kellene visszariadnia az önreflexió és a művészi alkotóelem előtérbe állításának veszélyeitől, amely által méltóvá válhatna Nietzsche szellemiségéhez. Ráadásul azzal az indokkal, hogy már elérte azokat a magaslatokat, hogy eltaszítson magától mindenfajta sarlatánságot. Éppen ellenkezőleg: a nagy gondolkodók és

³⁶ MARÓT, *i. m.*, 66.

³⁷ MARÓT, *i. m.*, 68.

³⁸ MARÓT, *i. m.*, 69.

³⁹ Első kiadás: Karl KERÉNYI, *Apollon: Studien über antike Religion und Humanität*, Vienna–Amsterdam–Leipzig, Franz Leo & Co., 1937.

⁴⁰ Idézi MARÓT, *i. m.*, 69. (Az idézetet saját fordításomban közlöm – F. K.)

költők életet adó szelleméből kellene gazdagodnia”⁴¹ – írja Kerényi. Elemzése során Marót nem csak Kerényi szellemi kontextusának további „sarokpontjait” (például a harmincas években megújuló klasszika-filológiai és etnológiai kutatás Walter F. Otto, Karl Reinhardt, Franz Altheim és Leo Frobenius nevével fémjelzett frankfurti iskoláját), hanem addigi legjelentősebb vállalkozásainak, a Sziget már lezárult szabad köteteinek, illetve még a Marót-cikk megírásakor is futó, Kerényi általános nemzetközi elismertségét megalapozó *Albae Vigiliae* című sorozatnak⁴² a fő tengelyét is azonosítja: „[Kerényi] a mítoszban valami, a filozófia és a művészetek előtt járó ősműfajt lát, amely mint a költészet és a zene, mellékesen, nem-ezt-akarva, »megértetni« is tud mindenesetre, csak éppen pusztán »magyaráztatnak«, amint szokták, nem tekinthető. [...] [Dolgozatai] részben a mítosz-felfogás lélektani alapjait mélyítették el, részben nagyobb mitológiai témákon, az így nyert elképzelés használhatóságát próbálták ki és e közben szerzőjük kollaborációjára vezettek a kitűnő zürichi psychologussal, C. G. Jung-gal. Másfelől Kerényi mítosz-felfogásából, mintegy ennek bátorítására, adódott a gnosishoz, mint egy a mythológiához hasonló, sui generis műfajnak a *megpillantása* is, ami végül az antik misztika meghatározásainak a kereséséig vitte. E kutatás módjából és kiterjedéséből érthető, hogy Kerényi a fiatalabb nemzedékre nagy és nemcsak a filológusokra szorítóköző hatást gyakorolhatott”⁴³ – írja Marót.

4. A Sziget mint hely: megpillantás és utazás

Marót jellemzésében szerepel egy kifejezés, a „megpillantás”, amely a véletlennek felróható, esetleges szóválasztást kizárva, a fentiekben idézett helyen kívül, néhány sorral lejjebb is feltűnik a cikkben: „[Kerényi] az itáliai magasfekvésű városokban megvalósult mythológiát pillant meg.”⁴⁴ A „megpillantás” kifejezés Kerényinél szakterminus rangjára emelkedik, s a megismerés egy olyan eszközét jelöli a Kerényi által új alapokra helyezett ókortudományi episztemológiában, ami a klasszika-filológiai vizsgálat tárgyát képező szövegek rekonstruálása, interpretálása és fordítása révén lefolytatható „újjáélesztő megértés” hagyományos klasszika-filológiai eljárását hivatott kiterjeszteni. Kerényi szándéka az ókortudományi vizsgálódásokba bevonható tárgyak, élmények körének a *Bildung* klasszika-filológiájának episztemológiai keretei szerint jogosulatlanok, „tudománytalannak” minősülő eszközök sokaságával történő kitérés. Ezáltal a kutatás mitológiai, szellemtörténeti, lélektani, antropológiai, fenomenológiai és személyes egzisztenciális dimenzióinak tudatos szintetizálását hajtja végre, egy ókortudományi alapú transzdiszciplína már-már hihetetlen mértékben inkluzív episztemológiája megalkotásá-

⁴¹ Idézi MARÓT, uo. (Az idézetet saját fordításomban közlöm – F. K.)

⁴² Az Amszterdamban megjelenő *Albae Vigiliae*-t 1940-től Kerényi Samson Eitremmel, a jelentős norvég ókortudóssal együtt szerkesztette. Itt jelentek meg a Kerényi–Jung együttműködés első eredményei, valamint a Kerényi svájci munkásságára kivételes hatást gyakorló, Eranos-körbe tartozó további gondolkodók írásai is.

⁴³ Idézi MARÓT, *i. m.*, 70. Kiemelés tőlem – F. K.

⁴⁴ Uo.

nak irányában. A történész rekonstruál, a bölcsező differenciál – ahogy Kerényi a harmincas években kibontakoztatott elméletének megfelelően, de jóval később, *Zeus und Hera* című könyvének 1971-es előszavában⁴⁵ frappáns egyértelműséggel összefoglalta álláspontját... Meghökkenítő módon nem arról van tehát szó, hogy Kerényi a wilamowitzi és a nietzschei koncepció szembeállításának „perújrafelvételével” egyszerűen megismételné *A tragédia születése* körül kirobbant vitát a nietzschei filológia által javasolt és demonstrált kutatási eszközök klasszika-filológiai alkalmazásának jogosultságát illetően. Sokkal inkább arról, hogy Kerényi, mind Wilamowitz-Moellendorffnak (azaz Kerényi egyik korábbi tanítómesterének), mind pedig Nietzschének (tehát Kerényi részlegesen rehabilitálandó filológusi ideáljának) a klasszikus-filológusi működését elemezve, valamint a szemben álló felek „önkritika-kísérleteit” is mérlegelve, az ókortudomány egy nagyszabású *transzdiszciplináris* modelljének⁴⁶ a megalkotására tesz javaslatot. Ezzel álláspontját a közelmúlt kulturális antropológiai, kultúratudományi fordulatának egyik jelentős (egyelőre azonban csak ritkán felismert⁴⁷), közvetlen előzményeként kell számon tartanunk. Ugyanis nem csupán Nietzsche tesz kísérletet az önkritikára *A tragédia születésének* 1886-os kiadásához fűzött *Önkritika-kísérletében*, hanem maga Wilamowitz is figyelemre méltó önkritikát gyakorol a Nietzsche-affért illetően visszaemlékezéseiben.⁴⁸ Rendkívül fontos, hogy Kerényi a nietzschei és a wilamowitzi filológiai pozíció különbségét – talán mind a Nietzsche-recepcióban, mind pedig a metafilológia történetében elsőként – az önkritika-kísérletek tartalmát és hátterét is körüljárva mutatja be.⁴⁹ Kerényi meglátása szerint, ugyanis a wilamowitzi *Textgeschichte* (szövegtörténet) apparátusát és akkurátusságát és annak Wilamowitz által is szorgalmazott együttműködését az archeológiai és történeti kutatásokkal⁵⁰ a „nietzschei szellem behatolóképessége”⁵¹ nem lerombolni, hanem megtermékenyíteni, áttelekesíteni hivatott.

Mindebből következően a Wilamowitz és Nietzsche mögött húzódó ellentétes tradíciók vitájából, jöllehet, nincs visszatérés a *Bildung* keresztény-platonikus tudományfelfogásának transzparens eszményeihez, viszont számos út nyílik a tudományos, művészi,

⁴⁵ Karl KERÉNYI, *Zeus und Hera: Urbild des Vaters, des Gatten und der Frau*, Leiden, Brill, 1972, 1.

⁴⁶ Kerényi filozófiai megalapozású és metafilológiai irányultságú transzdiszciplináris ókortudományi pozíciójának tömör jellemzését adja Hanák Tibor: „[Kerényi] témái sokszor átszelik a filozófiai területeket, sőt néha valóságos problémaközösség áll fenn az ókortudomány, nevezetesen a mitológiai kutatások és a filozófia között. [...] A mód, ahogyan Kerényi az egyes témákhoz közelít, nem csupán filológiai, vallás- és művészet-történeti, vagy archeológiai jellegű, hanem olykor filozófiai természetű. Többször is hangsúlyozza, hogy a mitológiai kutatásnak az empiriából, az irodalmi leírásokból, a kultusból, a kifejezésekből és azok konkrét értelméből kell kiindulnia, s mindig szükség van a kipróbálásra (a peirá-ra), az utánérzésre, az utánaélés verifikáló alkalmazására.” HANÁK Tibor, *Kerényi és a filozófia = Kerényi Károly és a humanizmus*, i. m., 88.

⁴⁷ Vö. ÁRPÁD SZAKOLCZAI, *In Pursuit of the 'Good European' Identity: From Nietzsche's Dionysus to Minoan Crete, Theory, Culture and Society*, 24(2007)/5, 47–76.

⁴⁸ Vö. Ulrich von WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, *Erinnerungen 1848–1914*, Lipcse, Koehler, 1928.

⁴⁹ Vö. KERÉNYI Károly, *Wilamowitz filológiája és a magyar föld antik emlékei: Előadás Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff emlékezetére* = Uő, *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, i. m., 93–109.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ KERÉNYI Károly, *Gondolatok Dionysosról: Walter F. Otto „Dionysos”-ának megjelenése alkalmából* = Uő, *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, i. m., 181.

sőt emberi interpretáció és megismerés ellentmondásos karakterének módszeres tanulmányozásából eredő filozófiai, pszichológiai és kulturális antropológiai konzekvenciák levonása, beépítése és az ókortudományi kutatás folyamatában történő kiaknázása felé.⁵² Ezt kell a berlini újhumanizmus áramlataival, az ókortudomány frankfurti élcsapatával, valamint a modern lélektannal (különösen Junggal és Szondiával) a lehető legszorosabb kapcsolatokat kiépítő, azonban az „antikvitás érzéki hagyományának” elmélete és összehasonlító vallástörténeti érdeklődéséből fakadó elkötelezettségei révén nézeteinek önállóságát mindvégig megőrző,⁵³ s a társelméletek hiátusait kiküszöbölni szándékozó Kerényi törekvéseinek a háttérében látnunk: „Egy új, igazi humanizmusnak egy újfajta anthropológia lehet az alapja. [...] az anthropológia, minden eddig anthropológiának nevezett tudománytól függetlenül az emberség csupasz talajára felépítve. Ehhez kell eljusson minden igazán humanisztikus törekvés. S csak ez lehet az alapja egy új, igazi humanizmusnak. Ez az a cél, amelynek érdekében pszichológusokkal együtt dolgozhatok. [...] Így találkozhatott »filológiám« előbb az etnológiával (Frobenius; angolul: anthropology), s azután most a pszichológiával, amely végeredményben anthropológia kellene hogy legyen (a Junggal való találkozás csak kezdet, Szondi Jungnál anthropológiai szempontból több, a filozófiai alap egyelőre mind kettőnél hiányzik, Jungnál a gondolatok koherenciája is).”⁵⁴

⁵² Vö. „Mióta Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, a mindig egyértelmű, tudományos győzelmet aratott a meghasonlott németen, az »önfeltáró, önfelörlő« Nietzsche-n, a *res publica doctorum virorum*nak a független, saját szellemiségük törvényei szerint kutató tudósok szabad közösségének humanista eszméje meghátrált [...]. Csak hogy a klasszika-filológia nagy feladata, az ókor megértése, éppen nem a pusztán szakmai-kézműves munkában rejlik, amelyet könnyebb megtanulni, mint ahogy talán a kívülállók, sőt a kezdő tanítványok is hiszik... [...] A filológus fő feladata – itt csak általában emlékeztessünk rá – akár csupán a szövegekkel, akár egyszersmind egy szövegekben teljesen soha ki nem meríthető szellemi szövevényel vagy egy történeti emlékek által is kifejezett mitológéával áll is szemben: az *interpretáció* [kiemelés tőlem – F. K.] marad. Az interpretátor azonban, minél jobban interpretál, annál inkább szerv is, mint befogadó és mint továbbadó egyaránt: nem csupán tudatosan, de öntudatlanul is reagál és funkcionál. Egész lénye és léte, struktúrája és saját élményei az interpretációból kikapcsolhatatlan tényezőt képeznek. Kikapcsolni ezt a tényezőt nem lehet, de teljes fénybe állítani igen. Ahol a legbecsületesebb tudományos törekvések eredményeit ennyire a kutató személye határozza meg, aki tudatos megfigyelő és egyúttal öntudatlanul funkcionáló szerv, ott nem szabad és nem is lehet személytelenséget színlelni, sem a személyest eltitkolni.” KERÉNYI Károly, THOMAS MANN, *Beszélgések levélben*, ford. DOROMBY Károly stb., Bp., Gondolat, 1989, 44–45.

⁵³ Vö. „Magát odaadóan a görögségnek szentelő, Magyarországról érkező ókortudatóként, 1929 telén Görögországban megcsömöröltem az iskolai filológiától. Sehoh sem talákoztam a »mitosz«-szal, mint valami külön hatalommal, ám a »mitológiá«-val annál inkább: az egész irodalomban szétszórta, töredékes hagyományban, valamint a vázáképek [...] tömegében, nem is szólva a leghatásosabbról, azokról a ritka istenképmásokról, amelyek archaikus szobrászok kezéből reánk maradtak. Bár nem vagyok archeológus, megismertem az ókor érzéki hagyományával való közvetlen érintkezés hatását. [...] Meggyőződésemm lett és az is maradt, hogy e hagyományhoz való határozott fordulással az antik lét egyik, a romantikusok tévedései nyomán más módon félreismert elemét – a vallásos elemet – odahelyeztem, ahová való: a középpontba.” KERÉNYI–MANN, *i. m.*, 36.

⁵⁴ Kerényi Károly levele Fülep Lajoshoz, 1943. szeptember 7.; idézi LACKÓ Miklós, *Kerényi-levelek = Mitológia és humanitás, i. m.*, 167–168.

Mindebből következik, hogy Kerényi döntése a legkevésbé sem vonja maga után az írásbeli hagyománytól való eltávolodást. Ellenkezőleg: az írásbeli hagyományban való mélyebb, alaposabb alámerülésre bátorítja Kerényit, mégpedig olyan új, a *Bildung* tudományfelosztása szerint a klasszika-filológia társtudományai közé sorolt stúdiumok, valamint olyan, a legújabb filozófiai, esztétikai, műkritikai és művészi (mindenekelőtt irodalmi, narratológiai) eszközök, módszerek ókortudományi bevezetésével is,⁵⁵ amelyek a korábbi klasszika-filológiai metodikáknak még nem álltak rendelkezésükre, részben nem is képezték a *Bildung* humántudományos eszköztárának részét, módszertanilag adott esetben annak episztemológiai alapjaival ellentétesek voltak. Így épülhettek rá Kerényi gyakorlatában a szövegkritikai tevékenységre, s válhattak az „újjáteremtő megértés” fontos eszközeivé szinte kizárólag csupán extratextuális információk gyűjtésére alkalmas, s a filológus fizikai, korporeális kondícióját, esztétikai érzékenységét, valamint „vadász-szerencsését” is feltételező, a kutatást a szerencsés véletlennek köszönhető felfedezések láncolatává avató (angol műszóval: *serendipity*), s e felfedezések eseményszerűségét előtérbe állító módszerek is.

Ezek közé sorolható például a Marót Károly által különösen jellegzetesnek tartott és kiemelt „megpillantás” is, amely eladdig korántsem a klasszikus-filológusoknak, hanem hangsúlyozottan a földrajzi felfedezőknek, a kísérletező természettudósoknak, a művészeknek és a műélvezőknek, a vallási, illetve kultikus szertartások résztvevőinek, a pszichoanalitikusoknak és pacienseiknek, a terepmunkát végző etnológusoknak, valamint a Kerényi korában haladónak számító filozófiai irányzat, a fenomenológia képviselőinek, hagyományosan pedig a szerelmeseknek volt a privilégiuma. Kerényi elemzéseiben, beszámolóiban visszatérő toposzként vannak jelen az arra vonatkozó utalások, hogy életművében milyen fordulatokat hozott a déli, s azon belül is a görög táj bizonyos helyszíneinek, épületeinek, tárgy- és hűsvér emberalakjainak a „megpillantása”. Ismeretes az is, hogy a szimbólum-kreáció Kerényi által feltételezett, ősidőktől ismétlődő mozzanatában, az istenalakok és transzcendens struktúrák felépülésében is kitüntetett szerepet tulajdonított Kerényi a megpillantásnak...⁵⁶

A megpillantás élménye szoros összefüggésben áll a megpillantás helyével és idejével (az esemény körülményeit egyetlen időpontban összesűrítő pillanattal), s mivel egy erőteljes élményben realizálódik, az episztemológiai keretek újrapozícionálására készítő kreatív állapotot, tudati intenzitást idéz elő a megpillantóban. Az istenalak megpillantása a tájban, az első, az eredeti megpillantás *regressus ad infinitumra* vezető aporetikus szerepének felismerése a platóni ideatanban⁵⁷ vagy a veii, etruszk Apollón pillantását

⁵⁵ Vö. „Egyre inkább az említett írásbeli hagyományban láttam az én filológiai feladatomat: olyan feladatot, amelyet csak egy újonnan megteremtendő módszerrel lehet megoldani.” KERÉNYI-MANN, *i. m.*, 36.

⁵⁶ Kerényinek a megpillantásról vallott gondolataival vág egybe az a szerkesztői igyekezet is, amely az antik világ érzéki hagyományával történő találkozás élményét, még ha közvetett formában is, de a Kerényi főműveihez csatolt gazdag képanyag formájában az olvasóknak is felkínálja. A Kerényi-féle *Görög mitológia* kettős kötet Szilágyi János György közreműködésével 147 vázákép fotójával került kiadásra (Bp., Gondolat, 1977); a princetoni Dionysos-kötet pedig (*i. m.*) 146 illusztrációt tartalmaz.

⁵⁷ „Azt lehet állítani, hogy Platón maga is csak platónista volt, és csupán abban az értelemben a »legelső«, ahogy minden utána jövő platónistának is a »legelsőnek« *kellene* lennie, »legelsőül« *kellene* megpillantania a

eluraló „farkasmosoly” nevezetes, Kerényi általi megpillantása⁵⁸ egyaránt kardinális, revelatív szerepet kapnak a Kerényi-életműben, s a megpillantás mozzanata több, a Szigetbe felvett tanulmányban is kulcsszerephez kerül. A megpillantás azonban csak egyetlen példa a sokféle diskurzusban és regiszterben visszhangot verni képes, s egyben nagyfokú (mito-)poétikai potenciállal rendelkező fogalmaknak és extratextuális eseményeknek az ókori kutatásba történő bevezetésére. A Kerényi-féle terminológiai háló feltérképezése, különös tekintettel a fentiekben érintetthez hasonló módszertani motívumok részletes elemzésével, hatékony eszköz lehet, amely által a Kerényi-életmű mind ez idáig kiaknázatlan szellemi-történeti, filozófiai, irodalomelméleti, pszichoanalitikus, kultúratudományi potenciáljai felé is további átjárók nyithatók.⁵⁹

Kerényi voltaképpen szerencsés felfedezésekre vezető, klasszika-filológiai hipotéziseinek empirikus ellenőrzésére is alkalmas „megpillantásokat”, azaz ókortudományi felfedezéseit megalapozó élményeket remélt a Mediterráneumban tett utazásoktól. A Kerényi-életmű grandiózus zárókövét jelentő, s az oeuvre másik nagy vonulataként bemutatható Apollón-téma *chthonikus* gyökereit is tulajdonképpeni eredetüknél kibontó, princetoni Dionüszosz-könyv 1967-es előszava⁶⁰ szüzséjének csomópontjait szintén azok a helyek és utazások adják, amelyek a klasszikus-filológus Kerényi olvasmányélményeit (újra)értelmezték. Megerősítették vagy éppen cáfolták a Kerényi által megfogalmazott vagy megfontolásra érdemesnek vélt, más kutatóktól származó ókortudományi hipotéziseket.⁶¹ A cumae-i színház romjai, a dél-pannon borvidék és a dalmáciai Korčula szigete

világ *idea-arculatát*, olyan »legelsőül«, mintha se Platón, se más előtte nem pillantotta volna meg.” KERÉNYI Károly, *Platonizmus = Uő, Halhatatlanság és Apollón-vallás*, i. m., 472.

⁵⁸ KERÉNYI Károly, *Halhatatlanság és Apollón-vallás = Uő, Halhatatlanság és Apollón-vallás*, i. m., 110–121.

⁵⁹ Az „antik tájnak”, az épített és a természeti környezetnek az „antikvitás érzéki hagyományában” betöltött szerepére adott Kerényi-féle reflexiók sokaságának újraértékelését érdemes lenne elvégezni olyan újabb diszciplínák felől is, mint például az egyre ismertebb *landscape studies* vagy az öko-filozófia. Arról, hogy a „táj” az antikvitás érzéki hagyományában milyen szerepet foglal el, Kerényi egy a Sziget II., 1936-os kötetében megjelent cikkében ad számot (KERÉNYI Károly, *Táj és szellem = Sziget I–III*, i. m., 91–102), amelynek mottója egy Novalis-idézet, kiinduló hivatkozásául pedig Nietzsche szolgál, akinek „öko-” és „geofilozófiai”, „geoesztétikai” álláspontja az utóbbi évek Nietzsche-kutatásának Heideggerrel és a Kiotói Iskolával, valamint Hegel „világ” és Rosenzweig „glóbusz” fogalmaival is összekapcsolódó, egyik legérdekesebb iránya volt. Utóbbi témához, Kerényi azon megállapításával összefüggésben, miszerint „A föld tudománya nem a földről beszél: a földet mondja. És a görögség tudománya a görögséget” (KERÉNYI Károly, *Tudósoknak való = Sziget I–III*, i. m., 11) és DOBROVITS Aladár *Föld és egyiptomi lényeg* című cikkének (*Sziget I–III*, i. m., 28–35) továbbgondolásával kapcsolatban is, lásd mindenekelőtt Gary Shapiro és Graham Parkes öko-filozófiai és ökoesztétikai tárgyú cikkeit; a *landscape studies* és Kerényi munkásságát – elsősorban a *Táj és szellem* című írás révén – összekapcsoló kísérleteket illetően pedig lásd Raffaele Milani cikkeit.

⁶⁰ KERÉNYI, *Dionysos*, i. m., xxiii–xxix.

⁶¹ A klasszika-filológiai hipotézisek lezárhatatlan nyitottságára, valamint a „terepe” történő ellenőrzésüknek a Kerényi-féle módszerre és egyúttal az olvasó személyes megszólításának szándékára is kivételesen érzékletes példával szolgál a *Görög mitológia* bevezetője, amit a kötet második kiadásához készült változatában Kerényi az alábbi kiegészítéssel látott el: „... a mitológiai tájakra tett utazások során, és munka közben [...] többször adódott alkalom, vagy kellett valamiért ellenőrizni, hogy az írás, amibe itt a görögök mitológiáját foglalta a szerző, továbbra is megállja-e a helyét. Néhány változtatás történt [...] a szerző samothrakéi utazása

lettek azok a helyszínek, amelyek Kerényi vallomása szerint az elsők között járultak hozzá például a Dionüszosz sokrétegű karakterét újszerűen bemutató Walter F. Otto koncepciójának elmélyült újragondolásához és áttörésszerű kiegészítéséhez.

Tehát nem csak arra kell felhívni a figyelmet, hogy Kerényi szakmai és személyes pályafutásának korszakait kijelölő, s a korszakokat egyúttal teljességgel át is ható szerepet tulajdonít az utazásai során felkeresett helyeknek,⁶² valamint hogy útitársként és egyfajta hermészi–„vergiliusi” idegenvezetői szerepben, milyen eredményesen járult hozzá egy-egy utazáshoz, helyhez kötődő élmény sokrétegű mentális-szimbolikus „imprintjéhez” barátai és kollégái személyes, művészi és szakmai tapasztalatvilágában.⁶³ Arra is érdemes felfigyelnünk, hogy Kerényinek az antik világ kitüntetett helyeihez és az ókori íráshagyomány forrásvidékének kitüntetett toposzaihoz egyszerre kötődő, Frobenius kultúr-morfológiájából is ihletet merítő tájékozódása miként indít el Kerényi fogalomkészletében valamiféle kreatív ingadozást egy olyan izgalmas ókortudományi és egyben filozófiai, a topográfia és a topológia kettősségében pulzáló fogalomcsoport irányában,⁶⁴

után, melynek naplója az *Unwillkürliche Kunstreisen* (Zürich, 1954) c. kötetben olvasható; Walter F. Otto *Die Musen und der göttliche Ursprung des Singes und Sagens* című könyve a Múzsákról szóló fejezet kibővítésére ösztönözte. Végül világosabban domborította ki a bevezetésben az elbeszélő álláspontját, a tájékozott szigetlakóét, akit sosem képzelt ókori görögnek: így kívánja az olvasótól távol tartani a kísértést, hogy egy megcsontodott elméleti ember álláspontját keresse a könyvben ahelyett, hogy azt a nyitottságot tegye magáévá ő is, mely egyedül helyes az anyaggal szemben.” KERÉNYI Károly, *Görög mitológia*, ford. KERÉNYI Grácia, Bp., Gondolat, 1977, 15.

⁶² Vö. Karl KERÉNYI, *Stunden in Griechenland – Horai hellenikai*, Zürich, Rhein-Verlag, 1952, 80. De a teljesség igénye nélkül ki kell emelnünk a Sziget szerzőjeként is közreműködő Franz Altheimmal Perugiában, később, 1957-ben a Peloponnészosz keleti partján és 1960-ban Olümpiában, valamint 1967-ben Kis-Ázsiában, 1969-ben pedig Tuniszban, majd ugyanebben az évben Számosz szigetén tett utazásait. S Kerényi egyik fő témája, a mínoszi kultúra szempontjából az egyik talán legfontosabb úti célt: Kréta szigetét, vö. ÁRKAY László, *Kerényi Károly – ember és tudós = Kerényi Károly és a humanizmus, i. m.*, 7–15.

⁶³ Mindezek közül talán a legismertebb az 1934–1935-ben, tehát nem sokkal a Sziget indulása előtt (a később a Szigetnek is szerzőjévé váló) Szerb Antallal Umbriában, etruszk földön tett utazása, amely Szerb Antal 1937-es *Útas és holdvilág* című regényében nem csak a regénybeli Waldheim professzor Franz Altheimból (Szerb egykori grazi tanára és Kerényi kollégája) valamint Kerényiből összegyűrt alakjának a megformálására vezeti a szerzőt (vö. Péter SIKLÓS, *The Klára Szerb–Alexander Lénárd Correspondence*, The Hungarian Quarterly, 2008. Spring, 43–61), hanem minden bizonnyal a regényben burjánzó etruszk utalások sokaságáért is felelős. Kerényi Szerb Antalra gyakorolt hatása kapcsán lásd: „A kezdet és a vég találkozni szoktak, farkába harapó kígyó a szellem, a végső civilizáció szerelmes az első kultúrába, a veii Apollo farkasmosolyába, az etruszk halottak halhatatlan jókedvébe, ahogy dőzsölnek nászágyanak beillő szarkofágokon. A vitalizmus vége a halál megértése és beleégyezése az életbe. Így jutottam el az utolsó szektához dávidferenci hív hűtlenségemmel, Kerényi Károly volt az utolsó mesterem és a vallástörténet merész teóriái adták az utolsó »thrill«-eket.” SZERB Antal, *Könyvek és ifjúság elégiája*, Nyugat, 1938, 10. A sporadikusan, javarészt anekdotikus formában fellelhető példák sokasága közül ezúttal pedig csak kettőt emelnék ki, amelyek Kerényi és a római Magyar Akadémián tartózkodó magyar irodalmárok emlékezetes találkozásairól – és Kerényi római „idegenvezetői” tevékenységéről – számolnak be: CSORBA Győző, *Római följegyzések 1947–1948*, Pécs, Pro Pannonia, 2002; LENGYEL Balázs, *Két Róma*, Bp., Balassi Kiadó, 1995.

⁶⁴ Ezt az „ingadozást” akár még a közelmúlt irodalomelmélet-írásának olyan jelentős hatást gyakoroló elemzői gyakorlatáival is érdemes lenne összevetni, mint J. Hillis MILLER, *Topographies*, Stanford, Stanford UP, 1995.

amelynek filozófiai kidolgozását éppen a Kerényi kortársaként és Kerényi aktív figyelmétől is kísérve, a téri és topografikus filozófia lehetőségein, s a hely centralitásán alapuló gondolkodás nyelvezetén munkálkodó Heidegger és tanítványai végzik el.⁶⁵

A korai utazások eredménye nem csak az egész életművön végigvonuló, innovatív megközelítésekkel szolgáló Dionüszosz-tanulmányok sora lett, hanem előbb 1935-ben egy mérföldkő jelentőségű tanulmány is *Gondolatok Dionysosról: Walter F. Otto „Dionysos”-ának megjelenése alkalmából*⁶⁶ címmel, majd pedig a Sziget-vállalkozás szintén 1935-ös elindítása maga. A Sziget, mind gazdag metaforikus bázisként szolgáló nevében (amelyet a „szigetiek” önidentifikációs megnyilatkozásaik során egyszer sem mulasztanak el kiaknázni), mind pedig szövegeiben a „hely problémájának” és „génuszának” legkülönbözőbb megközelítéseire, felfogására alkalmas adó, kísérleti filozófiai topológia transzdiszciplináris ókortudományi alkalmazásának számos érdekes példáját kínálja, mindenekelőtt Kerényi Károly, Hamvas Béla, Dobrovits Aladár és Brelich Angelo írásaiban.

5. A Sziget mint kísérlet

Kerényi Károly a Sziget létrehozására ihlető dalmáciai utazásra Korčula szigetére még Dionüszosz és szimbólumai Nietzsche és Otto által bemutatott pszichológiai realitásának a felfejtése és filozófiai kidolgozása közepette indult el.⁶⁷ Azonban olyan sarkalatos eredmények birtokában volt már ekkor, mint az 1933-as *Halhatatlanság és Apollón-vallás* című tanulmányban Apollón és egyben a platonizmus sötétség-aspektusának a koncepciója.⁶⁸ Útitársa az ekkoriban Kerényi szűkebb baráti társaságához tartozó Hamvas Béla volt, aki a pénteki előadásokat és a Stemma-kör üléseit is látogatta. Hamvas talán Kerényi eredményes közösség-szervezői gyakorlatát látva, vagy a Kerényi körül összpontosuló szellemi erőköroket egy georgeianus tendenciákat követő, kifejezetten kulturális célokat megfogalmazó mozgalom irányába akarván orientálni, az inspiráló dalmáciai környezetben beavatta Kerényit egy „szakrális közösség” alapításának tervébe. E közösség fő célkitűzése – a Hamvas terveivel kapcsolatban megismerhető doku-

⁶⁵ Vö. Jeff MALPAS, *Heidegger's Topology: Being, Place, World*, MIT, 2007.

⁶⁶ KERÉNYI, *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, i. m., 181–204.

⁶⁷ Vö. KERÉNYI, *Dionysos*, i. m., xxvi.

⁶⁸ A *Bildung* tradíciójának gyakran önértelmező szerepben is felbukkanó, a „szellem” napvilágát csalhatatlanságával is jelképező Phoibosz Apollónja helyett, nevezetesen Apollón-tanulmányában (KERÉNYI, *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, i. m., 110–121) Kerényinek sikerül egy kettős, komplementer aspektusokkal bíró Apollónt bemutatnia. Kerényi elemzésében elsősorban Apollón „másik”, sötét, tragikus aspektusa ölt testet, a dionüszoszi princípiumok által mintegy belülről inkorporált alakja jelenik meg. Ebben a több szempontból is szubverzívnek tekinthető Apollón-interpretációban tulajdonképpen a Kerényit megelőző korszak görögségképe, s így az azt bemutató klasszika-filológia eljárásai is megkérdőjeleződnek. Kiderül ugyanis, hogy alapos felülvizsgálatra szorulnak mindazon filozófiai, episztemológiai, módszertani megfontolások, amelyek a Kerényi által cáfolandó görögségkép megalkotására vezettek, s amelyekre hivatkozva a klasszika-filológiát igyekeztek a *Bildung* intézményrendszere által szabott korlátok közé szorítani.

mentumok tanúsága szerint⁶⁹ – nem lett volna csekélyebb, mint hogy megoldást találjon az európai kultúrának az „európai ember kihalásával” fenyegető válságára.⁷⁰ Kerényi mind az újabb alapítás szükségességében, mind pedig annak a George-kört, a *Kreist* példaként állító motívumaiban egyetértett Hamvassal.

A Sziget névválasztását illetően nem zárható ki, hogy Hamvasnak és Kerényinek tudomása lehetett – Nietzsche és a vallástörténész Erwin Rohde munkásságának kiváló

⁶⁹ Hamvas közösségalapító terveit nehéz rekonstruálni, ugyanis Hamvas *Álarc és koszorú* című írása, amelyben mindazokat a motívumokat összefoglalta, amelyek őt „alapításra” készítették, a Hamvas-örökséget kezelő és egyben kutató Dúl Antal és Darabos Pál egymástól független állítása szerint fennmaradt ugyan és mindkettjük birtokában megtalálható (Darabos Pálnál feltehetőleg gépiratban), azonban annak teljes terjedelmében való közreadásától különböző indokokra hivatkozva mindketten tartózkodnak. Holott Darabos Pál Hamvas-monográfiájában az írás részletes tartalmi összefoglalóját adja (DARABOS, *Hamvas Béla, i. m.*, II, 204–210), s az írás *Dionüszosz* című része, „Egy nagyobb tanulmány első fejezete” megjegyzéssel pedig már 1995-ben napvilágot látott (vö. HAMVAS Béla, *Álarc és koszorú: Dionüszosz*, Kortárs, 1995/7, 66–71). Hamvas munkája Darabos Pál közleménye szerint (vö. DARABOS, *i. m.*, 204) 1934-ben keletkezett, hat egymással összefüggő esszéből áll (*Dionüszosz, Nietzsche halála, Vér és verejték, Új arisztokrácia, Ephébosz, Az idill*), terjedelme 83 lap; a Kortárs folyóiratban szereplő részlet viszont 1937-es keltezéssel jelent meg. Dúl Antal egy vele készült beszélgetésben a szöveg tartalmáról és a közreadást késleltető okokról a következőképpen nyilatkozik: „Meg kell mondani, hogy az *Álarc és koszorú* nagyon vitatható, kétes írás. Egyrészt nagyon erős Nietzsche-hatás érvényesül benne. [...] a háború előtt írta, a háború közvetlen kitörésekor, és benne volt Hamvasban, hogy talán kitisztul a világ, és most rendben lesz, és jó is így, hogy beindul a háború. Tehát majdnem azt lehet mondani, hogy tapsol a háborúnak. Később azután ezt az álláspontját sokszorosán megtagadta. Kemény Katalin azt kérte, ha lehet, az *Álarc és koszorú* legyen az utolsó mű, amely megjelenik, mert annyira bele lehet kötni.” (KIS Tamás, *Kultusz és intimitás: Beszélgetés Dúl Antallal, a Hamvas-hagyaték gondozójával*, kéziratban, 2012.) A Hamvas-esszék megismerése nem csupán a Sziget története szempontjából, hanem a Kerényi-kutatás egyéb területei számára is fontos adalékokkal szolgálhatna, tekintve, hogy Kerényi mérföldkőként számon tartható *Gondolatok Dionüszosról* című tanulmányának zárórésze a hamvasi címadást megfordító *Koszorú és álarc* címet viseli. A teljes szöveg megismeréséig azonban be kell érni a Kortárs folyóiratban olvasható részlettel, valamint az olyan szekundér jellegű beszámolókkal, mint amit Hamvas Szabó Lajosnak és Tábor Bélának 1945–1946-ban tartott arról, hogy *A magyar Hüperión* című művében miként dolgozta fel a Kerényivel és a Szigettel való viszonya alakulásának ellentmondásos történetét: „Leírtam A magyar Hüperiónban, amelynek tárgya: a heroikus (görög-pogány) kísérlet az új magyar közösség megteremtésére. Hőse: Kerényi Károly és én. A körénk gyülekező fiatalok igénye feljogosított arra a kérdésre, hogy miképpen lehet szakrális eszközökkel megteremteni a közösséget és ezzel egy egész népet a romlás útján megállítani. Történt 1934–35-ben. Kerényit egy közösen eltöltött nyáron beavattam a George-körrel szóló könyvvel és útmutatókkal és kifejezett igénnyel abba, hogy ennek megteremtése szükséges. A dolgok nagyságát elérte, amint Dionüszos-tanulmánya (az emberiség egysége, amint ő nevezte 'minden határok áttörése') jelzi. A tanulmány címe: Álarc és koszorú – gondolata a koszorú kép kifejtése a maszkból: az egyetemes összenövés. [...] Kerényi azonban önmagát a kör középebe helyezte és iniciátornak tüntette fel magát, nemcsak vezérnek, hanem középpontnak. A törekvés itt bukott meg. A helyzet súlyosságát tetézte, hogy nem vette észre, mi történt. Nem vette észre a törekvés szakrális voltát, amikor ő (társadalmi helyzetéből következően és hatványozottan aktív hiúságból kifolyóan) magát középponttá tette, a koszorú felbomlott, és a kör megszűnt.” Idézi DARABOS Pál, *Hamvas Béla: Egy életmű fiziognómiája*, Bp., Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, 1997, 265.

⁷⁰ Vö. „Európa legutóbbi ötven éve bizonyossá tette, hogy a történet egy nagy korszaka befejeződött. [...] Ereinkben érezzük a halál keringését. Nagyszerű pillanatok ezek: átélni az eddig legmagasabb emberfaj pusztulását. [...] Az, ami most történik, nagyon is egy Európával és mindazzal, amit valaha is tett vagy gondolt: az egész földet átjáró megrázkódtatások százai, mintha az egész bolygó belenyögne abba, hogy Ázsiának e kis félszigetén egy emberfaj kihal.” HAMVAS, *Álarc és koszorú, i. m.*, 66.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 3. szám

ismerőiként – Nietzsche javaslatáról is, amit 1870-ben vetett fel Rohdénak „egy bölcs férfiakból álló kolónia”, „egy új Görög Akadémia” megalapítására vonatkozóan, amely egy „idillikus szigeten” kapott volna helyet.⁷¹ Kerényi *Kreis* iránti elkötelezett szimpátiája pedig már 1934-ben, a Németh László, Gulyás Pál és Fülep Lajos által alapított Válaszban megjelent *Ókortudomány*⁷² című programadó tanulmányának George-hivatkozásaiból is nyilvánvaló. Kerényi későbbi, *Der Geist* című tanulmányának visszamenőleges érvényű megállapításaiból⁷³ ugyanakkor az is egyértelműen kiderül, hogy Kerényi a klasszika-filológia, majd pedig a bölcsészettudományok válságát szintén a történelmi-kulturális krízis-állapottal erőteljes összefüggésben látta. Azonban a Válaszban publikált, az első Sziget-szám megjelenését övező nyílt levelek (Kerényi előbb Némethtel, majd Kardos Lászlóval vált a Sziget céljait bemutató és értelmező leveleket)⁷⁴ immár számos olyan motívumot is tükröznek, amelyek Hamvas koncepciójának rekonstruálható részétől eltávolodva (a szakrális jelleget erőteljesen letompítva, az apokaliptikus hanghordozást finomítva, s az ókortudományi irányultságot pedig erőteljesen hangsúlyozva), Németh László nemzeti reformprogramjainak⁷⁵ valamint Kerényi saját, újhumanista tudományeszményének közelében egy európai kulturális missziót is betöltő, de magyar gyökerű, és elsősorban transzdiszciplináris ókortudományi meghatározottságú művészettudományos közösségi platform irányában pozicionálják a születőfélben lévő orgánumot.

Az elmozdulást előre jelezte, hogy Kerényi már *Ókortudomány* című cikkében is, a nyilvános levélváltásokban pedig tendenciózusan elsősorban Németh organikus, esszenzialista képzetvilágot megelevenítő, metaforikus kulcsfogalmai, jellegzetes retorikai fordulatai irányában nyitott, s Németh magyarságtudományi téziseinek kreatív újrafogalmazását is kifejti az ókortudomány kontextusában. Ezzel szemben a hamvasi nyelvezet érvényesítésére korlátozott formában került sor. Kerényi előkészítő munkájának hatására a Sziget legelső, apokaliptikus színezetű tervezetét, a „korčulai víziót”, amely szakrális jellegében, s a George-kör reguláját egyfajta „Ordo Insularis” (*Szigeti Rend*) koncepciójában talán meg is szándékozott haladni, fokozatosan egy az antik gyökerű európai kultúra sok szempontú vizsgálatára alkalmas, s a kortárs tudományosság (humán- és természettudomány egyaránt) haladó tendenciáit, valamint az egyetemes művészet erőforrásait is hasznosítani képes ókortudományi transzdiszciplína módszeres kidolgozásának a projektuma váltja fel. A *Gondolatok Dionysosról* című 1935-ös Kerényi-

⁷¹ Alan CARDEW, *The Dioscuri: Nietzsche and Rohde = Nietzsche and Antiquity: His Reaction and Response to the Classical Tradition*, ed. Paul BISHOP, Rochester NY, Camden House, 2004, 461.

⁷² KERÉNYI Károly, *Ókortudomány*, Válasz, 1934/5, 304–314.

⁷³ Vö. Karl KERÉNYI, *Der Geist* = Uő, *Apollon und Niobe*, Hrsg. Magda KERÉNYI, Langen Müller, 1980, 244.

⁷⁴ Vö. *Levélváltás*. 1. Németh László levele Kerényi Károlyhoz. 2. Kerényi Károly Németh Lászlóhoz, Válasz, 1935/1, 12–20; KARDOS László, *Egy feladat*, Válasz, 1935/10, 603–606; KERÉNYI Károly, *Levél egy feladatról Kardos Lászlónak*, Válasz, 1935/11, 668–671.

⁷⁵ Kerényi Károly és Németh László kapcsolatát s a Sziget alapítása körüli diszkussziókat is részletesen bemutatja LACKÓ Miklós, *Sziget és külvilág: Kerényi Károly és a magyar szellemi élet* = Uő, *Sziget és külvilág*, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1996, 305–334; MONOSTORI Imre, *Németh László és Kerényi Károly 1–4* = Uő, *Helykeresések: Három esettanulmány*, Bp., Nap Kiadó, 2004, 11–146.

tanulmány zárata határozottan visszautal⁷⁶ az 1934-es *Ókortudomány* Németh Lászlóval rokonítható szólamaira. Mintegy előkészíti a Sziget élén, *Tudósoknak való* címmel közreadott manifesztumnak azt a lényeges gondolatát, miszerint a Sziget mint hangsúlyozottan transzdiszciplináris műhely⁷⁷ (tehát nem szekta, nem szakrális rend, de még csak nem is georgei implikációkat ébresztő „kör”) célja egy a „magyar existenciát”⁷⁸ áthatni képes „magyar szellemtudomány” megteremtése, amely a nemzeti kulturális erőforrásokra alapozott, de mindenekelőtt európai hatókörrel érvényesülő kreatív forradalmat indíthat el Magyarországon.

A *Gondolatok Dionysosról* című Kerényi-tanulmány Walter F. Otto vezérgondolatait továbbvivő *Koszorú és álarc* című fejezete⁷⁹ és Hamvas Béla *Álarc és koszorú* című munkájának *Dionysos* című, ugyancsak Walter F. Otto gondolataiból lendületet merítő – e dolgozat írásának idején egyedül hozzáférhető – része már csak a címekben szereplő koszorú és álarc kifejezések kiazmatikus játékból sejthető tematikai közösség miatt is kínálja magát az összevetésre. Azonban a komparatív elemzést csaknem alássa a Kerényi és a Hamvas által érvényesített aspektusok módszertani, diszkurzív, poétikai (és politikai) különmemésége. Tanulmánya folyamán Kerényi ugyan két ízben is hivatkozik Hamvasra, s ezek közül az egyik hivatkozás – igaz, minden közelebbi forrásmegjelölés nélkül – kifejezetten Hamvas „Dionysos-tanulmányára” utal,⁸⁰ azonban a hivatkozásokból egyértelmű, hogy Kerényi szigorúan, csak és kizárólag az ókortudományi szempontból is értékelhető és verifikálható információkat veszi át Hamvastól. Ebben az esetben Hamvasnak azt a strukturális jelentőségű sejtését kamatoztatja, miszerint a dionüszoszi maszok szimbolikájának a dionüszoszi koszorúval való összefüggését még Otto elemzésénél is alaposabban kellene bemutatni, mivel ez a Dionüszosz által a kultúrában képviselt „kétféle lelki realitás” mélyebb megértéséhez is elvezethet. Ez a Kerényi-féle megálapítás azonban rendkívül távol esik Hamvas apokaliptikus képzettársításokból szöött Dionysos-esszéjének központi vonalvezetésétől. Míg Kerényi egy ókortudományi hipotézis kulturális kiterjeszhetőségének és elemezhetőségének szükséges kereteit és tudományos feltételeit veszi számba, addig Hamvas egy kulturális élményt kísérel meg antik

⁷⁶ „A görögöknek [...] ott volt [...] Dionysos lényege – teljesen kifejezve. [...] A régieknek mindezen nem kellett gondolkodniok, és a legbensőt, a leglényegét a mi gondolataink sem tudják tolmácsolni. Miért törjük tehát magunkat érte? Mi közünk nekünk ehhez a megragadottsághoz? Ez a megragadottság természetünk lehetőségé és földünké: Pannoniáé, Dáciáé, egész délnek fordult, észak felé a Kárpátoktól parancsolóan elhatárolt világunké.” KERÉNYI Károly, *Gondolatok Dionysosról* = Uő, *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, i. m., 203–204.

⁷⁷ Ma, a kutatóműhelyek, műhelykonferenciák, inter-, multi- és transzdiszciplináris „workshop”-ok korában érdemes felügyelni a Szigetnek erre a saját magának tulajdonított műhely-szerepére is, vő.érvényesüljön benne a legszigorúbb műhelykövetelmény. [...] Így van a Sziget a Műhelyért is.” KERÉNYI Károly, *Tudósoknak való* = *Sziget I–III*, i. m., 11.

⁷⁸ Vő. KERÉNYI, i. m., 7.

⁷⁹ KERÉNYI, *Gondolatok Dionysosról* = Uő, *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, i. m., 198–204.

⁸⁰ Kerényi a dionüszoszi álarc és koszorú összefüggéséről írja, Hamvasra és saját *Dionysos und das Tragische in der Antigone* című előadására hivatkozva, hogy „az álarc önmagában véve megtestesült merevség, még sokkal inkább az, mint a repkény-befutotta szikla vagy fa eleven díszéhez való viszonyában”. KERÉNYI, i. m., 200.

szimbólumok poétikus alkalmazása, szürreális elrendezése révén érzékeltetni.⁸¹ A szerveződé Szigetben tulajdonképpen mindegyik tendenciának meglesz a maga helye, azonban Hamvas kozmikus dimenzióit egyértelműen felváltják a még Németh László fogalmaival, de már Kerényi hangján deklarált nemzeti távlatok. A *szigeti* diskurzus rendje által megkövetelt hangütés tekintetében pedig szintén nem a hamvasi, hanem a Kerényi-féle *Dionysos*-tanulmány által képviselt irányvonal válik etalonná – megerősítve a Szigetben jelentkező, Kerényit még stílusukban is követő tanítványokkal.

Hamvas tehát már a Sziget legelső száma megjelenésének idejére két számottevő ponton is csorbulni érezhette a Sziget-vállalkozáshoz fűzött reményeit. Sem a vállalkozás jellege, sem pedig a vállalkozás által képviselt *új hang* nem vágott egybe a Korçula szigetén valószínűsíthetően felvázolt elképzelésekkel. A Kerényi és Hamvas között megnyíló szakadékot az első kötettel megkezdett irányvonal demonstratív megerősítése révén, a Sziget 1936-os kiadású második száma csak tovább mélyítette, aminek a következő száma, hogy Hamvas a harmadik Sziget-évkönyvben már nem publikált, viszonya Kerényivel megromlott, szakításra került köztük a sor. Hamvas a Kerényiből való személyes kiábrándulás drámáját még 1936-ban *A magyar Hyperion* című művében irodalmi igénnyel is megfogalmazta, az 1937-es *Hexakümion*ban pedig a saját görögség-szemléletét Kerényi görögség-koncepciójától elhatároló szakmai különbségeket is részletesen kifejtette.⁸² Mindaz, amit Hamvas a *Hexakümion*ban kimerítő érveléssel megfogalmaz, miszerint szakításuknak (s így nyilván a *Dionysos*-tanulmányaik közötti, az írások regiszterében is kimutatható különbségnek) az oka az lenne, hogy Kerényi a nietzschei örökségtől eltávolodva, valamint a George-kör radikalizmusától való félelmében „Wilamowitzhoz szegődött” volna, ezért nem lehetett „több”, „csak tudós”, aki „a görög isteneket feláldozza a tudomány isteneinek”, egyrészt jelentős torzításokat tartalmaz (például azt, hogy az 1937-es év Kerényije Wilamowitz követője lett volna), másrészt pedig impliciten azt az állítást is megfogalmazza, miszerint Kerényinek szándékában állt volna „többnek” vagy másnak lennie, mint ókortudós. Annak ellenére, hogy a Hamvas–Kerényi viszony tárgyalása kapcsán Hamvas Béla értelmezői tendenciózusan átveszik és magyarázó érvényűnek tekintik ezt a *Hexakümion*ban szereplő hamvasi gondolatmenetet – akár még azt a következtetést is levonva belőle, hogy a szakítás oka az volt, hogy Hamvas a nietzschei, Kerényi pedig a wilamowitzi örökség mellett döntött (noha önmagában a tudományosság ismérvét nem tekinthetjük wilamowitzi vonásnak, a tuda-

⁸¹ Ennek az alapvető különbségnek nézetem szerint nincs köze a Richard Rorty által bevezetett „gyenge” és „erős” textualizmus fogalmához (vö. Richard RORTY, *Tizenkilencedik századi idealizmus, huszadik századi textualizmus*, ford. BECK András, Holmi, 1991/11, 1440–1456), amit THIEL Katalin alkalmaz Kerényi és Hamvas megközelítésbéli különbözőségének megvilágítására *Kapcsolódási pontok Kerényi és Hamvas szellemiségében* című tanulmányában (*Megidézett reneszánsz: Hanák Tibor emlékkötet*, szerk. VERES Ildikó, Miskolc, 2006 [Miskolci Filozófiai Könyvtár, 9], 65–70). Rorty rendszertani besorolása alapján ugyanis mind Kerényi, mind pedig Hamvas egyaránt „erős textualistának” számítanak, a Sziget maga pedig az „erős textualizmus” kitértett helyének – erre Kerényinek az „antikvítás érzéki hagyományával” kapcsolatos megnyilvánulásai, valamint a Sziget-számok tartalmi összetétele is elegendő példával szolgál.

⁸² Vö. HAMVAS Béla, *A babérligetkönyv: Hexakümion*, Bp., Medio Kiadó, 2005.

mánytól való eltávolodást pedig önmagában nem tekinthetjük nietzscheinek)⁸³ –, fontos megjegyeznünk, hogy a Kerényi-féle innováció jelentősége éppen abban állt, hogy Kerényinek sikerült a *Bildung* diskurzusának rendje által idegennek nyilvánított, de az „antikvitas érzéki hagyományával” kompatibilis elemeket – legyenek azok nietzschei, jägeri, hamvasi, Németh László-i, jungi vagy önálló sejtésen alapuló elgondolások – a korszerű tudományosság kereteitől soha el nem távolodó, saját transzdiszciplináris ókortudományi koncepciójába inkorporálnia. A Kerényi–Hamvas viszony tárgyalása kapcsán ezért is kezelendő kiemelt figyelemmel, hogy Hamvas nagyvonalú filozófiai szinkretizmussal párosuló kivételes intellektuális érzékenysége lényeges dimenziókkal tágította ki Kerényi és szűkebb ókortudatói körének mozgásterét, s a hamvasi kontribúció számos összetevőjének a jelentősége nem csak a Szigetben, hanem Kerényi egész munkásságára nézve nagy jelentőséggel bír. Ennek a kérdésnek a vizsgálata legalább olyan izgalmas belátásokkal kecsegtethet, mint a kettejük közötti konfliktus ábrázolása, amelyet a jelenlegi Hamvas- és Kerényi-kutatás túlnyomórészt meglehetősen egyoldalúsággal mutat be, gyakorta arról sem téve említést, hogy a későbbiekben Hamvas és Kerényi kapcsolata is többé-kevésbé rendeződött.⁸⁴ Különösen sokat mondanak minderről azok a levelek, amelyeket Hamvas és Kerényi azt követően váltanak, hogy Hamvas 1947. január végén beszámol Kerényinek az elválásukat követő eseményekről.⁸⁵

Kerényi Károly és Németh László kapcsolatát, amelyben a Sziget kardinális szerepet játszott, jól jellemzi, hogy a jelentős részben Kerényi ókortudományi vizsgálódásainak hasznosításával feldolgozott antik anyag megismerkedésüktől kezdve mindvégig jelen volt Németh László munkásságában, Kerényi pedig Németh nemzeti elkötelezettségének egy önálló, európeér olvasatát, valamint gazdag és egyben költői erejű, szcientista színezetű metaforakészletét hasznosította saját tanulmányaiban és programadó írásaiban, előadásokban. Kerényi és Németh sajátos metafora-közössége az 1934–1939 közé eső időszakban különösen szembevetődő, akárcsak Kerényi regényelméletének, tragikumfelfogásának, illetve strukturális felismeréseinek a megjelenése Németh legkülönfélébb munkáiban. Gondolkodásmódjuk tekintetében azonban – s mindez a szigetes évek során válik egyértelművé –, míg Kerényi a nemzettől az egyetemes felé mutató perspektívában tájékozódott, s ez az irány határozta meg ókortudósi pályáépítését is, valamint azt az exten-

⁸³ Ezt az álláspontot képviselik Darabos Pál, Thiel Katalin korábban idézett munkáikban, s valamivel árnyaltabb formában, Hamvas és Kerényi megközelítéseinek „komplementer” jellegét jelezve, de a *Hexakimion* alapján megfogalmazott tézisből indul ki Szántó F. István is *A hiperioni hang* című könyvének egyik központi elemzésében, vö. „...míg Kerényi Wilamowitz felől, addig Hamvas Nietzsche felől véli megragadhatónak a (talán soha nem is létező, de ez most szempontunkból vajmi keveset számít) »görög lényeket«. [...] Nos, ha ez a szembeállítás jogos, és ha ez két magatartástípust, két gondolkodásmódot jelöl, akkor Hamvas egyértelműen a nietzscheihez áll közel, míg Kerényi, ha sokkal kevésbé egyértelműen is, a wilamowitzit képviseli.” SZÁNTÓ F. István, *A hiperioni hang: Hamvas Béla és a Sziget-mozgalom*, Bp., Kortárs Kiadó, 2007, 61. Helytállóbbnak vélem Lackó Miklós interpretációját: „Kerényi feltehetően túl radikálisnak tartotta akkor Hamvas korkritikáját, s túl »misztikusnak« és ezoterikusnak, amellettszakmailag is kifogásolhatónak esszéizmusa irányát.” LACKÓ, *Kerényi-levelek = Mitológia és humanitás*, i. m., 145–206, 150.

⁸⁴ Vö. LACKÓ, i. m., 150.

⁸⁵ Vö. HAMVAS Béla, *Levelek (1916–1968)*, szerk. DANYI Zoltán, Bp., Medio, 2011, 134–159.

zivitást, amellyel az egyes ókortudományi kérdéseket elemezte, addig Németh az egyetemest mindig a nemzeti szempont felől mérlegelte és elsősorban a nemzetre vonatkozatható intenzitás mértékét értékelte az egyetemes jelenségekben – így a görögségben is.⁸⁶

Németh Lászlónak, aki Hamvastól eltérően mind a három Sziget-számban publikált, fokozatosan szintén rá kellett döbbsennie, hogy a saját társadalmi programjaiból a Szigetbe látszólag sikeresen átültetett célkitűzések Kerényi és tanítványai számára korántsem a végcél, csupán egyetlen, noha lényeges mellékszálát képviseltek a Kerényi irányítása alatt következetesen kifejtett transzdiszciplináris tevékenységben. Kerényi a közösségi alkotóerő felcsigázását nem mindenekelőtt társadalmi célnak tekintette, mint Németh, a Szigetet pedig nem a kivonulás helyének, mint Hamvas, hanem sokkal inkább az ókortudomány egy új terepére való bevonulásának, jelesül *betörésnek*.⁸⁷

Erre utal egyrészt, hogy Kerényi a Stemmában megkezdett, a klasszikus auktorokra irányuló, hiánypótló fordításokat eredményező munkálatokat a Szigettel párhuzamosan futtatta fel.⁸⁸ Az utolsó Sziget-kötethez írott zárószó szerint a Sziget és a hiánypótló szövegkiadásokat közreadó sorozatok egymás kiegészítőiként szolgáltak, mintegy különböző aspektusokból világítva meg az új, transzdiszciplináris koncepció sokoldalú eredményességét.⁸⁹ Másrészt Kerényi stratégiájának irányát jelzi az is, hogy a Sziget különleges erőterében keletkezett legradikálisabb írásai a Szigeten kívül, német nyelven is napvilágot láttak. Kerényi első igazán komoly visszhangot kiváltó, nemzetkö-

⁸⁶ Hasonló álláspontot fogalmaz meg Ritoók Zsigmond: „...a különbséget abban látom, hogy Kerényi az ókor értékeinek megérzésével az ókortudomány megújítására s a megújuló ókortudományban az európai értékeket a magyar kultúra számára is megőrző szigetnek, mint az ez értékeket veszélyeztető erőkkal szembeni betörési pontnak a megteremtésére törekedett, Németh a magyar szellemi élet megújítására, s a megújuló magyar szellemi és társadalmi életben a sajátosan magyar értékeket Európa számára őrző szigetnek, mint az ez értékeket veszélyeztető erőkkal szemben való kitörési pontnak a megteremtésére. A filológus nem fogadhatja el a görögök félreértésének lehetőségét, bár tisztában van a mindig új és időszerű kérdések feltevésének szükségességével, amely kérdésekre a felelet is mindig új lesz, az író számára elsősorban nem a megértés helyessége, hanem a termékenyítő hatás a fontos. Lehet valamit termékenyen is félreérteni.” RITOÓK Zsigmond, *Németh László és a görögség*, It, 2001, 397–411.

⁸⁷ Vö. „Tudomány, amely anélkül, hogy feladná tudomány voltát, a nemzet életének magas művészi kifejezése: voltunk-e hozzá már ennyire közel? És ennyire távol tőle, ha nem következnek be áttörés? Vagy talán már be is következett, amikor azt éljük és írjuk, aminek nyomai ezek a lapok? Mert a »sziget« így gondoljuk: nem a visszavonulás pontja, hanem a betörésé.” KERÉNYI, *Tudósoknak való = Sziget I–III*, i. m., 7.

⁸⁸ Ennek eredményei, amint már idézett cikkében Marót Károly is összefoglalását adja: „A Kerényitől 1935-ben megindított kétnyelvű »aranykönyvecskék« sorozata, az Officina kiadásában, többek között Herakleitos Múzsáit (Kövendi Dénes, 1936); Horatius válogatott költeményeinek (1935, 1940) és Vergilius Eclogáinak (1938) régi és új magyar fordításait (Trencsényi-Waldapfel Imre összeállításában); 2 kötet homerosi himnusz (Devecseri Gábor, 1939 és 1941); Catullus összes költeményeit (Devecseri, 1938, 1942); Kallimachos himnuszait (Devecseri, 1942); Epiktetos kézikönyvecskéjét (Sárosi Gy., 1942); Ovidius Amores-ét (Karinthy Gábor, 1943) adta közre; többnyire Kerényi Károly bevezetésekkel. Csak magyar fordításban (Officina Ktár) jelent meg Platón, *A lakoma* (Telegdi Zs., 1941) és Plutarchos, *Caesar élete* (Sárosi Gy., 1943).” MARÓT, i. m., 55.

⁸⁹ Vö. „Szelleme és tárgya szerint e tanulmánykötet párja a *Kétnyelvű klasszikusok* ezzel egy időben megjelent szövegkötete: *Homerosi himnuszok Hermészhez és Dionysoshoz*.” KERÉNYI Károly, *Tartalomjegyzék helyett = Sziget I–III*, i. m., 264.

zi áttörésként értékelhető és az életmű fordulópontjain egyre bővebb anyaggal többször is újra-kiadott 1937-es *Apollon: Studien über antike Religion und Humanität* című kötete Kerényi legtöbb Szigetben megjelent írását tartalmazza. A Sziget-kiadvány mögött álló szervezett műhelyt és közösségi aktivitást helyezi éles fénybe Dömötör Tekla visszaemlékezése is: „A Sziget-kör tagjai az említett periodikán kívül megjelentették a *Magyar Éjszakák* és a *Kétnyelvű Klasszikusok* sorozatokat, valamint – szinte egy évtizeden át, Kerényi 1943-as kiküldetéséig – háromszor találkoztak a héten: Kerényi Károly péntek esti egyetemi előadásain, a vasárnapi kirándulásokon, ahol antik auktorok műveit olvasták és fordították, és a voltaképpen Stemma-üléseken, ahol egymás fordításait és tanulmányait vitatták meg.”⁹⁰

Átfogó Sziget-monográfia mind ez idáig nem született, mindazonáltal a levelezéseket, visszaemlékezéseket, egyéb szövegeket és a jelen cikkben hivatkozott irodalomtörténeti tanulmányokat forgatva is többé-kevésbé képet alkothattunk arról, hogy a Szigetnek milyen jelentősége volt a Kerényi–Hamvas, a Kerényi–Németh és a Kerényi–Szerb viszony alakulástörténetében, valamint az 1939 után a Sziget újraindításával próbálkozó Gulyás Pálnak főként Kerényivel és Németh Lászlóval ápolat kapcsolatára nézve. Paradox módon, Lackó Miklós adatokban bővelkedő, kivételesen értékes cikkeitől eltekintve⁹¹ azonban továbbra is jóval kevesebb adatot találunk arról, hogy a Sziget milyen szerepet töltött be a vállalkozást voltaképpen irányító, és – amint azt láthattuk – a többi vállalkozásával gondosan összehangoló Kerényi munkásságának egészében. Ráadásul Lackó Miklós ezt a kérdést tárgyaló cikke 1979-ben íródott, ezért nem csak következtéseiben, de a tárgyalt Kerényi-munkák körét tekintve is, meglehetősen korlátozott mértékben tér(het) ki Kerényi rendkívül sikeres nemzetközi pályafutására: Kerényi munkásságának csupán magyarországi szakaszával és a hazai szellemi közéletet illető összefüggéseivel foglalkozik,⁹² alig fordíthat figyelmet Kerényi hazai és nemzetközi tevékenységének összefüggéseire.⁹³

Mit gondolhatunk a Szigetről Kerényi hosszú távú céljai, nemzetközi pályája egészének alakulása felől nézve? Milyen hatással volt a Sziget Kerényi és tanítványai munkakapcsolatára? Melyek voltak a Szigetben demonstratív módon prezentált újszerű ókortudományi transzdiszciplináris modell főbb nemzetközi orientációs pontjai, meghatározó elemei? Milyen irányokban, tematikák szerint folytak a Kerényi és tanítványi köre szempontjából legfontosabbnak számító *szigeti* kísérletek? Fontos kérdések ezek, hiszen mindazok a Sziget-vállalkozás történetét meghatározó belső, koncepcionális fordulatok, amelyek a Sziget mint kudarcba fulladt kísérlet narratívájához járulnak hozzá Hamvas vagy Németh monográfusai, illetve a Gulyás Pál szerepét bemutató értelmezők számára,

⁹⁰ Vö. DÖMÖTÖR, *Táltosok Pest-Budán és környékén*, i. m., 55.

⁹¹ Vö. LACKÓ, *Sziget és külvilág...*, i. m.

⁹² Fontos adalékokat tartalmaz mindehhez Lackó Miklós Kerényi magyar nyelvű levelezéséből válogató cikke is: LACKÓ, *Kerényi-levelek*, i. m., 145–206.

⁹³ A Sziget-jelenség tárgyalásának szűkös, főként a belső kontextus felől közelítő, ugyanakkor Kerényi nemzetközi működésének tükrében való pozicionálására kevésbé képes értelmezési hagyományából a legutóbbi monografikus munka sem mutat kiutat, vö. J. SZABÓ, *A magyar ívegyöngyjátékosok*, i. m.

Kerényi Károly későbbi nemzetközi együttműködéseinek és pályafutásának szempontjából megvizsgálva, lényeges eredményeket hozó, elméletformáló tényezőknél bizonyulnak, amelyek nagyban hozzájárulhattak Kerényi egyéni elméleti pozíciójának és kutatói szerepfelfogásának diszkurzív megalapozásához, ezáltal is előkészítve Kerényi nagy ívű nemzetközi karrierjét. Amelyre viszont – még ha kényszerű motívumok is határozták meg az alakulását – nem elsősorban mint kudarcra, hanem mint a magyar klasszika-filológia és ókortudomány történetének mind ez idáig legsikeresebb karrierjére kell tekintenünk. Azt ugyanis, hogy Kerényi áttörési kísérlete nem csak személyes értelemben, 1937-es német nyelvű *Apollon*-kötetével, hanem a Sziget mögött álló közösségi hálózat nemzetközi csatlakoztatása szempontjából is sikerült, tehát a Sziget közössége által megteremtett nemzeti nivó és az ókortudomány európai élvonala egy adott pillanatban találkozott, Franz Altheim *szigeti* felbukkanása is egyértelműen demonstrálta. Altheim, a korabeli ókortudomány egyik legmeghatározóbb személyisége, *Töredék Plótínosról* címmel friss, katonacászárokról szóló munkájának egy részletét adta közre az 1939-es, utolsó Sziget-almanach zárócikként.⁹⁴

6. A „szigeti tudományok” szinergiája: az „antikvitás érzéki hagyománya” és a Sziget mint „nyitott mű”

A Sziget-vállalkozás jelentősége Kerényi számára mindenekelőtt egy a tudomány és a művészet különböző erőforrásainak összekapcsolásán, a Szigetben részt vevő kutató és alkotó személyiségek érdeklődésének és tehetségének a sokirányú kibontakoztatásán, valamint az eredmények produktív szintézisének alapuló, új típusú, transzdiszciplináris ókortudomány létrehozatala és globális lehetőségeinek a megvizsgálása volt. Ennek érdekében a platonikus-keresztény *Bildung* háttérében álló klasszika-filológiai tradíció szerkezeti-metodikai és episztemológiai homogeneitására, továbbá a mindebből fakadó kulturális ellentmondásokra és korlátokra rámutatva, Kerényi a Szigetet egy a heterogeneitás sokirányú erőtartalmait optimálisan kiaknázó, szinergikus műhely-koncepció szerint építette fel.

A Szigetben mint széles közösségi bázissal is megalapozott műhelyben, a klasszika-filológia korábbi monolit ideájának megfelelő kutatási metodikák helyett a szinergia több tekintetben is érvényesült. Transzgenerációs és egyben transzdiszciplináris szinergia kialakítására való törekvést láthatunk abban, ahogy Kerényi a pénteki előadások, a Stemma, valamint a kiránduló körök és a kortárs európai ókortudomány legkiemelkedőbb személyiségeit, tanítványokat és mestereket, független alkotókat, gondolkodókat és a kor legkiválóbb szakembereit a Sziget eleven atmoszférájában kapcsolta össze. Ennek a lépésnek egyenes következménye a tudományos, művészeti és politikai-ideológiai programok esetenként szakításhoz vezető, de a transzdiszciplináris ókortudomány kereteinek a kijelölésére nézve rendszerint termékeny konfliktusokat és meglepő szövetsége-

⁹⁴ ALTHEIM Ferenc, *Töredék Plótínosról* = *Sziget I–III*, i. m., 261–262.

ket egyaránt eredményező szinergiája volt. Továbbá a tudományos és a művészeti tevékenység szinergiája, a három Sziget-kötet tudományos és művészeti műfajok széles palettáját felvonultató jellegétől a Szigetben megjelent tudományos írásművek gyakran művészi színvonalú írásmódján át, az egyes írások tudományos és művészeti tárgyválasztásának tudatos egybejárásáig. A magyar (és a párhuzamos publikációknak köszönhetően a német nyelvű) esszéirodalom különös határterületeken tájékozódó, gyakran irodalmi nivójú értekezésekkel gazdagodott. Ugyanakkor a humán- és természettudományos kutatásnak a harmincas években, de gyakran még ma is úttörőnek számító szinergiájára is találni példát, mindenekelőtt Kövendi Dénes cikkeiben.⁹⁵ De a szinergia megnyilvánulásaként értékelhetjük azt is, hogy ugyan a Sziget-kötetek tartalmi súlypontját az ókortudományi tárgyú vagy az ókortudományi kutatásokat valamilyen módon kiegészítő szövegek adják, további kultúrtörténeti korszakok jelenségeivel foglalkozó írásokat is bőven találunk a Szigetben. Mindazonáltal ezek az írások is, akár a bennük érvényesített megközelítésmód, vagy az általuk előtérbe helyezett filozófiai összefüggések révén, netán az érvelés folyamán érvényesített fogalomkészletből, vagy írásmódjuknál fogva, egytől egyig illeszkednek a Szigetet jellemző tematikai-stiláris egységbe.

A Szigetben átfogott tematikai, történeti, műfaji és generációs spektrum egymástól gyakran távol eső elemei közötti szinergiát, Kerényi erőteljes személyes, tudományos és stiláris kisugárzásán túl, mindenekelőtt két, egyaránt a határáttörés radikális programját deklaráló, Kerényi-féle innováció szolgáltatja. Egyrészt az ókor úgynevezett „érzéki hagyományának” filozófiai-episztemológiai bázisában gyökerező, nemzetközi összehasonlításban is nívumnak számító transzdiszciplináris tudományos-kutatói tervezet műhelyszerű kibontakoztatása. Másrészt pedig egy ezzel szoros összefüggésben meghirdetett kollaboratív művészi-egzisztenciális projektum, amely egy átszellemült, „megragadott” stiláris atmoszféra többregiszterű kimunkálása révén képes ehhez az „érzéki hagyományhoz” „visszavezetni” a Sziget által elért olvasókat.

Kerényi *Ókortudomány* című, korábbiakban már hivatkozott 1934-es programadó cikkében mind a két innováció részletes bemutatásra kerül és egymást kölcsönösen feltételező viszonyuk is világosan megragadható. A cikk manifesztumszerű stílusában és tartalmában egyaránt a Sziget programját bejelentő, 1935-ös *Tudósoknak való* című írás megalapozó jelentőségű párdarabja, ezért a benne foglaltakat a Szigetre nézve is meghatározónak tekinthetjük. Kerényi *Ókortudomány* című kiáltványában a klasszika-filológia megújításának programját a „könyv problémájának” nietzschei–georgei–frobeniusi ihletettséggű bemutatásából bontja ki. Kerényi érvelésének a háttérben egy világos fogalmakkal operáló, napjaink médiumelméleti követelményeit is minden szempontból kielégítő megközelítésmód áll.⁹⁶ Kerényi a könyv mediális tulajdonságaiból adódó episzte-

⁹⁵ KÖVENDI Dénes, *Physica naturaliter Platonica = Sziget I–III, i. m.*, 136–146; Uő, *Erős próteurythmos = Sziget I–III, i. m.*, 200–210.

⁹⁶ Az „antikvitás érzéki hagyományának” mediális aspektusait mutatja be SIMON Attila, *Az antikvitás érzéki hagyománya: Kerényi Károly és „a könyv problémája”*, It, 2008, 491–515. A cikk immár német nyelven is olvasható: Attila SIMON, „Die sinnliche Tradition der Antike”: Karl Kerényi und „das Problem des Buches” =

mológiai problémákat egy rendkívül komplex kritikai perspektívába ágyazva, filozófiai és tudományelméleti szempontból is kidolgozott, modern formában ragadja meg. Az ókortudós feladatát az antik szövegekbe foglalt testi-érzéki, egzisztenciális tapasztalat újra-hozzáférhetővé tételében látja, ami ugyan soha nem valósulhat meg tökéletesen, de az „eredeti” tapasztalat koronkénti átörökítéséből, „átirataiból” adódó „különbség” „visszavezetése” révén mégis megkísérelhető: „Ez az *el nem érhető, de célul kitűzött* visszavezetés a feladata a filológusnak és egyúttal szimbóluma a *nagy* ókortudományi feladatnak...”⁹⁷

Kerényi mindebből következően azt a jelentős diszkurzív váltást sugalló megállapítást teszi, hogy: „A filológus is elsősorban érzéki hagyománnyal áll szemben (a nyelvi műalkotásokkal), és ugyanazt a stílusban megmutatkozó lényegét keresi, amelyet az archeológus.”⁹⁸ Ebből következően a voltaképpen ókortudományi feladat a stílusnak mint „világvalóságnak”, világlátásnak, életformának és kultúrának a lehető legtöbb szinten megvalósuló differenciált feltérképezése, megragadása és átadása. A klasszika-filológia Kerényi ókortudományi koncepciójával való megújítását tehát a klasszika-filológia kulturális fordulataként és vizsgálódási körének radikális kiterjesztéseként írhatjuk le. Kerényi azonban ennél is tovább megy, amikor az antikvítás érzéki tapasztalatának koncepciójával tökéletes összhangban az ókortudományi vizsgálódások során szerzett tudásról sem kizárólag a tudományos ismeret, hanem az egzisztenciális jelentőségű megértés és az eseményszerű tapasztalat formájában beszél, amelynek az átadásához a tudásátadás folyamatának mindenekelőtt esztétikai karakterű felfogására, tehát a *Bildung* pedagógiai eszköztárának felforgató hatású meghaladására van szükség: „[A] stílust nem magyarázni kell, hanem működtetni, megragadtatni magunkat vele” – írja Kerényi, a megragadottság fogalmának frobeniusi használatára hivatkozva és ugyanakkor nagyon közel kerülve a nietzschei „dionüszoszi filozófia” epidemikus-pszichoszomatikus aspektusához és a nietzschei retorikához is: „Az antik ókortudománynak az a végső követelménye, hogy magunkévá tegyük az antik embernek a világvalóságtól való megragadottságát, kétségtelesen túl van a könyveken. Hogy a könyvek ilyen megragadottsághoz elvezethetnek – ez megoldja a könyv problémáját.”⁹⁹ A tüzes gondolatmenetet egy költői kérdés zárja: „De nem lépjük-e túl itt, a könyvekével együtt, a tudomány határát is?”¹⁰⁰

A Szigetben mind a korabeli tudomány, mind pedig a *Bildung* szinonimájaként is alkalmazott könyv-kultúra határainak a meghaladása több tekintetben is bekövetkezik. A Sziget mint műhely az antikvítás érzéki hagyományának megragadására képesnek bizonyuló és egyben az antikvítás által megragadott művészeti-tudományos köröket, különböző generációk tagjait összekapcsoló transzdiszciplináris-egzisztenciális szinergia alternatíváját kínálja fel a harmincas évek első felében fellángoló filológusvita megoldá-

Kulturtechnik Philologie: Zur Theorie des Umgangs mit Texten, Hrsgg. Pál KELEMEN, Ernő KULCSÁR SZABÓ, Ábel TAMÁS, Heidelberg, Winter, 2011, 105–124.

⁹⁷ KERÉNYI, *Ókortudomány* = Uő, *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, i. m., 153. Kiemelések tőlem – F. K.

⁹⁸ KERÉNYI, i. m., 159.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Uo.

saként. A *Bildung* extratextuális vizsgálódásokra alkalmat adó, javarészt intuitív módszerekkel történő kritikai kiterjesztése természetesen nem csupán a tudományos kutatás rendszerének gyökeres átalakítását követelte meg, hanem ezzel egyben a *Bildung* keretei közül történő kilépést is maga után vonta. „[N]em állíthatjuk [...], hogy az antik világlátásra való legnagyobb megnyílás képessége szükségképpen az ókortudománnyal szakszerűen foglalkozók sajátja. [...] számítanunk kell másra is: lényegességre képes magyar kortársainknak a görögségtől való megragadottságára”¹⁰¹ – írta Kerényi. A Kerényi által is idézett nevezetes nietzschei megállapításra, miszerint „nem a *tudomány* győzelme jellemzi a XIX. századot, hanem a tudományos *módszer* győzelme a tudomány felett”,¹⁰² ugyancsak a nietzschei program kínálta Kerényi számára a legjobb feleletet. Mégpedig az a revízió, amelynek során – a kutatót a saját kutatásának tárgyaihoz fűző viszony vizsgálatából kiindulva – a tudás mintegy „önmaga ellen fordítja fullánkját” és kritikát gyakorol saját felépítménye felett.

A könyv meghaladásának, fölülmúlásának kollaboratív programját is ebben a kontextusban kell tehát elképzelnünk, s így a *Bildung*nak mint kulturális, médiumtörténeti korszaknak a meghaladásaként érthetjük azt is. Mindezt mintegy Kerényi Válaszban megjelent gondolatait folytatva, Németh László foglalja össze a Szigetben: „Fölülülható-e a könyv úgy, ahogy azt Nietzsche követeli, s mi reméljük? A könyvnek mint kultúrabetegségnek súlyos tünetei közismertek. [...] A Szigetnek épp az a rendeltetése, hogy legyen egy hely, ahol minden jó hívást követni kell és lehet. A könyv fölülmúlását, ami a könyvpróza fölülmúlásával jelent egyet, itt kell megkísérelnünk. Több mód is kínálkozik erre. Tudományos felismerését esszéírói feltalálás helyett miért ne szögezhetné le a Sziget írója egyszer-egyszer gnómius tétélekben? Ahol a vita nem két hiúság összezapása, hanem egymást támogató két babakéz műfogása a születő igazság körül, ott ebből új platóni dialógus keletkezhetik. A könyvmagány leghatásosabb ellenszere: a nemes társasélet alkotó sugalmazása. Az ember magában is alkothat, de csak más emberekkel együtt élhet alkotó életet. A könyv fölülmúlása az ilyen társas, alkotó életből kipattant »görögebb« könyvvel kezdődhetik. Hogy milyen mértékben vethetjük el aztán, akkor érezni fogjuk, ma megjósolni lehetetlen.”¹⁰³

A Sziget-kiadványok egyéb almanachokon, cikkgyűjteményeken, periodikákon túllépő, atmoszférikus és egyben nyitott karakterét fokozza a Sziget-számok egyes közleményei, továbbá a számok között is regisztrálható diszkurzív – tartalmi, fogalmi, stiláris, referenciális – egység. Azt, hogy itt a hangzatos manifesztum-megfogalmazáson túl a szerzői és a szerkesztői gyakorlatot egyaránt meghatározó, újszerű elgondolásokról van szó, az a szokatlan szövegközlési mód is felerősíti, miszerint a Sziget-kiadványokban sem a szövegek előtt, sem pedig közvetlenül a szövegek után nincs feltüntetve az egyes

¹⁰¹ *Uo.*, 160.

¹⁰² *Uo.*, 155.

¹⁰³ NÉMETH László, *Sziget és alkotás = Sziget I–III, i. m.*, 26.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 3. szám

tanulmányok, esszék szerzőinek neve. Az esszéisztikusabb, személyesebb vagy lírai megszólalások dőlt betűs szedése utal a megszólalásmódok váltakozására.¹⁰⁴

A Szigetben munkába állított fogalomkészlet egy olyan, a klasszika-filológiai kutatás hagyományos fogalmait beburkoló és egyben újrapozicionáló terminológiai hálóba rendeződik, amelynek csomópontjai a harmincas évek második felének legfrissebb szellem-történeti, filozófiai, fenomenológiai, művészet- és irodalomelméleti, alaklélektani, pszichoanalitikus és progresszív ókortudományi tendenciáival kerülnek érintkezésbe. Az antikvitas érzéki hagyományának Kerényi által gerjesztett elmélete és a görögségtől való megragadottság többdimenziós közvetítésének szándéka egy olyan sokrétű topikát hoz létre, amelynek elemei csak a számos különböző diskurzusból kölcsönzött eszköz együttes, mondhatni orkesztrális megszólaltatásában, kísérletező fogalmi mátrixokban történő elrendezésében hozhatók közös nevezőre. Olyan fogalmak „utaznak”, adódnak át egyik cikkből a másikba a Sziget terében, az írások közötti kohéziót, valamint a Sziget mint „mű” nyitottságát is megképezve, amelyek több különböző diskurzusban, regiszterben és kontextusban is egyaránt kulcsszereppel bírnak. Metaforikus aktivitásuk kiaknázásával pedig diszkurzív és egyben topológiai váltások hajthatók végre.

A visszatéréseikkel gyakorta kulminációs pontokat, terminológiai torlódásokat is eredményező fogalmak legtöbbje a tizenkilencedik századi *Bildung* pozitívisztikus tudományeszménye, rendszertana szerint nem elégíti ki a tudományos terminusokkal szemben támasztható axiomatikus követelményeket. Viszont ezek a terminusok mindenél jobban hasonlítanak a filozófia analitikus hagyományától tudatosan eltávolodó, modern fenomenológiai bázisú diskurzusok által alkalmazott terminológiai eszköztár elemeire. A Sziget-műhely tagjainak Kerényi által irányított együttműködése révén az ókortudományi transzdiszciplína terminológiai bázisának kidolgozása a jungi archetípuskutatástól, a frobeniusi kultúrformológiától és a berlini újhumanizmus innovációitól egyaránt megihletett modern fenomenológiai fogalomkészlet és módszertan megalkotásával és alkalmazásának sokregiszterű demonstrációjával esik egybe. A „lényeg”, a „lényegeség” fogalmának a cikkeken végigvonuló, már-már túlburjánzó használata, a „lényegbeli egyezések” korszakokat, alkotókat, jelenségcsoportokat összekapcsoló felismerési mő-

¹⁰⁴ Vö. „1935-ben, amikor a rövid életű Sziget című gyűjteményes kötet első száma megjelent, Kerényi még nagyon komolyan vette a közösségi műhelymunkát. Annyira, hogy a kötet tanulmányai mellett nem is szerepelnek a szerzők nevei, csak a könyv utolsó oldaláról tudjuk kiböngészni, hogy az egyes tanulmányokat mely szerző írta. E kötet valóban program is és eredmény is, és nem Kerényi vagy a Stemma vétke volt, hogy viharfelhők tornyosultak Európa egén, s nemcsak a Stemmát, hanem szinte az egész európai kultúrát elsöpörte a háború. Tulajdonképpen meghatóan naiv próbálkozás volt, amikor Kerényi egy ilyen katasztrófális politikai helyzetben próbálta az antikvitas felé való fordulással a magyar szellemi életet és talán a magyar sorsot megváltoztatni. Lényegében épp olyan meghatóan naiv vállalkozás volt Németh László elképzelése a népi kollégiumokról (ezek ugyan később megvalósultak), amelyek még megmenthetik a magyar társadalmat. Mindkét kezdeményezést nevezhetjük elkésettnek vagy túl korainak. De mindkettő reménytelen volt az 1930-as évek közepe tájt, amikor a német megszállás és a második világháború már szó szerint »ante portas« állt. 1935-ben, mint Németh László és Kerényi Levélváltása jelzi, a magyar szellemiség megújhdását kívánja mind a kettő, pedig akkor már a magyar nép léte, fennmaradása forgott veszélyben.” DÖMÖTÖR, *Táltosok Pest-Budán és környékén, i. m., 77–78.* Megjegyzésre érdemes, hogy a népi kollégiumokat nem Németh László találta fel, legfőljebb agítáhatott mellettük.

gött egy sajátosan értelmezett és alkalmazott, korai kísérletező, a szellemtörténeti pozíciótól el-elrugaszkodó egzisztencialista fenomenológiai koncepció áll. Ezt egyértelműen jelzik Kerényinek a „magyar lényegtudomány” megteremtésére vonatkozó felszólításai, illetve a „Magyar Lényegművelő Társaság”¹⁰⁵ Kerényi-féle létrehozatalának terve is.¹⁰⁶ A Sziget visszatérő fogalmait tanulmányozva kimutatható, hogy az antikvitás érzéki hagyományának koncepcióját is egyfajta korai, szellemtörténeti megalapozottságú egzisztencialista keretbe ágyazott fenomenológiai kísérletként érthetjük meg.¹⁰⁷

Ezen a ponton fontos megjegyezni, hogy a fenomenológia forradalmát jelentő husserli program a húszas évek közepe óta a magyar szellemi életben is kidolgozott fogalomkészlettel volt jelen. Éppen Kerényi 1926-os budapesti magántanári kinevezésének évében jelent meg Somogyi József *A fenomenológia történeti és kritikai vizsgálata*¹⁰⁸ című munkája, a szerző freiburgi és müncheni tartózkodása után két évvel. A Husserl mellett dolgozó, később a freiburgi egyetemen Husserl és Heidegger utódként tanító Szilasi Vilmos pedig Kerényi Károly baráti köréhez tartozott. Kerényi korai vallásfenomenológiai tájékozódása esetében mégsem egyetlen, sőt, még csak nem is tisztán fenomenológiai irányból érkező, koncentrált inspirációról volt szó. Kerényi mindenekelőtt Leo Frobenius álláspontját finomította a húszas–harmincas évek fenomenológiai robbanásának számos eredményével, és jutott el már a harmincas évek legelején egy olyan, a későbbi klasszikus vallásfenomenológia elméletét kidolgozó van der Leeuw¹⁰⁹ modellje felől is értékelhető koncepcióig, amely vallásfenomenológiai téren Mircea Eliade különleges tudományelméleti pozícióját is számos tekintetben megelőlegezte.¹¹⁰

Kerényinek az antikvitás érzéki hagyományáról alkotott, egyre produktívabbá váló elmélete, még a kezdeti, szinkretikus szakaszában is eleget tett annak a követelménynek, hogy nem lehetett sem önálló tudományként, sem pedig önmagában érvényes eszközként rátekinteni. A fenomenológiai mozgalom szemléletváltásával összhangban¹¹¹ Kerényi elmélete voltaképpen nem más, mint az óorkutatás tárgyainak intuitív, lényegi affinitásaikban történő megragadására való törekvés. Egyfajta episztemológiai alapként, a tu-

¹⁰⁵ Kerényi Károly levele Németh Lászlóhoz = *Válasz 1934–1938*, szerk., utószó SZÉCHENYI Ágnes, Bp., Magvető, 1986, 110.

¹⁰⁶ „Mindketten a magyar és görög szellem találkozásától várták azoknak az intellektuális ellenmérgeknek a kitermelését, amelyek szerintük megmenthették volna a magyarságot a kóros bajok vészes elharapódzásától. Kerényi is, Németh is tudományos társaságot képzelt el a szellemi feladatok ellátására. Az előbbi »Magyar Lényegművelő Társaság«-a a humanizmus ápolásával és meggyökereztetésével foglalkozott volna, az utóbbi magyarságtudományi vagy hungarológiai társasága a magyar népre vonatkozó adatok és ismeretek összegyűjtésén fáradozott volna.” BORBÁNDI Gyula, *A magyar népi mozgalom*, Bp., Püski Kiadó, 1989, 198–199.

¹⁰⁷ A fenomenológiai módszerek vallástudományi alkalmazásáról áttekintést ad HOPPÁL Kál Bulcsú, *A vallásfenomenológiától a vallástörténetig – a vallástudomány útja = Előadások a vallásról*, szerk. HOPPÁL Kál Bulcsú, Bp., Mozaik Nyomda, 2007 (Vallástudományi Tanulmányok, 7–8), 25–38.

¹⁰⁸ Megjelent: Budavári Tudományos Társaság, 1926.

¹⁰⁹ Gerardus VAN DER LEEUW, *A vallás fenomenológiája*, ford. BENDL Júlia stb., Bp., Osiris, 2001.

¹¹⁰ Vö. Mircea ELIADE, *Az eredet bűvöletében: Vallástörténeti kutatás és módszertan 1912-től napjainkig*, ford. VARGYAS Zoltán, Bp., Cartaphilus, 2002.

¹¹¹ Vö. Herbert SPIEGELBERG, *The Phenomenological Movement: A Historical Introduction*, The Hague, Martinus Nijhoff, 1960², II, 60.

dományos vizsgálatot megalapozó „első rétegeként” célszerű felfogni, ami az egyes antik jelenségek lényegének logikus és tárgyilagos megközelítését teszi lehetővé. A fenomenológia célkitűzéseivel hasonlóan¹¹² Kerényi is a közvetlen megismerést és az emberi egzisztencia szubjektív elemeinek a megismerési folyamatban történő kiaknázását helyezte előtérbe.¹¹³ Az ókorból származó, a ma emberétől elválasztott „idegen lényeknek” való „megnyílás”,¹¹⁴ úgy is, mint az antikvitás jelenségeihez való „visszavezetés” programja, a fenomenológiai redukció több jellemzőjét is magában hordozza. Kerényi koncepciójával a fenomenológiai módszer jellegzetes lépései kerülnek bevezetésre az ókortudományi gyakorlatba. Az egyes jelenségek intuitív megragadásán és analízisén alapuló fenomenológiai leírás, az általános lényegiségek és a köztük fennálló viszony meghatározása, hasonlóan kvázi-fenomenológiai elveket követve mennek végbe Kerényinél, mint az egyes jelenségek megjelenési módjainak, eltérő alakváltozatainak a megfigyelése, s a jelenségekkel kapcsolatos meggyőződések felfüggesztése (fenomenológiai redukció) révén a megfigyelések eredményeinek tudati konstitúciójukban történő vizsgálata és interpretációja.¹¹⁵

Husserlnek a fenomenológia szükségessége, illetve Kerényinek az ókortudomány megújítása mellett történő érvelésében is adódnak párhuzamok. Husserl szerint a tudomány egésze elvesztette jelentőségét az emberek számára, mivel száraz tények filozófiátlan tanulmányozásává lett azáltal, hogy az érték és jelentés kérdéseiben képtelen állást foglalni.¹¹⁶ Ezért egy új tudományra van szükség, amely olyan filozófiát hív életre, ami visszaállíthatja a kapcsolatot az ember mélyebb vonatkozásaival.¹¹⁷ Husserl az általa javasolt fenomenológiával tehát egy olyan episztemológiai szupplementumot képzelt el, ami a tudomány talapzatául szolgálhat, és amely egyúttal segítséget nyújthat az embereknek életcéljaik megvalósításában. Kerényi voltaképpen hasonló viszonyt tételez az antikvitás érzéki hagyományának koncepciója és a megújított transzdiszciplináris ókortudomány között. Ezt a mély szaktudáson alapuló, valamint a modern fenomenológia, a kultúr-morfológia és az egzisztencializmus filozófiai tendenciáinak önálló értelmezéseit vegyítő „hermeneutikai” pozíciót már a későbbiekben a Sziget szerzőjeként is megnyilatkozó Prohászka Lajos is bemutatta Kerényi 1937-es német nyelvű *Apollon*-könyvének recenziójában.¹¹⁸ Némileg leegyszerűsítve a kérdést, úgy is fogalmazhatunk tehát, hogy

¹¹² SPIEGELBERG, *i. m.*, 87.

¹¹³ Vö. „ÉS HA TALÁLUNK teljes életet egy tudós munkájában? Ha mind több olyan tudós akad, aki tudományosságát a legszorosabb kapcsolatban állónak érzi saját egyéni életével; tudománya és annak igazságai életfilozófiájának magvát alkotják –? Kárára van ez a tudománynak? Nem lehet a valóság az, hogy épp ilyen felfokozott »szubjektivitás«, ez a megragadottság a tudomány tárgyától, ez vezet a lényeg megismeréséhez?” KERÉNYI, *Tudósoknak való = Sziget I–III*, *i. m.*, 5.

¹¹⁴ KERÉNYI, *Ókortudomány = Uő, Halhatatlanság és Apollón-vallás*, *i. m.*, 160.

¹¹⁵ SPIEGELBERG, *i. m.*, 659.

¹¹⁶ Vö. SPIEGELBERG, *i. m.*, 79.

¹¹⁷ Vö. SPIEGELBERG, *i. m.*, 80.

¹¹⁸ PROHÁSZKA Lajos, *Karl Kerényi: Apollon. Studien über antike Religion und Humanität. Wien – Amsterdam – Leipzig, F. Leo & Co., 1937. 281 o.*, Athenaeum, 1937/1–3, 155–157.

az antikvitás érzéki hagyományának elmélete és módszertana a transzdiszciplináris ókortudomány fenomenológiájaként kerül kidolgozásra.

Az „exisztencia”, az „exisztenciális tudomány” és a vizsgált anyaggal felépítendő személyes viszony¹¹⁹ egymással összefüggő fogalomköre az életforma, az életstílus, az egyéniség, az érzékenység, a világaspektus, realitás és világvalóság kulcsfogalmaival egészül ki a Sziget elemzéseiben. A nietzschei pszichológiában és a jungi lélektanban egyaránt kiemelt szerepet játszó ösztön- és archetípus-elmélet, valamint a széles skálán elhelyezhető egyéb pszichológiai jelenségek vizsgálata mellett, visszatérő jelleggel bukkannak fel a Gestalt-elméletben oly fontos szerepet játszó alak-háttér viszonyoknak szentelt sokágú vizsgálatok is. Az alaklélektan eredetileg a vizuális percepció területén felépített elméletét Kerényi és köre a vizualitás szerepének filozófiai kiterjesztésével, egyfajta általános „intellektuális percepcióra” vonatkoztatva használja fel és aknázza ki több változatban is.

A megismerés mint átélés lép kapcsolatba a megragadottság, megelevenítés, átformálás fogalomhármásával. Az élmény, a megszállottság, az ihlet olyan relációk megvilágításában játszanak szerepet a Sziget anyagában, mint a kultúra, a kultusz, a művészet és a tudomány természettel vagy éppen a halál képzetével kialakított kapcsolata. Ugyanakkor a kategóriák experimentális alkalmazásának olyan példái is figyelemre méltóak – ezúttal csupán egyet kiragadva a hasonló fogalom-alkalmazási gyakorlatok sorából –, mint amikor a Sziget több pontján is az expresszionizmus fogalma (a művészettörténeti irányzatra vonatkozó elsődleges jelentését másodlagos szerepbe rendelve) mint hangoltság, modalitás vagy művészi magatartás kerül magyarázó helyzetbe az egyiptológia,¹²⁰ az őskortudomány¹²¹ vagy éppen Aiszkhülosz¹²² kontextusában...

A Sziget által érvényesített irodalmi, művészeti és filozófiai kánont, kitüntetett tudományelméleti tradíciót definiáló nevek, hivatkozások tekintetében ugyancsak mintha a *Bildung* diszkurzív rendjét kritizáló vagy a *Bildung* kritikájára is felhasználható aspektusokat is diszkurzíve megtestesítő alkotók, szerzők és gondolkodók demonstratív *szigeti* újraértékelésének a szándékát érhetnénk tetten. Ráadásul a Sziget-műhelyben alkalmazott módszertani lépések, diszciplináris ötvözetek segítségével váratlan kapcsolatok, interferenciák is megképződnek a Szigetben sorjázó nevek által jelölt diskurzusok között. Így jutnak kitüntetett szerephez és kerülnek egymással kapcsolatba a preszókratikus hagyomány gondolkodói, mindenekelőtt Hérakleitosz, s modern újraértékelőik, Nietzsche és Heidegger. A világirodalmi tájékozódásban pedig ily módon kerülnek egy társaságba Aiszkhülosz, Goethe, Valéry, Stefan George, Rilke, Thomas Mann és mások, s így tesznek szert a Sziget ókortudományi profilját meghatározó, paradigmatisz szerepre Leo Frobenius, Walter F. Otto és Franz Altheim. A könyv filológiai problémájából kiindulva,

¹¹⁹ Vö. „... az a könyv, amelyet *mi* írunk, amelynek szolgálunk és amelyen talán túljutunk, hogy ismét a helénéhez közelebb álló viszonyba lépünk könyvvel és világgal. Ilyen viszonyra – vagy legalábbis a megértésére – szüksége van az ókortudatónak is.” KERÉNYI, *Könyv és görögség* = *Sziget I–III*, i. m., 22.

¹²⁰ DOBROVITS Aladár, *Föld és egyiptomi lényeg* = *Sziget I–III*, i. m., 33.

¹²¹ GALLUS Sándor, *Exisztenciális őskortudomány* = *Sziget I–III*, i. m., 42.

¹²² GULYÁS Pál, *Aischylos-élmény* = *Sziget I–III*, i. m., 217.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 3. szám

a könyvkultúra filozófiai, fenomenológiai, médium- és irodalomelméleti, történeti, kulturális és mitológiai problematikájának alapján pedig kísérleteket látunk az írás, a hely, az épület, az utazás, a kutatói-emberi tapasztalás, sőt a korporeálitás néhány elméleti, művészeti és filozófiai összefüggésének az újszerű megfontolására is. Mindezek a fogalmak, kulcsfigurák és széttartó tematikák a lehető legváltozatosabb variációkba rendeződve, de egyértelműen egy közös hálózat elemeiként jelennek meg az évkönyvek diszkurzív terében.

„Ez a tanulmánykötet úgy keletkezett, hogy néhány magyar íróban, gondolkodóban, költői, kutatói, filozófikus elmékben (természetük leírásául mondjuk ezt róluk) megértek élmények, amelyeknek kifejezése ebben az egymással alkotott együttesben van a legjobban a maga helyén. Mint a bogárszem sokszögű alkatrészei, külön-külön néznek egyetlen tárgyra: a tiszta létre, amely egyszer antik formába esett, s akkor árulta el önmagáról a legtöbbet. [...] Elmélkedések antik világfelfogásról és a hozzá tartozó magatartásról (görög szavakkal: mitológiáról és kalokagathiáról), antik költészet- és tájélmények ezen az alapon egyértelmű mintává szövődnek. S viszont, hogy mit kell értenünk »tiszta léten«, mennyire nem elvont, hanem megrendítő, bőséges valóságot, arról a minta beszél. A szöveget: alap és minta együtt, elválaszthatatlanul. E kötet íróit ilyen mozaik-szem részeinek, írásukat ilyen szövetnek tekintse az olvasó”¹²³ – írja Kerényi, e diszkurzív mintázat jellegének több fontos aspektusát már címében is megvilágító, *Tartalomjegyzék helyett* című epilógusában, amelyet a Sziget-műhely kollaboratív kiadványait lezárandó fűzött hozzá a sorozathoz.

A Szigetnek sem a saját korában, sem pedig azt követően nem zajlott le a Kerényi és közössége ambiciózus célkitűzéseinek megfelelő,¹²⁴ széleskörű befogadása. Mind a mai napig számos megválaszolatlan kérdést magában rejtő, felfedezendő alakulatként áll a 20. századi magyar művelődés történetében. Az elmúlt évtizedek humántudományi fordulataira visszatekintve és egyben a *Bildung* kollapszusát ideológiai munícióval is támogató diszkurzív heterotópiák¹²⁵ után kutatva azonban egy európai összehasonlításban is kiemelkedő jelentőségű műhely-kísérletként, a heterotópia diskurzusának egy jelentős helyeként ismerhetjük fel a Szigetet. Olyan neves kezdeményezések társaként, mint például a „Doctrines – Archéologie – Beaux-Arts – Ethnographie” tárgymegjelöléssel megjelent Documents című folyóirat, amely 1929–1930 között Georges Bataille szerkesztésében mintegy tizenöt számot élt meg. Vagy a Szigettel csaknem egy időben kibontakozó, André Breton és Picasso körei által működtetett szürrealista Minotaure (1933–1939), illetve az ugyancsak Georges Bataille által létrehívott titkos-ezoterikus-

¹²³ KERÉNYI, *Tartalomjegyzék helyett* = *Sziget I–III*, i. m., 263.

¹²⁴ Vö. a Szigetet elindító, kiáltványszerű cikkben foglaltakkal: KERÉNYI, *Tudósoknak való* = *Sziget I–III*, i. m., 7–11.

¹²⁵ Amennyiben a diskurzusra mint térre való hivatkozásainkat érvényesnek fogadjuk el, érvényesek kell legyenek rá a filozófiai topológia foucault-i fogalmai is, vö. Michel FOUCAULT, *Des espaces autres* (*Conférence au Cercle d'études architecturales, 14 mars 1967*), *Architecture, Mouvement, Continuité*, 5, octobre 1984, 46–49.

ironikus Acéphale (1936–1939), amelyek ugyancsak a heterotópia diskurzusának megteremtésén munkálkodtak.

Első közelítésben mindezek a periodikák a Szigettől rendkívül különböző kezdeményezéseknek minősülnek, azonban több párhuzamos tendenciát is felfedezhetünk a kibontakozásukat meghatározó motívumokban, valamint az általuk képviselt kulturális állásfoglalásokban is. A kiadványok tartalmi érintkezése közül csak egyetlen, jóllehet meghatározó és komplex motívum a nietschei görögségképből, annak a kortárs kultúrára vonatkoztatott radikális konzekvenciáiból és excentrikus gesztusokból táplálkozó filozófiai kontextus-közösség és a mítosz modern poétikájának progresszív gyakorlataihoz való teoretikus-művészi hozzájárulás. Eltérő formában és hangsúlyokkal ugyan, de mindegyik kiadvány-sorozatra jellemzőek voltak a kulturális mozgalmyszerű megnyilvánulások, illetve az is, hogy egy-egy rendkívül heterogén összetételű transzgenerációs közösségnek az alternatív fórumaiként működtek. A fentiekben felsorolt és a hozzájuk hasonló korabeli platformok a korszak diszciplináris és ideológiai rendjéhez képest megállapítható „kivültségüknek”, heterotóp pozíciójuknak köszönhetően bizonyultak olyannyira inspirálóknak, s ugyanakkor kiszolgáltatottak is, hogy voltaképpen kreatív instabilitásuk pulzálásában bukkantak fel, majd pedig tűntek el a második világháború kitörésekor.

„A déli természet az antikvitás érzéki hagyományához tartozhatnék – ha nem volna még több: az a változatlan világválóság, amely az antik embert nem mint táj, hanem mint istenségek: erők és alakok világa ragadta meg. [...] A művészet az élet értelme – de együttes értelme annak, ami megragad: a természetnek, és a tőle megragadott emberi létnek. Az antik emberi léten át a Dél értelme nyílik meg, időfeletti valósága ragad meg bennünket. Ezt az új szint jelenti számunkra az ókortudomány: *a Dél betörését*”¹²⁶ – írta Kerényi a Sziget koordinátáit 1934-ben mintegy előre kijelölő *Ókortudomány* című írásában. A célkitűzés megvalósulására a Sziget sodró lendületű, különös szövegvilága az elsődleges bizonyíték. Az anyag részletes elemzésekre módot adó pillanatfelvételekben dokumentálta az „antikvitás érzéki hagyományának” episztemológiáját jellemző immerzív ókortudatói gyakorlatot is, egy olyan eljárást, amely Kerényi kutatói karakterét egész életművére nézve meghatározta (nem véletlenül hivatkozik az „antikvitás érzéki hagyományának” elméletére a Sziget-korszakot követő, idegen nyelvű kötetei csaknem mindegyikének előszavában). A Sziget írásait olvasva érthetjük meg, hogy az antikvitás érzéki hagyományának tartalmát nem csupán az antik világból fennmaradt materiális artefaktumok és immateriális szellemi javak képezik, hanem egy radikális, szinergikus kiterjesztés révén beletartoznak mindazok az archetipikus-mediális-„memetikus” átöröklődések, sőt, azok a személyes relációk, diszpozíciók is, amelyek a kutatót összekötik mindazzal, amivel a kutatás tulajdonképpeni tárgyát képező tartalmak a létrejöttük során közvetve vagy közvetlenül érintkezésbe léptek (a ma is megtapasztalható görög tájjal, a klímával, a görög vidék hangulatával, boraival, ételeinek ízével, de az elődök generációin keresztül még mai lakóival is stb.).

¹²⁶ KERÉNYI, *Ókortudomány* = Uő, *Halhatatlanság és Apollón-vallás, i. m.*, 161.

Ennek a mind tudományos, mind pedig művészi szempontból nehezen körülírható módszernek az illusztrációját adja a *Lesbosi utazás* című Kerényi-szöveg is, ami műfaját tekintve irodalmi igénytel megírt úti esszé, azonban a Kerényi által javasolt formabontó ókortudományi gyakorlat ismeretében voltaképpen kutatási naplóként is olvasható: „EZ AZ AJASSZÓI MEGLEPETÉS. Másutt, Krétában is, az ösmediterrán kultúra főfészkeben a Földközi-tenger keletén, a múzeum és az ásatási terület, az archeológiai anyag volt képes arra, hogy hirtelen átemeljen azon a határon, amelyen túl egyszerre feltárul a táj mögött a világvalóságunk egy mélyebben elrejtett darabja. A határon átemelkedésnek ezt a megrázkódtatását itt akkor éreztem, amikor átléptünk a templomudvar kapuján a belső Ajasszóba. S archeológiai anyag helyett ember-anyag sejtetett egy legbelső Ajasszót, egy ember és életípus fennmaradását, amelyről a görögség előtti kultúrák kutatóinak érdekes és talán tanulságos lesz tudomást szerezniök. De számolni kell vele a görögség megértőjének is, mint elemmel, amely íme továbbél, átüt, átszínez.”¹²⁷ Majd pedig: „Fáradt vagyok, s még egy bizonytalan éj vár reám. Azután Sarlidza ismét, ahol pihenni lehet, Sapphót olvasni és Alkaiost, és hagyni, hogy a magyarázatba Lesbos észrevétlenül belésszóljon”¹²⁸ – zárul Kerényi írása.

A szöveg, keletzése szerint, 1935 szeptemberében, tehát közvetlenül a Sziget 1935. augusztusi megindítását követően íródott, s a Sziget 1936-os, középső számában jelent meg. Kerényi a cikket a *szigeti* szövegfolyamot az utolsó Sziget-közleménnyel lezáró Franz Altheimnak dedikálta. Kerényi és Altheim 1932-ben véletlenül ismerkedtek meg az olasz Riviérán. Altheim, a Kerényi számára mindvégig mérvadó Walter F. Ottónál habilitált német tudós, az ókortudatás frankfurti iskolájának képviselője volt, aki az ókortudomány megújításának nemzetközileg elismert reprezentánsaként kulcsszerepet játszhatott volna a Sziget tevékenységének hazai és nemzetközi integrációjában. Altheim jelentette a fő összeköttetést Leo Frobenius körével, a Kultúrmorfológiai Intézettel, a Doornin Akadémiával, s az együttműködés eredményességét jól bizonyítja, hogy Altheim részt vett a Kerényi által szerkesztett *Egyetemestörténet*¹²⁹ munkálataiban, valamint a pécsi egyetem keszthelyi nyári szemeszterein. Kerényivel kialakult személyes barátságuk bizonyítéka, hogy Altheim Kerényi Károly házassági tanújaként is szerepelt.¹³⁰ Azonban a háború kitérőse a Sziget folytatását is teljesen ellehetetlenítette: Kerényi 1943-ban Svájcba távozott, Altheim politikai szerepvállalásának (Franz Altheim 1934–1936-ig tagja volt az SA-nak, 1937-től pedig a Himmler által vezérelt Deutsches Ahnenerbének, amely „germán őstörténeti” expedíciókat és kutatásokat bonyolított le a világ számos pontján) következményei pedig Kerényit is súlyosan kompromittálták.

¹²⁷ KERÉNYI Károly, *Lesbosi utazás = Sziget I–III, i. m.*, 173–174.

¹²⁸ KERÉNYI, *Lesbosi utazás = Sziget I–III, i. m.*, 177.

¹²⁹ *Egyetemestörténet, I. Az ókor története*, szerk. KERÉNYI Károly, Bp., 1935.

¹³⁰ Vö. Volker LOSEMANN, *A Dioskurosok: Franz Altheim és Kerényi Károly. Egy barátság szakaszai*, ford. KARSAY Orsolya = *Mitológia és humanitás, i. m.*, 111–144.

A Kerényi ellen indított politikai kampány fő részletei ma már ismeretesek.¹³¹ A vádak nélkülöztek minden alapot. Kerényi több hullámban megvalósított magyarországi szellemi elszigetelése annak az etikátlan lukácsi taktikának a jegyében ment végbe, amely a tudományos élet marxista–leninista átalakítását gyakorta éppen a nietzscheanizmus „vádjának” érvényesítésével valósította meg, és voltaképpen az egész hazai tudományosságot alapjaiban érintette. A részben közéleti, részben pedig ahhoz felzárkózó kvázi-tudományos diszkurzív támadássorozat paradox módon Kerényi ókortudományi innovációjának egy eltorzított, primitív olvasatát – mindenekelőtt Kerényi Nietzsche által inspirált és a „fasizmus szálláscsinálójának” minősített „irracionalizmusát” – szegte szembe Kerényi tudói rangjával, hitelével. Kerényi Károly 1947-es hazatérési szándékát elutasították.

Életművének főként német és olasz nyelven írt részéből mind a mai napig elenyészően kevés magyar fordítás készült, azonban a kutatásait megalapozó elméletnek, az „antikvitas érzéki hagyományának” a kidolgozása és a koncepcióra alapozott első kísérletek magyar nyelvű munkáiban és a Sziget-műhely kollaboratív szövegfolyamában is nyomon követhetők. Utóbbi nagy része – főként a Sziget-kiadványok nem Kerényi által jegyzett munkái, amelyek pedig szintén lényegi jelentőséggel bírnak a Sziget-műhely ókortudományi kísérletének szempontjából – viszont a nemzetközi diskurzusban nincsenek jelen. Azonban Kerényi magyarországi és nemzetközi tevékenysége egymást feltételezi, így munkássága alapos megismerésének elengedhetetlen követelménye azoknak a műhelyeknek a feltérképezése is, amelyekben Kerényi időről időre kibontakozott. Hiszen Kerényi tudói, alkotói létformájának a Sziget után is mindvégig meghatározó eleme maradt a műhelymunka, a diskurzus-építés és a kollaboráció, a nagy formátumú személyes munkatársaktól kezdve az olyan jelentős gondolkodói-alkotói közösségek munkájába történő aktív bekapcsolódásig, mint például a Jung révén megismert Eranos-kör,¹³² vagy a pályájának utolsó szakaszában meghatározó jelentőségű Castelli-konferenciák.¹³³

¹³¹ Vö. SZILÁGYI János György, *Egy halálhír: Kerényi és Magyarország, 1943–1948* = Uő, *Szirénzene: Ókortudományi tanulmányok*, Bp., Osiris, 2005.

¹³² A ma is működő Eranos-kör honlapján Kerényit mint az „Eranos” név értelmét a tagok számára megvilágító „magyar mitológust” látjuk említeni, vö. <http://www.erosfoundation.org/history.htm> (2011.08.09). Az Eranos-körrel lásd az alábbi munkákat: Hans Thomas HAKL, *Der verborgene Geist von Eranos. Unbekannte Begegnungen von Wissenschaft und Esoterik: Eine alternative Geistesgeschichte des 20. Jahrhunderts*, Bretten, Scientia nova – Verlag Neue Wissenschaft, 2001; *Pioniere, Poeten, Professoren: Eranos und der Monte Verità in der Zivilisationsgeschichte des 20. Jahrhunderts*, Hrsgg. Elisabetta BARONE, Matthias RIEDL, Alexandra TISCHEL, Würzburg, Königshausen und Neumann, 2004; Steven WASSERSTROM, *Religion after Religion: Gershom Scholem, Mircea Eliade, and Henry Corbin at Eranos*, Princeton University Press, 1999.

¹³³ Kerényiről és a Castelli-konferenciákról lásd Riccardo DOTTORI, *Kerényi Károly Enrico Castelli nemzetközi filozófus-találkozói (1955–1971)*, ford. SAJÓ Tamás = *Mitológia és humanitás, i. m.*, 207–235; Natale SPINETO, *Forráskutatás és „emberkutatás”: Kerényi Károly és az olaszországi vallástörténeti kutatások*, ford. BENCZE Ágnes, *Beszélő*, 1998/4, 105–116.

PETNEHÁZI GÁBOR

KOVACSÓCZY FARKAS KÉZIRATOS FELJEGYZÉSEI
ÉS A 16. SZÁZADI MÁTYÁS-HAGYOMÁNY
(Elveszett históriás énekeink nyomában)*

Az irodalomtörténet Varjas Béla 1970-es közlése óta¹ tud a bécsi nemzeti könyvtár azon kézirat kódexéről, amelyben Kovacsóczy Farkas, 1594-ben kivégzett erdélyi kancellár és kiváló humanista kézirat feljegyzései találhatóak.² A feljegyzések tartalmáról, készítőjéről illetve készítőiről ugyanakkor néhány érintőleges közlésen kívül azóta részletes elemzés nem látott napvilágot.³ Tanulmányom célja kettős: vázlatos ismertetést kíván nyújtani e jelentőségéhez képest mostanáig méltatlanul elhanyagolt kézirat egészéről, hogy ezzel is a szövegben rejlő számos lehetőség kiaknázására ösztönözön egyrészt; másrészt a feljegyzések között található két Mátyás-anekdota részletes

* Tanulmányom a „Szolgálatomat írom kegyelmednek”: *Misszilis és fiktív levelek, naplók, emlékkönyvek, dedikációk és alkalmi feljegyzések a régi magyar irodalomban* címmel Körmenyden, 2010. május 26–31. között rendezett konferencián felolvasott előadásom lényegesen kibővített és újragondolt változata. Hasznos kiegészítésükért köszönet illeti Őze Sándort és Ritoókné Szalay Ágnes. Nem csupán iránymutató tanácsaiért, de a Pimát Antal hagyatékából rendelkezésemre bocsátott, a feljegyzések mintegy háromnegyed részét gépelt átiratban tartalmazó két dossziéért külön és hálás köszönettel Balázs Mihálynak tartozom.

¹ VARJAS Béla, *Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely*, ItK, 1970, 129–151.

² 1575-ben szerzett bölcsész- és orvosdoktori diplomát a padovai egyetemen, 1576-tól Báthory István krakói udvarában az erdélyi kancellária titkára; 1578-tól 1594-ig, amikor is Báthory Zsigmond kivégezteti, Erdély kancellárja. Legjelentősebb műve a *Dialogus de administratione Transylvaniae* (Kolozsvár, 1584), amelyben Erdélynek a fejedelem (Báthory Zsigmond) kiskorúsága alatti kormányzásáról értekezik. Ezen kívül összesen további öt, nyomtatásban megjelent beszédét ismerjük. Életére vonatkozóan lásd SZÁDECZKY Lajos, *Kovacsóczy Farkas kancellár 1576–1594*, Bp., Franklin, 1891. Padovai éveit megelőzően alig tudunk róla valamit. Történeti feljegyzéseinek bolondóci keltezése azt valószínűsíti, hogy az 1560-as évek elején Bánffy László szolgálatában állhatott, majd ezt követően, közvetlenül, mielőtt Padovába ment volna, Forgách Ferenc alkalmazásában (vö. VARJAS 1970, 130–131). A *Dialógusról* legutóbb: KÖPECZI Béla, *A magyar politikai irodalom kezdetéhez (Kovacsóczy Farkas dialógusáról)*, ItK, 1970, 577–587; KAPOSI Márton, *A machiavellizmus jelenléte és Machiavelli hatása a magyar reneszánsz eszmevilágában* = K. M., *Élő középkor és halhatatlan reneszánsz*, Bp., Hungarovox, 2006, 145–224; PETNEHÁZI Gábor, *Machiavellizált Erasmus? Kovacsóczy Farkas dialógusa* = *Classica, mediaevalia, neolatina*, V, Debrecen, 2010, 71–80.

³ A kéziratban található, Zacharia Delfino ellen írt pasquillusszal, valamint a szintén ott található, Oláh Miklós elleni invectivákkal foglalkozott RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes *A politikai satíra Magyarországon a XVI. században* c. cikkében, ItK, 1971, 265–277. A kortörténeti feljegyzésekről legutóbb: ALMÁSI Gábor, *Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai*, Száz, 2006, 1405–1441, 1412–1413, 1417–1420.

elemzése révén fontos adalékokkal igyekszik szolgálni a Mátyás-hagyomány 16. századi alakulásának történetéhez.

I.

A bécsi nemzeti könyvtár Cod. S. N. 1912. jelzetű kéziratos kötete,⁴ ahogyan azt Varjas Béla 1982-ben megjelent monográfiájában is megállapította, „vegyes tartalmú ún. omniárium.”⁵ Asztronómiai jegyzetek, történeti, köztük kortörténeti, naplószerű feljegyzések, prédikációk, különféle epigrammák váltogatják egymást benne, olykor a szerző megjelölésével, olykor anélkül. Varjas nyomán meghonosodott két félreértést előljáróban tisztáznunk kell: 1. ha a feljegyzések túlnyomórészt Kovacsóczy keze munkájának tekinthetők is, az íráskép alapján ömellette még további két bejegyzővel mindenképpen érdemes számolni; 2. Kovacsóczy szorosan vett „szellemi termékének” teljes bizonyossággal a Varjas által is használt kortörténeti feljegyzések tekinthetőek, valamint a Ritoókné Szalay Ágnes által ismertetett,⁶ Zacharia Delfino és Oláh Miklós ellen írott inektívák; a továbbiak átvételek, olykor névvel is megjelölt szerzőktől.

Kívülről a kézirat 18. századi olasz bőrkötéssel ellátott, 114 számozott lapból álló, néhol hiányos vagy tépett korabeli jegyzetfüzet, amely az egykori modenai hercegi könyvtárból került át 1948-ban az állami könyvtár állományába.⁷ Bécsbe tehát Itáliából került, erre bizonyosság a füzet elején található, nyilvánvalóan kései, talán a kötéssel egyidejű, jóllehet hiányos, olasz nyelvű tartalomjegyzék is. Esetlegesen beazonosítható vízjel vagy egyéb külső jegyek híján az eredeti provenienciát illetően csak találgatásokba bocsátkozhatunk.⁸ A tartalom alapján, amelyben a legkésőbbre biztosan datálható bejegyzés 1567 áprilisára esik, azt feltételezhetjük, hogy Kovacsóczy a jegyzetfüzetét magával vitte Padovába, ahová Berzeviczy Mártonnal és Forgách Ferencsel együtt érkezett 1568-ban.⁹ A füzet ezt követően elkallódhatott, majd pedig egy közelebről meg nem határozható időpontban a Habsburg-család modenai hercegi ágának könyvtárába került.

Tartalma az alábbiakban írható le:

⁴ Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Cod. Series Nova 1912.

⁵ VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982, 258.

⁶ RITOÓKNÉ 1971, 273–276.

⁷ Ismertetését lásd OTTO MAZAL, FRANZ UNTERKIRCHER, *Katalog der abendländischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek: „Series nova” (Neuerwerbungen), Teil 2, Cod. Ser. n. 1601–3200*, Wien, Prachner, 1963 (Museion, N. F. 4, Bd. 2, T. 2), 130b–131b.

⁸ A tanulmány készítése során alapvetően az MTA Könyvtárának mikrofilmtárában található, A. 1984/IV. jelzetű (Kovacsóczy Farkas latin nyelvű feljegyzései 1563–1567) másolatot használtam, de 2011-ben a Klebelsberg-ösztöndíj jóvoltából alkalmam nyílt az eredeti kézirat megtekintésére is az ÖNB kézirattárában.

⁹ Forgách és Berzeviczy 1568. május 21-én iratkoznak be a juristák anyakönyvébe Padovában. Az *artes* egykorú anyakönyvei, ahol Kovacsóczy 1575-ben doktorátust szerzett, nem maradtak fenn. *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium, I, Padova: 1264–1864*, coll. et ed. Andreas VERESS, Kolozsvár, 1915 (Fontes Rerum Hungaricarum, 1), 74.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 3. szám

Lapszám	Tartalom	Bejegyző kéz
1r–15v	asztronómiai feljegyzések: <i>Tabula quantitatis dierum; Puncta aequinoctialia et solstitialia; Circuli zodiaci divisio; Aetimon anni; Quae causae huic arti contemptum induxerunt; Quae causae impulsivae; De inventoribus (Herodotus, Diodorus, Servius, Laertius, Iosephus); Quibus cibus in singulis anni partibus utendum sit; Horae planetarum diei/noctis; Compendiolum continens praecepta aliquot de anni ratione, sive ut vulgus nominat computum ecclesiasticum; De anno et partibus inventoribusque eius; De Luna; De mensibus; De septimana; De divisione dierum; De cyclo solari ac investigatione litterae dominicalis; De aureo numero; De modo investigandi intervallum traduntur haec carmina (Elephas a terra festinat bubalus extra / Clericus facete decipitur gaudiis crebre / Articulum degener ganiem excellit adulter / Doceo barbatum egomet considero nullum); De concurrentibus versiculi quattuor (Unum b, c duos concurrentes dabit tres / E quattuor dat, f quinque, g sex...); De inventione quadragesimae; De paschate; Index Aurei Numeri.</i>	Kovacsóczy
17r–18r	Kovacsóczy történeti feljegyzéseinek első része, díszes címsorral: <i>Rerum memorabilium collectaneae per successum et revolutionem annorum, ubi varia gesta imperatorum regum et principum continentur. Volfgangus Kovachoczy transcripsit in Bolondocz, anno gratiae MDLXIII.</i> Konstantinápoly bevételével indul, amelyet tévesen 1450-re tesz. A feljegyzések három lap után, 1558-ban, Izabella visszatérével félbeszakadnak.	Kovacsóczy
19r–21v	asztronómiai jegyzetek, több helyen hiányos, tépett részletek	2. kéz
22r	Oratio funebris-töredék	3. kéz
24r–29v	<i>Oratio de S. Joannis Evangelistae laudibus.</i>	3. kéz
30r	asztronómiai jegyzetek	2. kéz
30v–36v	üres	
37r–38v	töredék epigramma (kitépve)	Kovacsóczy
39r–41v	<i>Elegans historia</i> (az első Mátyás-anekdota: Bánffy Miklós bebörtönzése)	Kovacsóczy
42r–45r	<i>Quaedam vetusta scitu dignissima</i> (levélváltás Mátyás és Bajazid török szultán között, Várad Péter fogsága; a második Mátyás-anekdota)	Kovacsóczy
45v–47r	<i>Memorabilis et horribilis lapsus cujusdam honestae matronae erphordiae. Recitatus a D. Martino Lutero in publica lectione</i> (áthúzott)	Kovacsóczy
47v	A végítéletet beharangozó 17 jel (<i>Signa precedentia ultimum diem iudicii</i>)	Kovacsóczy
48r	<i>In aulam</i> címmel 23 hexameter az udvar ellen, a latin ábécé betűi szerint. (<i>Alphabetum aulicum</i> címmel az Oláh-kódexben is szerepel. A dalmát költő, Tranquillus Andronicus műve)	Kovacsóczy
49r	<i>Pasquillus in Zachariam Delphinum</i> (áthúzott)	Kovacsóczy
50r–51v	Miksa 1566-os sikertelen hadjáratának a „seregszemléje” (a felvonult csapatok, létszámadatokkal) az alábbi címmel: <i>Expeditio imperatoris Maximiliani secundi in Hungaria contra Solimanum Imperatorem Turcarum, Anno Dni MDLXVI, quo anno duo fortissima praesidia Zygeth ac Gyula a Turcis expugnata sunt, cum aliis quam plurimis castellis. Insuper tartari ad usque in inferiori Hungariae sub duce eorum Tamerlano Magni Chani illorum imperatoris filio, miserandam ac tam memorandam illam depopulationem fecerunt. Atque ipse quoque Turcarum Imperator sub Zygeth mortuus est.</i> Ezt követi a csapatok felsorolása.	Kovacsóczy

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 3. szám

Lapszám	Tartalom	Bejegyző kéz
52r	Sambucusnak Perényi Gábor halálára írt epigrammája az alábbi címmel: <i>De obitu Spectabilis et magnifici domini Gabrielis de Peren comitis comitatus Abauuariensis, iudicis curiae et consilarii S. Caes. Regiaeque Majestatis, qui Posonii in comitiis 28 die junii mortuus et ultima ejusdem mensis in capellam ecclesiae S. Martini cum funebri pompa comitantibus omnibus dominis baronibus reliquisque regnicolis totaque aula imperatori delatus est.</i>	Kovacsóczy
53r–56v	Gúnyversek Oláh Miklós halálára: <i>Epitaphium Nicolai Olahi Archiepiscopi Strigoniensis; In obitum Nicolai Olahi; In tumulum Nicolai Olahi, etc.</i>	Kovacsóczy
57r–58r	Különféle epigrammák az alábbi címekkel: <i>De diluvio huius anni MDLXVII Nicolai Stoppii praedictio</i> <i>De indutiis pactis inter Maximilianum II Imp. Max. et Soltanum Selimum Turcarum Regem</i> <i>De intestino in Galliis composito...</i> <i>De tumultibus bellicis seditionibusque Belgicis</i>	Kovacsóczy
59r–61r	<i>Invectiva in Nicolaum Olahum Archiepiscopum Strigoniensem</i>	Kovacsóczy
61v	olasz fogalmazvány töredék	Kovacsóczy
62r–97r	Kovacsóczy feljegyzései folytatódnak: az eseményeket Miksa 1563-as pozsonyi koronázásának leírásával kezdi, az utolsó bejegyzés 1567 áprilisából származik. Címsor nélkül kezd, a lap tetején egyszerűen feltünteti az évszámot: <i>Anno MDLXIII</i> <i>Celebrata sunt Posonii comitiae pro coronatione Maximiliani in regem Hungariae.</i>	Kovacsóczy
98r–111v	üres	
112r	A <i>Gesta Romanorum</i> egyik történetéből kivonatolt sentenciák: <i>potentia est justitia, ideo terra sine lege</i> <i>dies est nox, ideo terra sine via</i> <i>fuga est in pugna, ideo regnum sine honore</i> <i>unum est duo, ideo regnum sine veritate</i> <i>amicus est inimicus, ideo regnum sine fidelitate</i> <i>malum est bonum, ideo regnum sine pietate</i> <i>ratio habet licentiam, ideo regnum sine nomine</i> <i>fur est praepositus, ideo regnum sine pecunia</i> <i>corrobolla vult esse aquila, ideo nulla discretio in patria</i> <i>voluntas est consiliarius, ideo terra male disponitur</i> <i>denarius dat sententiam, ideo terra male regitur</i> <i>deus est mortuus, ideo totum regnum est peccatoribus repletum</i> Ezt követi Regiomontanus jóslata az 1588-ban bekövetkező nagy világcatasztrófáról: <i>Prognosticon vaticinii Joannis Regiomontani, repertum in Cenobrio Castello, quod est inter Norimbergam et Ratisbonam a Brusio Laurentii</i> <i>Post mille expletus a partu Virginis annos</i> <i>Et post quingentos rursus ab orbe datos</i> <i>Octogesimus octavus mirabilis annus...</i>	Kovacsóczy

Lapszám	Tartalom	Bejegyző kéz
112v	Lorenzo Valla sírepigrammája – <i>Epitaphium Laurentii Vallae</i> A sziléziai humanistának, Georgius Logusnak tulajdonított sorok: <i>Carmina Georgii Logi:</i> <i>Ante leves ergo pascentur in aequore cervi</i> <i>et freta destituent nudos in littore pisces</i> <i>ante et Danubium sicco pede transibit infans</i> <i>et citius totum testudo circuit orbem</i> <i>quam sint teutonicis defensi panrones armis.</i> Pál napjára vonatkozó megfigyelések (<i>Vulgaris et vera sententia</i>): <i>Clara dies Pauli signat bona tempora anni</i> <i>Si fuerint nebulae pereant animalia quaeque</i> <i>Si fuerint venti designat praelia gentis</i> <i>Si pluit aut ningit designat tempora cara</i>	Kovacsóczy
113r	<i>Caupo quidam</i> kezdetű anekdota Kanizsai Jánosról	Kovacsóczy
113v	I. Zsigmond lengyel királyról szóló anekdota	Kovacsóczy
114r	Kétsoros Marcellus Palingenius <i>Stellatus Zodiacus vitae</i> c. művéből (IX, 774–775): <i>Quodque tibi nolles, aliis fecisse caveto</i> <i>Quodque tibi velles, aliis praestare studeto</i>	Kovacsóczy
114v	Vegyes idézetek: Ovidius, <i>Tristia</i> I, 9, 5–11: <i>Donec eris felix...</i> Ismeretlen: <i>Felle columba caret, rostro non laedit et unguis</i> <i>possidet innocuos, granaque pura legit.</i> Alul: <i>Cor sapit et pulmo loquitur fel concitat iram</i> <i>Splen ridere facit, facit amare iecur.</i>	Kovacsóczy

Tizenegy lap kivételével valamennyi bejegyzés Kovacsóczy keze nyomát őrzi. A füzetet éveken keresztül használhatta, ezalatt az írásképe is módosult valamelyest. Korai, iskolai jellegű bejegyzéseknek kell tekintenünk az asztronómiai jegyzeteket, a *Gesta Romanorum*-ból,¹⁰ Ovidiustól és a *Zodiacus vitae*-ből¹¹ vett idézeteket. Ez utóbbi mű

¹⁰ A teljes szöveg a *Gesta Romanorum* 144. fejezetében (kritikai kiadását lásd: *Gesta Romanorum*, Hrsg. Hermann OESTERLEY, Berlin, 1872): *De statu mundi actuali*. „Fertur de quodam rege, cuius regnum in tam subitam devenit mutationem, quod bonum in malum, verum in falsum, forte in debile, iustum in iniustum est mutatum. Quam mutationem rex admirans a quattuor philosophis sapientissimis causam huius quaesivit. Qui inquam philosophi post sanam deliberationem ad quattuor portas civitatis pergentes, quilibet eorum tres causas ibidem scripsit. Primus scripsit: Potentia est iustitia, ideo terra sine lege; dies est nox, ideo terra sine via; fuga est pugna, ideo regnum sine honore. Secundus scripsit: Unus est duo, ideo regnum sine veritate; amicus est inimicus, ideo regnum sine fidelitate; malum est bonum, ideo terra sine pietate. Tertius scripsit: Ratio habet licentiam, ideo regnum sine nomine; fur est propositus, ideo regnum sine pecuniis; corrobola vult esse aquila, ideo nulla discretio in patria. Quartus scripsit: Voluntas est consiliarius, ideo terra male colitur; denarius dat iudicium seu sententiam, ideo terra male regitur; deus est mortuus, ideo totum regnum peccatoribus est repletum.” Magyar fordítása, *A' világnak munkás állapotjáról* címmel HALLER János *Hármas históriájának* II. kötetében: *Gesta Romanorum*, ford. HALLER János, kiad. KATONA Lajos, Bp., Franklin, 1900, 384.

használata egy kétsoros idézet alapján természetesen teljes bizonyossággal nem állítható, de figyelemre méltó, hogy a tizenkét könyvből álló költeményt különösen a protestáns iskolákban használták a 16. század második felében, ami a kéziratban szereplő Luther-féle prédikációval együtt már Kovacsóczy eddig is feltételezett protestáns kötődését erősíti.¹² A korra jellemző khiliasztikus légkör lecsapódásának tekinthetjük a végítéletet beharangozó tizenhét jelnek és Regiomontanus verses jóslatának a feljegyzését.¹³

A kézirat több ponton rokonságot mutat néhány ismert és fennmaradt egykorú vagy korábbi magyarországi kódexszel. Ritoókné említett cikkében ír arról a 16. század első felében élt dalmát humanistához, Andronicus Tranquillushoz köthető, az udvari talpnyalást pellengérré állító, *Alphabetum aulicum* című, 23 hexameterből álló költeményről, amely Oláh Miklós albumában maradt fenn. Ugyanez a költemény, *In aulam* címmel megtalálható Kovacsóczy kéziratában is, a 48. lapon.¹⁴

Ennél jóval szorosabb rokonság tételezhető fel Kovacsóczy kézírata és az ún. Nádasdy-féle nagyobb kódex között.¹⁵ Túl azon ugyanis, hogy ebben, valamint a feltehetően erről másolt Festetics-kódexben is szerepel a két, alább elemzésre kerülő Mátyás-anekdota, megtalálható bennük Georgius Logus költeménye, a Pál-napi időjóslatok, ill. a *Caupo quidam* kezdetű anekdota is.¹⁶

Ennek a tanulmánynak nem célja, hogy külön-külön, részletes elemzést adjon a kéziratban szereplő valamennyi tételről; már a tartalomjegyzékből és az eddig leírtakból is kitetszhet azonban, hogy Kovacsóczy feljegyzései még számos olyan kérdést tartogatnak, amelyek megoldása értékes eredményekkel gazdagíthatja a 16. századi magyarországi művelődés történetét. A naplószerű feljegyzések Kovacsóczy életére, Forgách Ferencsel való kapcsolatára nézvést még számos információval szolgálhatnak. Külön elem-

¹¹ Pietro Angelo MANZOLI (Marcellus Palingenius Stellatus), *Zodiacus vitae sive de hominis vita libri XII*, ed. Hermann WEISE, Lipcse, 1832. A ferrarai humanista (1500–1543) eredetileg Bázalban, 1543-ban megjelent műve különösen az angolszász világban volt sokáig használatban mint iskolai olvasmány. 1559-ben indexre került.

¹² Az unitárius egyház történetében (KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, II, ford. MÁRKOS Albert, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2009, 281) egyenesen mint unitárius szerepel.

¹³ Vö. az 1566. év történetíróknál is megjelenő *prodigiumait*; FORGÁCH Ferenc, *Emlékirat Magyarország állapotáról*, XIV. könyv = *Humanista történetírók*, szerk. KULCSÁR Péter, Bp., Szépirodalmi, 1977, 839.

¹⁴ RITOÓKNÉ 1971, 272–273. A költeményt közli: *Analecta recentiora ad historiam Renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, ed. Stephanus HEGEDÜS, Bp., 1906, 428.

¹⁵ ELTE Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, G 39.

¹⁶ A Festetics-kódex: OSZK, Fol. Lat. 4355. KOVACHICH József Miklós műve alapján (*Notitiae praeliminares ad Syllogem decretorum comitialium*, Pest, 1820) mindkettőt ismerteti: JÁNOSI Mónika, *A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek*, MKsz, 1978, 225–254, 235–251. Kovachich a Nádasdy-kódex keletkezését 1558-ra, a Festeticsét 1583-ra teszi. A Georgius Logus (Georg von Logau, 1500 k.–1553) sziléziai költőnek tulajdonított vers lényegében egy kiragadott és kiegészített részlet Vergilius I. eclogájából (59–60). Az általam talált kiadásokban ugyanakkor a költemény nem szerepel, és nem is tűnik valószínűnek, hogy a Ferdinándhoz hű, Szapolyai ellen több támadó verset is író költő lenne a szerzője a leplezetlen németellenességet tükröző soroknak. Vö. *Analecta recentiora*, 237–276; *Georgii Logi Silesii ad Inchytum Ferdinandum Pannoniae et Bohemiae Regem Invictissimum Hendecasyllabi, Elegiae et Epigrammata*, Viennae Pannoniae, Hieronymus Viator, 1529 (Österreichische Nationalbibliothek).

zések tárgyát képezhetik Luther prédikációja, illetve a kézirat végén található, Kanizsai Jánosról¹⁷ és I. Zsigmondról szóló anekdoták. A *Gesta Romanorum*ból szereplő idézet a középkori mű magyarországi recepciótörténetéhez szolgáltat értékes adalékot. Az asztronómiai jegyzeteket egy külön tanulmány keretein belül érdemes lenne összevetni a Szalkai-kódexben megőrzött hasonló jegyzetekkel,¹⁸ illetve az elemzést, mint azt a Szalkai-kódexet feldolgozó monográfiájában Mészáros István is felvetette,¹⁹ ki lehetne terjeszteni Apácai Csere János *Magyar Encyclopaediájának Az égi dolgokról* írott hatodik fejezetére.²⁰ Az egyes kisebb költemények szintén fontos résztanulmányok tárgyát képezhetik. Mindezekén túl a további kutatás előtt álló feladat marad a kézirat beillesztése 16. századi kódexeink közé, és az esetlegesen fellelhető további tartalmi kapcsolódások feltárása révén annak a közegnek a meghatározása, amelyhez az azonos tartalmak keletkezése köthető.

II.

A 16. századi Mátyás-hagyomány, amelybe az alább részletesen tárgyalandó, Kovacsóczy feljegyzései között is megmaradt két történetet szándékozunk beilleszteni, el-
lentmondásos képet mutat. Egyfelől a nyomtatott hagyomány szinte teljes hiánya figyelhető meg a század közepéig, másfelől tudomásunk van egy gazdag és már a király életében formálódni kezdő szóbeli hagyományról, amelyből művük megírásakor Bonfini és Galeotto Marzio is merített.²¹

A nyomtatott hagyomány két legfőbb letéteményese Thuróczy 1488-ban kiadott krónikája és Bonfini monumentális, a teljes megjelenést (benne a Mátyás uralkodásáról

¹⁷ Meghalt 1418-ban. Luxemburgi Zsigmond alatt esztergomi érsek, magyar, majd birodalmi főkancellár, 1414–1417 között királyi helytartó.

¹⁸ MÉSZÁROS István, *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1972. Az asztronómiai tananyag ismertetése: 55–95.

¹⁹ MÉSZÁROS 1972, 58, 60. jegyzet.

²⁰ Anélkül, hogy mélyebben belemennénk: Kovacsóczy és Szalkai asztronómiai jegyzetei számos ponton egyezést, illetve hasonlóságot mutatnak; Kovacsóczy Szalkaihoz hasonlóan egy olyan kéziratról másolhatta a jegyzeteket, amelyet több helyen marginális megjegyzésekkel egészítettek ki. A két kézirat tartalmának egyezése, a mintegy 60–70 év távolság ellenére is azt jelzi, hogy lényegi változás ennek az iskolai tárgynak a hazai oktatásában az 1560-as évekig nem ment végbe – azzal együtt természetesen, hogy Kovacsóczy asztronómiai jegyzetei terjedelemben és részletességben elmaradnak a Szalkai-kódexben találhatóaktól, ami azt jelentheti, hogy inkább afféle összefoglalását képezték a korra már letisztult alapismereteknek, míg a Szalkai-kódex a saját korában ennél jóval magasabb színvonalat képviselhetett. Ezzel szemben Apácai Csere *Encyclopaediája*, majd száz évvel Kovacsóczy után, ettől már lényegesen eltérő, jóval inkább a modern csillagászat felé közelítő ismeretanyagot nyújt, annak az alapvető változásnak is megfelelően, amely e tudományban nagyjából a 16. század végére és a 17. század elejére teljesedett ki. Vö. APÁCZAI CSERE János, *Magyar Encyclopaedia*, s. a. r. BÀN Imre, Bp., Szépirodalmi, 1959, *Az égi dolgokról*: 133–160; forrásairól: 23–24.

²¹ Erre Galeotto maga is utal: GALEOTTO MARZIO *Könyve Mátyás király kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről*, ford. KARDOS Tibor = *Humanista történetírók, i. m.*, 52–107, 52. A szóbeli hagyomány megjelenéséről Bonfininál vö. KULCSÁR Péter, *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1973 (*Humanizmus és Reformáció*, 1), 183–197.

irtakkal) azonban egészen Zsámboky János 1568-as kiadásáig nélkülöző magyar története volt;²² ez abból a tényből is kitetszik, hogy ez a két mű lett az alapja annak a két históriás éneknek is, amely az 1570-es évek elején, jelenlegi ismereteink szerint első ízben dolgozta fel a nagy király alakját magyar nyelven.

Az 1568-as, ill. az ezt megelőzően Heltainál Kolozsvárott, 1565-ben megjelent (kizárólag a Mátyás-történetet, ám azt sem teljes egészében tartalmazó)²³ latin Bonfini-kiadások és a magyar históriás ének nyomtatott megjelenése ugyanakkor csak az egyik, lassan megszülető választ jelentették a század közepétől egyre inkább növekvő érdeklődésre Mátyás alakja iránt. A történeti adatok, levelek, Mátyás személyéhez fűződő különböző történetek, anekdoták kéziratos lejegyzése, a történeti hitelesség igényével, latin nyelven, szintén a 16. században, de már ezt megelőzően elkezdődhetett. Számos olyan 16. századi kódexről tudunk, amely Mátyás levelezésének darabjait tartalmazza,²⁴ és amint azt fentebb már említettük, az a két történet, amely Kovacsóczy bécsi feljegyzéseiben maradt ránk, több korabeli kéziratban szintén megtalálható.

Mindkét történet egy-egy olyan esetről ad hírt, amikor a király hirtelen haragjában, bírói eljárás nélkül tömlöcbe vetette egy befolyásos és kipróbált hívét. Mindkét eset valóban megtörtént, Bonfini is hírt ad róluk.²⁵ Az indoklás, valamint a háttértörténet azonban teljesen eltér a történetírónál leírtaktól, és a királyt egyértelműen zsarnoki színben tünteti fel. Ez is a magyarázata lehet annak, hogy a két „história” miért csak a 17. illetve a 18. században került be a nyomtatott történeti művekbe, az éppen a 16. század második felében kialakuló és a magyar történeti tudatban előkelő pozícióját elfoglaló, rendkívül színes, de egyértelműen pozitív Mátyás-kép keretein pedig miért maradt kívül.

A két feljegyzés Kovacsóczynál közvetlenül egymás után található a 39–45. lapokon, a kézírás alapján ugyanabban az időben is vethették papírra őket. Sorrendben az első az *Elegans historia*. A modern történeti szakirodalomban eddig csak érintett²⁶ anekdota szerint Mátyás király, aki *naturā fuit pronus in Venerem*, két évig tartó fogsággal sújtotta egyik legmegbízhatóbb hívét, Bánffy Miklós pozsonyi főispánt (ő volt az például, aki

²² Magyarul: THURÓCZY János, *A magyarok krónikája*, ford. HORVÁTH János, Bp., Európa, 1980²; Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Bp., Balassi, 1995. Bonfini kiadástörténetéhez vö. Uő, *Antonio Bonfini és műve = uo.*, 1009–1019.

²³ *Historia inclityi Matthiae Hunnyadis regis Hungariae augustissimi, ex Antonio BONFINI historici disertis libris decadis primum tertiae deinde quartae (quae latuit hactenus nullibique impressa fuit) in unum congesta ac disposita a Caspate HELTO Claudiopolitanae ecclesiae ministro ac typographo*, Claudiopoli, 1565. A kiadáshoz Szikszai Fabricius Balázs/Vazul írt előszót, amely talán a legelső megfogalmazása annak a retrospektív, egyértelműen pozitív Mátyás-képnek, ami a magyar történelemszemléletnek-történeti tudatnak máig az egyik sarokköve. Magyarul: SZIKSZAI FABRICIUS Vazul *Előszava a kegyes olvasóhoz Bonfinius Antalnak a nemes Hunyadi Mátyás felséges magyar király számára írt történelme elé*, ford. KULCSÁR Péter = *Humanista történetírók, i. m.*, 14–28.

²⁴ Vö. Mátyás diplomáciai leveleinek kézíratairól: *Mátyás király levelei – külügyi osztály 1458–1490 (Mathiae Corvini regis epistolae exterae)*, szerk. FRAKNÓI Vilmos, Bp., 1893–1895; reprintje: kiad. MAYER Gyula, Bp., Nap Kiadó, 2008, előszó (FRAKNÓI Vilmos), 7–9 (V–VII), utószó (MAYER Gyula), 959–961.

²⁵ Bonfini, IV, 6, 230; IV, 8, 55.

²⁶ Vö. KUBINYI András, *Hunyadi Mátyás a személyiség és a király*, Aetas, 2007, 83–100, 94; Uő, *Mátyás király*, Bp., Vince Kiadó, 2001, 96–97.

1474-ben megkérte Beatrixot a király számára, ennek tudható be, hogy szerepel Bonfini *Symposion*jában is), csupáncsak azért, mert szemet vetett annak hitvesére, Sгани Margit hercegnőre, akit férje, tudomást szerezvén a király eme hajlandóságáról, a királyi vizitáció elől alsólendvai birtokára menekített, az asszonynak pedig, az egyik ügyes servitor, Cseneházy Benedek, pozsonyi várkapitány sikeres dezinformációs tevékenységének hála (a bebörtönzött Bánffy nevében leveleket hamisított úrnőjének), ura fogságáról két éven át fogalma sem volt, és csak akkor derült ki a turpisság, amikor a hazatérő nagyúr a tömlöcben megnövesztett szakállán élcelődő feleségének – annak legnagyobb döbbenetére – tudomására hozta, hol is tartózkodott valójában a közben eltelt idő alatt. A „história” cselekményének szerkezete a hű szolga szerepét domborítja ki. Cseneházy Mátyás érkezése előtt figyelmezteti urát: a király esetleg megharagudhat, ha nem találja Pozsonyban az asszonyt, ellenben ha közeledésére elutasítást kap válaszul, valószínűleg nem fog erőszakhoz folyamodni. Amikor Bánffy az intő szóra nem hallgatva tényleg hazaküldi feleségét, a király pedig valóban haragra gerjed és tömlöcbe akarja küldeni Bánffyt, a parancs végrehajtását Cseneházy megtagadja, majd a vár kulcsait átadva a királynak, csapataival elhagyja az erösséget. Kivonulás közben látja, hogy urát láncra verve egy hadimasina után kötözték, ezt szavá teszi a királynak, aki erre kegyetlenségét belátva megparancsolja, hogy tegyék fel a szekérre a bárót. A záró momentum a levélhamisítás, majd a leleplezés.

A történet nem ezzel a címmel ugyan, de szinte teljesen azonos szöveggel a 18. században kiadásra került Bél Mátyás *Adparatus*ának második kötetében,²⁷ amelyre két emberöltővel később Katona István is hivatkozott a *Historia critica*ban.²⁸ Bél a szöveget Gregoriáncz Pál (megh. 1565) győri püspök, majd élete végén kalocsai érsek kéziratban maradt (mint Bél írja a bevezetőben és a história címében is: *ex schedis desumpta*), *Breviarium rerum Hungaricarum* címmel kiadott rövid magyar történetének *Appendix Priorjaként* adta ki *De serenissimo Rege Matthia et Nicolao Banffy* címmel. Érdekesség, hogy az *Appendix Posterior* egy szintén Mátyáshoz kapcsolódó anekdota, *De oratore Turcarum, a Mathia rege deluso*, amely nem egyezik a talán ismertebb, Oláh Miklós *Hungariájában* fennmaradt, a visegrádi palota pompájának láttán szavát feledő török követéről szóló történettel,²⁹ ám ugyanakkor a motívumnak lényegében egy variánsa, amelyben azt írja le, hogy a rábeszélőképességéről hírhedett és azzal kérkedő török követ, miután Mátyás Bécsújhely ostroma idején a város falai alatt, a levegőben repkedő nyílvevesszők és puskagolyók záporában fogadja, teljesen elfeledkezik arról, milyen választ is kapott, majd kénytelen szégyenszemre elkullogni, miután a király másnap, kérésre sem hajlandó előző napi választát megismételni.³⁰

²⁷ Matthias BEL, *Adparatus ad historiam Hungariae*, Posonii, typis Joannis Paulli Royer, 1735.

²⁸ Stephanus KATONA, *Historia critica regum Hungariae, stirpis mixtae ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata*, XV, Colotzae, typis Scholarum Piarum, 1792, 361–366. A szöveg Bél Mátyás kiadása alapján készült magyar fordítása: *Krónikáink magyarul*, III/2, vál., ford. KULCSÁR Péter, Bp., Balassi, 2007, 134–136.

²⁹ OLÁH Miklós, *Hungaria*, 6. fej.

³⁰ Magyar fordítását lásd *Krónikáink magyarul*, III/2, 136.

Gregoriáncz egy olyan „kis” szerző, akiről alig tudunk valamit, műveiből Bél Mátyáson kívül Kovachich Márton György 1798-ban a *Scriptores rerum Hungaricarum minores* című gyűjtemény első kötetében publikált még,³¹ és életéről is csupán annyit ismerünk, amennyit e két 18. századi tudós férfiú, ill. rájuk támaszkodva a modern korban Bartoniek Emma³² leírtak.

Érdeemes lenne akár a Bél által használt kéziratokról, akár magáról Gregoriánczról többet tudnunk ahhoz, hogy a kézirati hagyományról érvényes állításokat fogalmazhassunk meg; addig csak feltételezésekre szorítkozhatunk. Megjegyzendő azonban, hogy a már említett, Nádasdy-féle nagyobb kódexben ugyanebben a sorrendben követi egymást Bánffy Miklós históriája és a Mátyás–Bajazid levélváltás, és ugyanennek a kódexnek a végén található Gregoriáncz Pál *Mnemosyne* című munkája, amely lényegében Magyarország főméltóságainak névsora 1558-ból.³³ Ez még nem jelenti azt, hogy Bél forrása ez a kézirat lett volna. Jánosi Mónika 1978-as tanulmányában ugyanis egy olyan, a 16. század elejéről származó kódexet is említ (ez a Kollár-féle I. kódex), amelyben viszont a Bélnél már említett, *Appendix Posterior*ként felvett és Gregoriáncznak tulajdonított, török követről szóló történet szerepel együtt Mátyás és Bajazid alább részletesen elemzésre kerülő levélváltásával.³⁴ Bél tehát egy olyan, Gregoriáncznak tulajdonított kéziratot használhatott, amelyben a Bánffy-ról és a török követről szóló história együtt szerepelhetett.

A Bánffy-história Bél által közölt szövegét összevettem Kovacsóczy kéziratával. Számos eltérést találtam, azonban mindegyik olyan mértékű csupán, amely akár 16., akár 18. századi hibás olvasatból vagy félrehallásból származhat. A történet egyik lejegyzője tehát Gregoriáncz volt, de Kovacsóczy valószínűleg egy olyan kódexet használt, amelyben – mint például a Nádasdy-féle nagyobb kódexben – az uralkodók közti levélváltás a Bánffy-históriával szerepelt együtt. Bárki is volt a latin változat eredeti szerzője azonban, az mindenesetre dokumentált tény, hogy Bánffy Miklós bebörtönzésének históriája, Cseneházy Benedek szerepének a kidomborításával együtt (levélhamisítás), ismert és igaznak tartott történet volt még az 1550-es években is. Mégpedig valószínűleg magyarul. Bizonyosság erre Csányi Ákos tisztartó Nádasdy Tamáshoz írott két levele is, 1552-ből és 1555-ből.³⁵

³¹ *Scriptores rerum Hungaricarum minores*, edidit Martinus Georgius KOVACHICH, Budae, typis Regiae Universitatis, 1798, 98–111.

³² BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp., 1975, 128–132.

³³ JÁNOSI 1978, 235–251.

³⁴ JÁNOSI 1978, 223.

³⁵ *500 magyar levél a XVI. századból – Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562*, I–II, kiad. ÖZE Sándor, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1996, 19. levél (E 185, 761–762): „Kegielmes uram, az én éltik való zolkálatomnak utána, kegielmed levelét mekértvén, bizoni bánom, hofi ilien hertelen búsétoták kegielmedet betekségébe, bizoni azt is iken bántam, hofi kegielmed hon nem létébe azoniomat ü kegielmét búsétoták. Ani főember volt ü kegielme körül, hofi mekóhaták volna úkegielmét eféle búsulástul, ha akarták volna. Bánfi Miklóst Mátjás királi fokva tartota. Jámbor zolkái voltak; akort tuta azonok, mikort urát hazajüvén zemével láta, hofi meknót zakála”; ill. 41. levél (E 185, 7141–7143): „Könierkek kegielmednek, mint kegiemes uramnak, könerülen az ártatlan véren, mekemplékezvén kegielmed az Teneházi Gienes [!] jámbor hiü zolkálatjáról

Kovacsóczy kapcsolata a Bánffy családdal, mint azt Varjas Béla is 1970-es cikkében helyesen megállapította, a történeti feljegyzések bolondóci keltezéséből elég egyértelműnek tűnik, és ily módon megerősíti Szádeczky Lajos, Kovacsóczy máig egyetlen monográfiájának a feltevését, hogy a kivégzett erdélyi kancellár apai ágon déli, netán szlavóniai eredetű lett volna, ahol az előneve szerint is alsólendvai Bánffyaknak – Mátyástól nyert adományuk révén – kiterjedt birtokaik voltak.³⁶ Érdekesség, hogy a családnak fennmaradt egy kalendáriumba feljegyzett családi krónikája, amelyet a közelmúltban kiadtak, ebben azonban a történet nem szerepel.³⁷ Mindezek alapján tehát vagy a főúr, vagy a familiáris családjának fent nem maradt szóhagyománya alapján jegyezték le a történetet, egy közelebről meg nem határozható, 16. század első felére tehető időpontban, illetve – és a história megformáltsága, nagyfokú dramatizáltsága megengedi ezt a lehetőséget is – a latin történet lejegyzője egy olyan, már készre formált, irodalmi jellegű forrást (széphistória) használhatott, amely a korban egyáltalán nem szokatlan módon talán csak szóhagyomány útján, esetleg kéziratban terjedt.³⁸

Rátérve a Kovacsóczynál az *Elegans historia* után következő, *Quaedam vetusta scitu dignissima* címet viselő feljegyzésre, némileg hasonló kép bontakozik ki a szemünk előtt, mint a *historia* esetében. Ez a kéziratban összesen hétlapnyi feljegyzés ugyanis nem más, mint Mátyás király és II. Bajazid török szultán egymással váltott négy levele egy bevezetővel és Váradi Péter bebörtönzését a levelekkel hitelesítő zárlattal együtt. A levelek egy csoportban hagyományozódhattak már igen korán, talán már a 16. század első felétől kezdődően. Ezt bizonyítják egyrészt a Kovacsóczy feljegyzéseit megelőző, már említett kéziratok (Kollár-féle I. kódex, Nádasdy-féle nagyobb kódex), illetve a korai „kanonizáció” mellett szól az is, hogy a Mátyás leveleiből az első nyomtatott gyűjteményt Kassán, 1743-ban kiadó Kelcz Imre jezsuita atya e négy levelet kiadványa élén, együtt közli.³⁹ A történet legkorábbi történetírői feldolgozása a 17. század elején alkotó Révay Péter *De Monarchia et Sacra Corona regni Hungariae centuriae septem* (Frankfurti, 1659) című munkájához köthető. Révay a leveleket meglehetősen bőbeszédűen parafrázeálva tudósít az eseményekről, amelyhez csatolja a szintén igen terjedelmes és drámai momentumokat sem nélkülöző anekdotát Váradi Péter kancellár, kalocsai érsek felpofoztatásáról és Árva várába zárásáról (a szűkös Árva vára-béli cellát megpillantó Váradi például így sóhajt fel: *Arva fuisti Petre, arva eris, in Arva morieris*).

Posoni várába, az ű urának Bánfi Miklós uramnak foksákába Matias királitul, és ura foksákának ani ideik való eltitkolásáról azonianak hogi chak zemével láta az zakálba, hogi mekjüt.”

³⁶ Vö. TANTALICS Béla, *A Bánffy család szellemi hagyatéka*, Lenti, 2009, 15–50.

³⁷ TANTALICS 89–170.

³⁸ Vö. VARJAS 1982, 9: „Ebben az időben a magyar nyelvű műveknek, főként a profán témájúaknak jelentős része ritkán jutott csak el a nyomdafestékgig. Terjesztésük két legáltalánosabb módja: a memorizált, élőszóban tovább adott, áthagyományozott szöveg és a kéziratot másolat.” Fontos még kiemelni, mint azt Varjas is teszi ugyanott, hogy ez a középkori eredetű és jellegű szóbeliség nem azonosítható a későbbi értelemben vett folklórral.

³⁹ Emericus KELCZ, *Epistolae Matthiae Corvini regis Hungariae ad pontifices, imperatores, reges...*, Cassoviae, 1743.

A történet, amelyet Kovacsóczy egyszerű történelmi érdeklődéstől vezérelve, mint írja, *propter studii synceram simplicitatem ad rei memoriam eternam* jegyzett le, röviden a következő: Bajazid, miután az egyiptomi szultán fellázadt ellene, levelet ír Mátyásnak, hogy kössenek békét, hiszen mindketten kétfrontos háborúra vannak kényszerítve. Az ajánlatra Mátyás válaszelevelében kedvezően reagál. A szultán azonban a fegyverszünetet megszegve, Moldva és Havasalföld határán Kilia és Akkerman⁴⁰ kulcsfontosságú erősségeit fondorlattal elfoglalja, és Mátyásnak a béke megszegését a szemére hányó levelére azt a választ adja, hogy ez a két vár nem is volt belefoglalva a szerződésbe. Erre a király, teszi hozzá legrövidebben Kelcz, kissé bővebben Kovacsóczy, és igen terjedelmesen Révay, Váradi Pétert, a szerződés szövegezőjét, akinek szándékos vagy véletlen hibájából a *malheur* megesett, hirtelen haragjában saját kezű testi fenyítésben részesíti, majd Árva várába zárja, ahonnan az ura haláláig ki sem szabadul.

A történet szavahihetőségét Fraknói Vilmos Mátyás-monográfiájában megkérdőjelezte, egyrészt kronológiai alapon, mivel szerinte Váradi bebörtönzése már a két említett vár török általi elfoglalása előtt megtörtént, másrészt a velencei követ 1489-es jelentései alapján, amelyek szerint Mátyás azt mondta a még mindig börtönben lévő, ám éppen a velencei követ közbenjárásának köszönhetően az Árva vára-béli szűkös cellát egy kényelmesebb, visegrádi félpanzióval ez idő tájt felcserélő kalocsai érsekről: „gonosz nyelvvel meg akart rontani”, tehát szó sem volt elrontott szerződésről.⁴¹

Fraknói ítéletét nincs sem alpom, sem módom vitatni, csupán némi fenntartással élhetek az általa kidolgozott, ám mai szemmel nézve talán nem éppen kínos pontossággal adatolt kronológiával kapcsolatban, ill. megjegyezhetem, hogy az általam vizsgált négy levél, amelyet ő is Kelcz Imre 18. századi nyomtatott gyűjteményéből átvéve illesztett be a sajátjába, éppen hogy kilóg abból a kézirati bázisból, amelyet Mátyás király leveleinek általa gondozott kiadásához írott bevezetőjében Kelcz lehetséges forrásairól felvázol.⁴² Mindezek alapján tehát eldöntetlen, hogy Kelcz honnan ismerte ezt a négy levelet, az a tény azonban, hogy már a 16. század elejétől kezdve több, fent említett kódexben együtt szerepelnek, egy meglehetősen korán kialakult, önálló hagyományra utal, amelyben a döntő elem egyébként éppen Váradi Péter felpofozásának és bebörtönzésének nem éppen szép históriája lehetett.

És ha már a históriáknál tartunk. Mátyás életéről az 1570-es évekig az irodalomtudomány mostani állása szerint nem született históriás ének, ekkor azonban két olyan szerzőről is tudásunk van, aki a nagy uralkodó alakját ebben a korban oly népszerű műfajban örökítette meg. Az egyik Göröcsöni Ambrus, a másik Ilosvai Selymes Péter. Göröcsöni műve 1570 és 1573 között jelenhetett meg elsőként Debrecenben, ezt a kiadást

⁴⁰ A kéziratban: *Kyllye et Nezihre*.

⁴¹ FRAKNÓI Vilmos, *Hunyadi Mátyás király 1440–1490*, Bp., Ráth Mór, 1891 (Magyar Történeti Életrajzok), 299, 374. Ezt támasztja alá Bonfini is, IV, 6, 230. Fraknói ugyanakkor az általa összeállított, Mátyás diplomáciai leveleit tartalmazó gyűjteménybe gond nélkül beillesztette a leveleket, csonka szöveggel, illetve forrásként Kelcz Imrére hivatkozva, 1484-es és 1485-ös keltezéssel: *Mátyás király levelei*, 848 (II, 286), 855–856 (II, 293–294).

⁴² *Mátyás király levelei*, előszó, 10 (VIII).

pedig 1587-ig még további, jelenlegi tudásunk szerint öt kiadás követte, három közülük Kolozsvárott, Bogáti Fazakas Miklós javításaival, a *Canzionaléba* illetve; majd önállóan, a befejezetlenül maradt mű kiegészítésével.⁴³ Ilosvai művének csak egy töredékes, a Pompéry-kódexben megmaradt, kézzel másolt példányát ismerjük.⁴⁴ 1575-ben írta, részben Bogáti Fazakashoz hasonlóan azzal a szándékkal, hogy befejezze Görcsöni torzón maradt művét.⁴⁵ Mindkét történész történeti munkákat használt költeménye íráskor: Görcsöni feltehetően Thuróczy krónikáját,⁴⁶ míg Ilosvai, saját bevallása szerint, a Zsámboky-féle, Galeotto művét is tartalmazó Bonfini-kiadást.⁴⁷ Ugyanakkor mindketten merítettek a szóbeli hagyományból is, amelyből több mondai ill. anekdotikus elemet is szerepeltetnek művükben.⁴⁸

Le kell szögeznünk: Görcsöni és Ilosvai műve az első *nyomtatásban* megjelent és (Ilosvai esetében csak töredékben és kéziratban) fennmaradt históriás ének Mátyás királyról; mindkettő a két nagy tiszántúli, protestáns nyomdaközpontnak – Kolozsvárott Heltai Gáspár, illetve Debrecenben Komlós András nyomdája – az 1571-es cenzúrarendeletet követően egyre nagyobb számban világi műveket megjelentető tevékenységéhez köthető. A számukra az adott pillanatban rendelkezésre álló, magyar nyelvű, világi témájú és eladható műveket – egyetértve Varjas Béla megállapításával⁴⁹ – az a „szinte korlátlan mennyiségű” históriás ének (azaz verses, énekes elbeszélő mű) jelentette, amely valahol az oralitás és a kéziratosság határán helyezkedhetett el. Ugyanakkor a műfaj 16. századi töretlen népszerűsége alapján okkal feltételezhető, hogy ami a közkézben és közszájon forgó históriák volumenét illeti, nem lehetett nagy eltérés a század különböző korszakai között; ami pedig a tartalmat illeti, azt nyilvánvalóan befolyásolhatták a változó trendek és a történelmi események.⁵⁰ Lehetséges tehát, hogy a Kovacsóczy

⁴³ Görcsöni históriájának kiadásairól vö. RMKT XVI/9, s. a. r. HORVÁTH Iván, LÉVAY Edit, ORLOVSZKY Géza, STOLL Béla, SZABÓ Géza, VARJAS Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 556–570.

⁴⁴ Ez is jól példázza egyébként, hogy esetenként még a 16. század utolsó harmadában is a kézirat és a szó-hagyomány a nyomtatással egyenértékű terjesztője lehetett az irodalmi műveknek.

⁴⁵ A szöveget közli és elemzi LÉVAY Edit, *Ilosvai Selymes Péter ismeretlen históriás éneke Mátyás királyról (A Pompéry-kódex)*, ItK, 1978, 647–673.

⁴⁶ RMKT XVI/9, 557.

⁴⁷ *Ultima Pars rerum gestarum Incliti Matthiae Hunyadi Regis Hungariae continens res memorabiles ab expugnatione Viennae Austriae usque ad mortem Regis ex Bonfinio et Sambuci opusculo Continente Egregyae iocose ac facie dicta Matthiae Regis desumpta et in cantione edita. Anno domini 1575.*

⁴⁸ Ezekről lásd RMKT XVI/9, 557; LÉVAY 1978, 669–673.

⁴⁹ VARJAS 1982, 225.

⁵⁰ A históriás énekek és a széphistóriaival, a korszakolással és a további szakirodalommal kapcsolatban vö. ORLOVSZKY Géza cikkét: http://irodalom.elte.hu/villanyspenot/index.php/1574:_A_históriás_énekek_ill._Varjas_Béla_összefoglalását_; VARJAS 1982, 125–131. Varjas a históriás ének elnevezést az elbeszélő énekirodalom egészére nézve alkalmazza, és ezen belül különít el tematikus alfajokat: történeti ének (ezen belül tudósító és krónikás); széphistória (többnyire szerelmi témájú; azzal a megjegyzéssel, hogy a *szép* jelző gyakran csak a figyelemfelhívást szolgálta); vallásos história. A korabeli szóhasználatban ennek a felosztásnak a logikája nem vagy csak részben érvényesült. A továbbiakban tehát a széphistória és a históriás ének terminusokat én magam is az eredeti, „kevert” értelemben használom, az itt tárgyalt Mátyás-történetek lehetséges „históriai” (értsd: közköltészeti) bázisának képlékeny, nehezen megragadható voltának is megfelelően. A história közköltészeti

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 3. szám

kéziratában szereplő történetek netán szintén ennek a nehezen megfogható, esetünkben Mátyáshoz kapcsolódó egykori, inkább szóbeli hagyománynak avagy orális közköltészetnek⁵¹ lennének a megmaradt jelzőkövei? És ha így van, akkor a ránk maradt nyomtatott históriás énekekben milyen nyoma van ennek a korábbi hagyománynak?

Az lenne a kézenfekvő, ha a Bánffy-história, mint egy valóban igen szépen kidolgozott, „széphistóriai” történet (Kovacsóczy címadása az *elegans* jelzővel, mint azt Pirnát Antal a Balázs Mihály által rendelkezésemre bocsátott átiratában feljegyezte, ezt jelentené) szerepelne akár Göröcsőninél, akár Ilosvainál. Hogy ez nem így van, annak két lehetséges magyarázata képzelhető el: vagy nem ismerték, avagy, mint Mátyás pozitív megítélésén foltot ejtő momentumot, tudatosan kihagyták. Ezzel szemben mindkettejük Mátyás-históriájában szerepelnek a török által elfoglalt déli végvárok, nem is kettő, hanem mindjárt négy. Göröcsőni hozza a Váradi Péter bebörtönzéséről szóló, kapcsolódó történetet is, a különbség Kovacsóczyhoz képest annyi, hogy míg előbbinél az ártatlanság vélelme (*sive errore, sive quocunque alio casu*) még fenntartott, addig Göröcsőni egyértelműen Váradi török általi korrumpáltságának tudja be az esetet. A szöveg így hangzik (2449–2500. sor):

Immár két esztendőben fordult vala
Királynac Szeremből meg írtác vala,
Török Czaszár à frigyet meg bontotta,
Nesztert, Killiét egyszer s' mind meg szállotta.

Az köuet Királyhoz még oda iutà
Két vég házat Czaszár addig rontà,
Ezen Király erössen meg busulà,
Machumetne ő hitire iratà.

Meg kültem teneked hamis hitödet,
En nem tuttam embertelenségödet,
Küld meg nekem irásom Peczetömet,
Oka te vagy hogy meg vonom beszédömet.

Vivéc Király leuelét az Czaszárnac,
Az Machumet latà ira Mattyásnac,
Köszönetit szomszéd Attafiánac,
Illyen szóual irata az Királynac.

jellegéhez, ill. a história-fogalom 16. századi alakulásához vö. még PIRNÁT Antal, *Fabula és história*, ItK, 1984, 137–150.

⁵¹ A közköltészet fogalmához vö. RMKT XVIII/4 (*Közköltészet I, Mulattatók*), s. a. r. KÜLLŐS Imola, Bp., Balassi, 2000, bevezetés (KÜLLŐS Imola), 17–20.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 3. szám

En nem értem okát indulásodnac,
Leueledben írsz te álhatatlannac,
Okát nem értem te nagy haragodnac,
Mert nem vétöttem mint io barátomnac.

Rendel házaid mind be irattanac,
Lásd meg őket bekéuel marattanac,
De ez négy házakat bele nem irtác,
Deác büne hogy ök meg nem talaltác.

Galambotz és Nester Feyér vár vala,
Killie, Orsua ez négy szép vég ház vala,
Kiket Machumet meg vétetöt vala,
Frigy kötést Királynac meg külte vala.

Elö hozatà az Czaszár leuelét,
Kiböl mind meg érté maga mentését,
Fel szakasztá Király ö frigy leuelét,
Nem lelé irua benne házac neuét.

Nagy haraghya lön az Peter Ersökre,
Hiuata gyorsan Papot eleibe,
Az leuelet adà Ersöc kezébe,
Ez kié az írás tégy választ erre.

Söt az Ersöc latà nem tagadhatà,
Király elöt czac vállát meg vonità,
Király az Ersöket meg fogattatà,
Eiyel titkon gyertyáuel kénoztatà.

Az Ersöc kényában ottan ki sütè,
Egy Templö Ozporayát Czaszár kültè,
Szörzet dolog volt aszt azért miuelte,
Hogy à négy házat ö be nem iegyötötte.

Rauasz az Pogánnac ö álnakságát,
Szin alat tartotta czac baratsagát,
Tartoztatà czac két ok meg az Királt,
Hogy meg nem öleté ö à szent latrot.

Gyónto confessora mert neki vala,
Masic az Pap ölés tilalmas vala,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 3. szám

Arua varában ött vitette vala,
Öröc Tömletzre ot vetette vala.⁵²

Ezzel szemben Ilosvainál híre sincs Váradi Péternek, csupán az szerepel, hogy Mátyás gondban volt az elveszett négy végvár miatt, és élete végéig azt fontolgatta, hogyan szerezhetné vissza azokat (655–666. sor):

Egisz esztendeigh ualaszt nem ada
Baiazet Czaszarnak kiuansagara,
ki kiralitol pinzen frigiet kiuna,
mert eszébe iut uala négy uegh haza.

Kiket Czaszar adiglan megh uótt uala,
miglen király Beczet uitattya uala,
Galambocz es Nesterfeier uar uala,
Killie, Orsoua, ki szép négy uegh haz uala.

Asztalánál gyakran fogadgya uala,
az io Isten ha halalat halasztya,
ez hazakat auagy megh szabaditya,
auagy penigh azokért ő megh halna.⁵³

Lévay Edit azt valószínűsíti, hogy Ilosvai a történetet Görcsönitől emelte át.⁵⁴ Arra már nem tér ki, mi lehetett az oka, hogy Váradi fogságának a történetét elhagyta. Ismerni biztosan ismerhette, már csak Görcsöni művéből is. Hogy mégis kihagyta, annak egyik lehetséges oka az lehet, hogy Görcsöni egyértelműen Váradit besározó verziója mellett (az persze jelenlegi ismereteink alapján eldöntetlen, hogy a korrupció „szent lator” elleni vádja Görcsöni saját találmánya, vagy valamilyen ismeretlen forrásból dolgozott) ismert egy a kalocsai érseket kevésbé hibáztató, netán a királyt nem túl kedvező színben feltüntető történetet, amely éppúgy, mint a Bánffy-história esetében, az itt ismertetett valamelyik latin változat vagy az ezek alapjául szolgáló valamiféle szóbeli vagy írásbeli hagyomány lehetett, *ad absurdum* akár egy dramatizált, történelmi jellegű történet, amelynek létezését a Révay Péternél megőrzött dramatikus momentumok egyébként igazolhatják. Ide illeszkedik a Mátyás-folklór jelenlegi legavatottabb szakértőjének megállapítása is, mely szerint éppen ebben a korban, a 16. század második felében kanonizálódott az a fajta pozitív Mátyás-kép, amely máig meghatározza történelmi gondolkodásunkat, és

⁵² RMKT XVI/9, 296–297.

⁵³ LÉVAY 1978, 664.

⁵⁴ LÉVAY 1978, 669.

amelybe így módon az egyébként indulatos és vérbő természetűnek lefestett király zsarnoki megnyilvánulásainak az emlékei már nem fértek bele.⁵⁵

Ismert megállapítás, hogy a 16. század Magyarországon a széphistóriák százada a magyar/népnyelvi írásbeliség oldaláról, valamint a történetírásé, ha a latinitás felől közelítünk.⁵⁶ Az európai irodalom számos prózai alkotása Magyarországon először mint széphistória jelent meg. Ugyanakkor a népnyelvi históriás ének is hatott a hazai latin írásbeliségre, különösen annak leginkább művelt műfajára, a történetírásra: legnevezetesebb egykorú példái ennek a Zsámboky által latin prózára átültetett, Eger vár viadaláról szóló Tinódi-ének; az ugyanőáltal készített, Szigetvár 1556-os sikertelen török ostromáról szóló leírás;⁵⁷ illetve Samuel Budina horvát históriás ének alapján készült leírása Sziget 1566-os elestéről.⁵⁸

Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a históriás énekeknek csak egy töredékéről van tudomásunk, lévén hogy ezek az esetek többségében megmaradtak a szóbeliség szintjén. Ez fokozottan érvényes 1526 előtti énekköltészetünkre. Annál nagyobb kritikával kell ezután kezelni Göröcsöni Ambrus megállapítását, mely szerint ő lett volna az első, aki Mátyás alakját énekbe öntötte volna („Én nem hallok oly io enek szerzeket, / Kik elü hoznak io feiedelmunket, / Mathias Kyralt, reghy io Vezerunket”).⁵⁹ Lehet, hogy nem volt olyan énekről tudomása, amely Mátyás alakját történetiségében ragadta volna meg, hiszen ezirányú művének legfőbb forrása éppen hogy egy latin nyelvű, prózai történeti mű volt; olyan egyedi történeteket, lett légyen az anekdota vagy históriás ének, amelyek valamiféleképpen a király személyéhez kötődtek, azonban bizonyosan ismert, és ezek között szelektált, egyeseket beillesztve művébe, másokat pedig abból kihagyva.⁶⁰

Összegezve az eddig leírtakat. Az általunk vizsgált két (ill. ha Gregoriáncz török követéről szóló kis történetét is ideszámítjuk, akkor három), latin nyelven lejegyzett anekdota valamiféle korábbi, Mátyás személyéhez köthető, magyar nyelvű írásos és/vagy szó-

⁵⁵ KRIZA Ildikó, *A Mátyás-hagyomány évszázadai*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2007, 8–9; Uő, *Mátyás-hagyomány az irodalom és a folklór határán (Adatok a Mátyás-folklór XVI. századi történetéhez)*, Ethnographia, 104(1993), 581–590, 586: „Mátyás emberi alakjának kedvező színben való feltüntetése a XVI. század második felének elvárása volt.”

⁵⁶ Vö. pl. VARJAS 1982, 57–62; BARTONIEK 1975, 11–12.

⁵⁷ BARTONIEK 1975, 94–101. Mindkettő az 1568-as első, illetve az 1581-es második Bonfini-kiadás mellékletében jelent meg. Utóbbi magyar fordítása: ZSÁMBOKY János, *Sziget ostromának igen rövidre fogott és hű előadása, amint azt a király számára a napról napra történetek alapján feljegyezték*, ford. M. TIHANYI Gyöngyi = *Humanista történetírók, i. m.*, 402–410. Sziget 1556-os ostromáról az alsólendvai pap és énekszerző Tőke Ferenc írt históriás éneket (kiadása: *Balassi Bálint és a XVI. század költői*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Szépirodalmi, 1979, I, 674–697), amely Zsámboky forrása lehetett. Erről vö. TŐKEI Ferenc, *Tőke Ferenc és Szigetvár = Tőke Ferenc históriás énekei*, Bp., Eötvös József Kiadó, 1996, 5–18.

⁵⁸ A bécsi ÖNB-ben található kiadása: *Historia Sigethi, totius Sclavoniae fortissimi propugnaculi, quod a Solymano Turcarum Imperatore nuper captum Christianisque ereptum est, ex Croatico sermone in Latinum conversa per M. Samuelem Budinam Labacensem*, Viennae Austriae, ex officina Caspari Stainhofferi, 1568. A szöveg egyik igen korai kéziratos másolatával alkalmam volt találkozni a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv 1566-os anyagában: HHStA, Ung. Akten 93 (1566), fol. 199–208.

⁵⁹ RMKT XVI/9, 243.

⁶⁰ Göröcsöni forrásairól vö. RMKT XVI/9, 557–558.

beli hagyománynak lehet a dokumentuma. Az egyes történetek megformáltságából, dramatizáltságából következtetéseket vonhatunk le az eredeti, magyar nyelvű hagyomány rögzítettségére, vagyis minél több a drámai momentum, annál nagyobb a valószínűsége, hogy az eredeti magyar változat is egy kész, megformált, és alkalmasint históriás énekekben – akár írásban, akár szóban – terjedő történet volt.

A legnagyobb fokú dramatizáltság a Bánffy-história esetében mutatható ki. Alapvetően szerelmi témájú történetről van szó, amelyben sajátos magyar szint jelenthet az aszszonyi hűség helyett a szolga hűségének a hangsúlyozása, s ez a motívum⁶¹ egyébként klasszikus hármas szerkezetet mutat: az első próba, amikor Cseneházy a király parancsa ellenére sem hajlandó urát lefogni; a második, amikor kérésére Bánffyt szekérre teszik; a harmadik pedig a levélhamisítás momentuma. Mindez tehát azt valószínűsíti, hogy Kovacsóczy *Elegans historia* címadása (amivel egyébként a latin történet különböző variánsait tartalmazó kódexek közül egyedülálló) nem véletlen, hanem nagyon is tudatos volt, arra akart utalni, hogy ő a történetet egy szóban vagy írásban terjedő, Bánffy Miklósról szóló históriás énekből ismerhette.⁶²

A Mátyás és a török követ című, a Kollár-kódexben a 16. század elején lejegyzésre került történettel egyszerűbb a helyzet. Az Oláh Miklós *Hungariájában* fennmaradt történettel együtt annak a Mátyás korában és a halála utáni években még élő anekdotakincsnek lehet a terméke, amelyből többek között Bonfini és Galeotto is merített.

Jóval ellentmondásosabb a kép, ha Bajazid és Mátyás levélváltását, valamint a kapcsolódó történetet nézzük Váradi Péterről. A kalocsai érseket, éppúgy, mint Bánffy Miklóst, a király fogságba vetette, ez történelmi tény. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a latin nyelvű feljegyzésekben szereplő, a történetet hitelesíteni hivatott levelek egy nagyon korán elkülönült hagyományt mutatnak, nem szerepelnek azokban a nagy levélgyűjteményekben, amelyeket a 15. és a 16. század folyamán Mátyás diplomáciai irataiból összeállítottak, és ez éppen a hitelességüket kérdőjelezi meg. A Révaynál, ha igen későn is megmaradt dramatikus mozzanatok viszont egy olyan szóbeli vagy írásbeli hagyományra utalhatnak, amilyenek a meglétét a Bánffy-história esetében is kikövetkeztettük, és ily módon a feltételezett „Váradi Péter fogsága” című históriás éneknek a levelek – amint az egyébként a Görcsönitől idézett részből is kitetszik – ideális bevezetőül szolgálhattak. A latin nyelvű levelek tehát ebben a kontextusban az ismeretlen lejegyző afféle humanista ujjgyakorlatának tekinthetők, egy magyar forrásból ismert, fikatív szituációban. Hipotézisünk ellen szól ugyanakkor, hogy Kovacsóczy viszont, jegyzetei tanúsága szerint hitelesnek tekintette a leveleket, és a Váradi Péter fogságáról írt záró sorai sem mutatják azt, hogy ismert volna valamiféle olyan dramatizált változatot, mint azt (az előjeltől függetlenül) akár Görcsöninél, akár Révaynál láttuk. Lehetséges, hogy dacára a korán elkülönült hagyománynak, a levelek valóban hitelesek, de az is biztos,

⁶¹ Rokontható pl. az AARNE–THOMPSON-féle mesekatalógusban *A szolga jó tanácsai* című, 910B jelzet alatt szereplő típpsal.

⁶² A históriás ének, illetve még átfogóbb néven az énekvész lehetett az a műforma, amely az anyanyelvi szóbeliségről írásbeliségre váltó átmeneti korszakban jószerivel mindenféle műfajú alkotásnak az első kereteit adta. Vö. VARIAS 1982, 56–60.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évi CXXII. kötet 1. szám

hogyan valamilyen Váradi Péter fogságáról szóló történet már igen korán kapcsolódott hozzájuk. Ez lehetett egy önálló, magyar nyelvű hagyomány, adott esetben kerek, megformált történet, de az is lehetséges, hogy a Bánffy-históriával ellentétben a magyar hagyomány kiindulópontját ebben az esetben inkább a latin nyelven kódexről kódexre másolt történeti feljegyzések jelentették.

Mindez arra az átjárhatóságra és kettősségre világít rá, amely 16. századi, „deákos” irodalmunkat általában jellemezte. Mindenképpen revideálni szükséges tehát azt az egyoldalú képet, amely az anyanyelven írott vagy költött históriás énekeket elsősorban az írott és nyomtatott (többnyire latin) prózai források felől tartja megközelíthetőnek. Ez a szemlélet egyrészt ugyanis, mint arra Varjas Béla is figyelmeztetett már többször idézett monográfiájában, nem számol a szóbeliség erős szerepével, másrészt megfelelnek azokról a kéziratban ránk maradt feljegyzésekről, amelyek éppen a két végpont (a szóbeliség és a nyomtatott művek) között az egyik legfontosabb közvetítők lehetnek. Kovácsóczy feljegyzései, mint az a fenti felületes vizsgálódások után kiderülhetett (lásd a hasonló tartalmú közel egykorú kódexeket), ennek a korban elterjedt rögzítési technikának az egyik tipikus példáját jelenthetik. A kérdést ugyanakkor a vonatkozó 16. századi latin nyelvű kézírataink alapos áttanulmányozása még újabb megvilágításba helyezheti.

KELEMEN ZOLTÁN

„MEG KELLETT MENTENI A RÉGI MAGYARORSZÁGOT”¹
(Krúdy Gyula történelem- és magyarságélményéhez)*Én seregem és én népem,
Szeretlek én mindenképpen.

[...]

Szeretnék sereget szedni,
Sok-sok mindent visszavenni.(Ady Endre)²

Krúdy Gyula életművét többen többször tekintették már át a magyar nemesi középosztály, illetve alsó-középosztály alkonyának dokumentálása felől. Mikszáth Kálmán munkásságának ideillő párhuzamait, a kortárs társadalmi-politikai-történeti háttérrel vázolta, idézte több szakmunka. A téma a gyakori megfeleltetéseken túl legalább két, talán kevésbé kutatott irányban is továbbgondolható. Az egyik – s Krúdy művészetében igen fontos – ág a történelmi vonatkozás, amely mindig igen régi múltban gyökerezik, míg a jelenben belőle kifejlő következmények szinte mindig tragikusak, de legalábbis rezignánsan pesszimisták vagy ironikusak. A másik ág a „történelmi osztály” és a Habsburg-dinasztia között teremt kapcsolatot. Ennek a kapcsolatnak kötőeleme Szemere Miklós alakja, aki saját nevén, valamint Alvinczi Eduárd egyik – valószínűleg legfontosabb – ihletőjeként egyaránt Krúdy elbeszéléseinek hősei közé tartozik. Ő az, aki szent földadatának tekinti a dolgozatom címében szereplő kötelességet, s ezzel nincs egyedül Krúdy szövegvilágaiban. A *Repülj fecském!* Dessewffy grófja vagy a *Mákvirágok kertjének* Merseházy Miklósa szintén érintettek érzik magát e téren. Előbbi a törvény, utóbbi a züllés elől mentené a hétszilvafás nemesség sarjait. A következőkben a Krúdy-életmű említett két vonulatának reprezentánsai közül a *Mákvirágok kertjével*, a *Velszi herceggel*, a *Jockey Clubbal*, a *Valakit elvisz az ördöggel* és az *Etel király kincsével* foglalkozom.³

A *Mákvirágok kertje* első olvasásra a Krúdy-műveknek abba a csoportjába tartozik, melyek az első sikereket hozták szerzőjüknek, s az ódonágok leírásának, a kollektív emlékezetben történő rögzítésük első kísérletének is fölfoghatók. Ezekben a kisregé-

* A tanulmány elkészítését a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány Habsburg Történeti Intézete ösztöndíjával segítette.

¹ KRÚDY Gyula, *Repülj, fecském! (Úri betyárok)* = Uő, *Az utolsó gavallér: Regények*, Bp., Szépirodalmi, 1980, 48.

² ADY Endre, *Kétkedő, magyar lelkem* = Uő *Összes versei*, I-II, Bp., Osiris-Századvég, 1994, II, 130.

³ A két utóbbi regényt Szauder József *Szindbád Purgatóriuma* című tanulmányában a *Purgatórium* című regénnyel együtt a kései nagy művek közé sorolja. SZAUDER József, *Tavaszi és őszi utazások: Tanulmányok a XX. század magyar irodalmából*, Bp., Szépirodalmi, 1980, 178.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 3. szám

nyekben (mint például a *Régi szélkakasok közöttben*) dominál az ifjúság–öregség párhuzam. Az öregek gyakorta segítói a fiatalok vágyteljesüléseinek, s az öregség sem minden esetben életkor-jelölő, többször – mint a *Mákvirágok kertjében* – társadalmi szerephelyzetre utal. Ugyanakkor az 1913-as kisregényben már megjelennek a magyarság történelmére utaló párhuzamok (ezúttal még a leírás és a hangulatfestés szintjén), amelyek között előkelő helyet foglalnak el a Habsburg-házzal kapcsolatosak. Már a mű kezdetekor megjelenik Mária Terézia mint bőkezű uralkodó, aki a cselekmény helyszínéül szolgáló Margitvárbán szállt meg annak idején.⁴ Ebből az apropóból az elbeszélő történeti eszmefuttatást bont ki, mely kizárólag a tárgy történeten és -kultúrán nyugszik, s mely kiérlelt formájában a világháború utáni lainzi Habsburg-novellákban tökéletesedik majd. Lainzba Hatvány Lajos hívja a világegés utáni évtizedben Krúdyt, aki a báró vendégszeretetét élvezve hasonló helyzetben érezhette magát, mint az 1913-as *Mákvirágok kertjének* „lézengő ritterei” Merseházy-nál.⁵ Hazaírt leveleiben Krúdy a „fejedelmi vendéglátás” mellett többször panaszkodik pénztelenségére, míg a világháború előtti regényben így ír a margitvári fogadtatásról: „Milfay Olivérnek valóban nem lehetett olyan kívánsága, amit *látszólag* ne teljesítettek volna.”⁶ A látszat és a *majdnem* varázslata, mely gyakorta öncsalás, a történelmi párhuzamok keresésében is jelentkezik. Milfay a szobaleány rozsdás hajtűjét Mária Terézia hagyományaként veszi számba, holott tisztában van a tárgy eredetével. Treszka álmodozásában a Habsburg uralkodónő további mitikus történeti szereppel gazdagodik: Szűz Mária alakja is fölmerül Mária Terézia és egy udvarhölgye kapcsán, akit szintén Teréznek hívtak, s így többszörös legendás történeti áttételen keresztül Treszka vélt ősanyjával, az uralkodónővel és – némileg – az égi királynővel kerül kapcsolatba. Mindez az ősök arcképeinek olyan galéria-szerű genealogikus megidézésével jár együtt, amely – profán értelemben bár, de – a *Valakit elvisz az ördög* Régensburger-házában is megtalálható.⁷

Merseházy Miklós birtokainak körülírhatatlan számosságával a „keleti” urak típusát képviseli, s e regényalakot a leginkább Alvinczi Eduárd történeteiben dolgozza ki Krúdy. Ugyanakkor Jókai magyar nábobjára, pontosabban magyar nábobjaira is emlékeztet, ahogy ezt az elbeszélő meg is jegyzi. Jókai alakjainak fölidézése a „zsenialitás” tulajdonságával párosul, ezáltal Merseházy zsenije azt az értelmezői távlatot kapja, melybe többek között Jókai Kárpáthyjai is belefoglalhatók,⁸ bár nem azonos típust képviselnek. Emellett a regény egyik mellékszereplője kapcsán Goncsarov *Oblomova* is megidéződik, s ez árnyalhatja a romantikus hangvételt. A cselekmény alapját a lecsúszott korhely kispapok megmentésének fantasztikus terve adja, mely majd a Szemere–Alvinczi regényekben bontakozik ki, míg a hiány szempontjából legjellemzőbb és legki-

⁴ KRÚDY Gyula, *Mákvirágok kertje* = Uő, *Regények és nagyobb elbeszélések*, V, Pozsony, Kalligram, 2007 (Összegyűjtött Művei, 9), 111.

⁵ KRÚDY Zsuzsa, *Apám. Szindbád*, Bp., Magvető, 1975, 145–149; *Krúdy világa*, gyűjtötte és írta TÓBIÁS Áron, Bp., Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1964, 236–240.

⁶ KRÚDY, *Mákvirágok...*, i. m., 114. Kiemelés tőlem – K. Z.

⁷ Uő, *Etel király kincse: Regények*, Bp., Szépirodalmi, 1981, 19, 100.

⁸ KRÚDY, *Mákvirágok...*, i. m., 117.

ábrándultabb kidolgozását *A tisztaeszlári Solymosi Eszterben* nyeri el. Jellemzően a kor talán legismertebb, de a Nyírségben mindenképpen kétes hírnevet magáénak tudható antiszemita, „Puczer” Mikecz József, több Krúdy-mű – így az említett – mellékszereplője a *Velszi herceg* című regényben is föltűnik mint a váci államfogház mustárkészítő lakója.⁹ Később Alvinczi nyírségi utazgatásainak idején újságíró a *Valakit elvisz az ördög* sörházi „tanácskozásán”,¹⁰ majd jellemzően kirekesztő, rasszista nézeteit terjeszti az *Etel király kincse* lapjain a Pestre érkezett szabolcsi kurthanemesek között. A *Mákvirágok* cselekményének háttérében Mária Terézia alakjával húzódik az osztrák–magyar múlt történelmére való folyamatos utalás, mely Krúdyra jellemzően a populáris regiszter profán-frivol, esetleg naivan mitizáló emlékezetét imitálja.¹¹ Mária Terézia alakja azonban nehezen nevezhető szövegszervező erőnek. Nem több, mint egy néha fölbukkanó halvány utalás, akárcsak a következő évben írt *A 42-ös mozsarak* esetében.¹² Hasonló szerepet kapnak a Habsburgok a *Jockey Club* leíró részében, amikor Pálmay Ilka művésznő margitszigeti otthonának kapcsán a József főherceg családjára tett folytatólagos utalások azt a környezetet mutatják be aprólékosan, melyben Krúdy is hosszabb ideig lakott.¹³ Ilyen még a Mária Teréziára vonatkozó megjegyzés a *Valakit elvisz az ördögben* a vörös postakocsi,¹⁴ később özvegy Régensburgerné kapcsán.

Szemere Miklós a történelmi valóságban is olyan legendás-különös személyiség volt, mint Krúdy műveiben.¹⁵ Ő köti össze a magyar kurthanemesség délibábos történeti képzeteit-mítoszait – melyek újra meg újra aktualizálódni szeretnének – a Habsburg-ház századfordulós történetét mitizáló, kollektivizálódó emlékezettel. Ebben a viszonyrendszerben a már említett látszatnak, trükknek, csalásnak fontos szerep jut. A zavarkeltő kétértelmű viselkedés formája Krúdy műveiben az alakmás, a helyettes, a Doppelgänger. Rudolf trónörökös dublőre, Bécs Rezső a *Jockey Clubban* fontos helyettesítő alakmás. Meg kell ugyanakkor említeni Vera Belousova elképzelését is, melyet *Aneignung des Habsburger-Mythos in der ungarischen Literatur am Beispiel der Romane Krúdy's* című tanulmányában fejt ki. Amellett, hogy behatóan foglalkozik a Rudolf trónörökös alakjához kapcsolt naiv legendák Krúdy általi földolgozásával, rámutat, hogy I. Ferenc Józsefnek is van Doppelgängere, s ez nem más, mint Szemere Miklós.¹⁶ A *Velszi herceg* Alvinczi Eduárdja „»haragban volt« Ferenc Józseffel”, mégpedig korántsem hazafias okok-

⁹ Uő, *Regények és nagyobb elbeszélések*, X, Pozsony, Kalligram, 2009 (Összegyűjtött Művei, 17), 402.

¹⁰ KRÚDY, *Etel...*, i. m., 53–55.

¹¹ „Magam is tisztetem a főhercegnőket, amíg fiatalok. Szent nevük van, és milyen pompásan alkusznak Bécsben a Grabenen! Ezt a tulajdonságukat még Mária Teréziától örökölték, aki mindenekelett jó gazdasszony volt.” KRÚDY, *Mákvirágok...*, i. m., 117.

¹² Uő, *Regények és nagyobb elbeszélések*, VI, Pozsony, Kalligram, 2007 (Összegyűjtött Művei, 10), 7–114.

¹³ Uő, *Regények és nagyobb elbeszélések*, XI, Pozsony, Kalligram, 2010 (Összegyűjtött Művei, 19), 60–64.

¹⁴ KRÚDY, *Etel...*, i. m., 37.

¹⁵ SZÖRÉNYI László, *Bécs szimbolikus szerepe Krúdy műveiben* = Uő, „Multaddal valamit kezdeni”, Bp., Magvető, 1989 (JAK Füzetek, 45), 222–229, különösen 224–225.

¹⁶ *Wien als Magnet? Schriftsteller aus Ost-, Ostmittel- und Südosteuropa über die Stadt*, Hrsgg. Gertraud MARINELLI-KÖNIG, Nina PAVLOVA, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1996, 359.

ból, mint a későbbi művek Szemeréi vagy Alvinczijai, akik a nemzet, illetve a nemzetalkotó hétszilvafások megmentésén fáradoznak. Egyszerűen politikai előmeneteli okokból.¹⁷ A császár és király személye csak nagyon ritkán érintkezik közvetlenül magyar nemzetével, úgy pedig szinte soha, hogy abból a találkozásból naiv mítosz, népszerű újsághír, pletyka, mesemondás keletkezhetne, habár ebből a naivan népszerű mitizálásból a császári korona alattvalóinak körében egyáltalán nincs hiány, erre Krúdy elbeszélői is utalnak.¹⁸ Egyik különösen kedves elképzelését, miszerint az uralkodónak a Burggal „szemközt” sörözőből hordták a sört és a virslit, beleírja a *Jockey Clubba* is. Az Extrablattról nem dönthető el a *Jockey Club* című regényben, hogy a bécsiek azért olvasásuk, mert ők képezik a lap természetes olvasóközönségét, vagy azért, mert az uralkodó is azt olvassa. Mindenesetre úgy tűnik: a Hofburgban mindenki ebből a sajtóorgánumból szerzi értesüléseit. A lap híresztelése hosszú távon hozzájárulhatnak a trónörökös tragédiájához, úgy tűnik: az uralkodó onnan szerzi fiára vonatkozó értesüléseit, ahogy a szobafogságát töltő Rudolf királyfi is a lapból értesül a külvilág eseményeiről. Kettejük viszonyára nem az apa–fiú, hanem a fölöttes–beosztott viszony jellemző. Rudolf szerint: „Utóvégre katonatiszt is vagyok, engedelmessé kell a Legfőbb Hadúrnak.”

Mintha az uralkodói jelenlétet pótolná Szemere–Alvinczi utazgatása vörös postakocsijával. Lovaival a politikai uralom helyett a pénz hatalmát és a pénz hatalmához kapcsolható fantasztikus vállalkozásokat képviseli.¹⁹ A *Velszi herceg*²⁰ Bimye az alakmás ősmintájának paródiája.²¹ Bimye alakmás *akar* lenni, de talán éppen humort keltő és néha botrányos igyekezete miatt nem lehet az. Nem velszi herceg, sem elűzött király, de még csak nem is költő. Bírja ugyan ideig-óráig Alvinczi Eduárd támogatását, de végül kiderül, hogy a nagyról saját terveihez használta föl a nagyravágyó ifjút. Az igazi (?) velszi herceg magyarországi kalandjai kapcsán Alvinczi említi Shakespeare *IV. és V. Henrikjének* hőstét, V. Henriket, párhuzamba állítva a kortárs hazai színjátszással.²² Az 1925-ös *Jockey Club* elején Rudolf trónörökös álmodozik arról, hogy neki is lehetne egy Falstaff-szerű korhely cimborája.²³ Később azonban *Az arany ember* című Jókai-regény fölülírja benne Shakespeare értelmezését és így vélekedik: „Én nem vagyok sem olyan hülye, mint a Shakespeare velszi hercege, de még olyan sem, mint Viktória császárnő ma élő trónörököse.”²⁴ Mindezzel együtt a *Velszi herceg* éppen úgy az osztrák–magyar század-

¹⁷ KRÚDY *Összegyűjtött művei*, 17, i. m., 383.

¹⁸ Uő *Összegyűjtött művei*, 19, i. m., 75.

¹⁹ Uő *Összegyűjtött művei*, 17, i. m., 397–400.

²⁰ Első megjelenése: Pesti Napló, 1924.

²¹ Bimye lehetséges modelljével és a modell kategóriáját illető fenntartásokkal kapcsolatban lásd FRIED István, *Szomjas Gusztáv hagyatéka: Elbeszélés, elbeszélő, téridő Krúdy Gyula műveiben*, Bp., Új Palatinus, 2006, 234–235.

²² KRÚDY *Összegyűjtött művei*, 17, i. m., 384.

²³ Uő *Összegyűjtött művei*, 19, i. m., 21. Falstaff szerepéről a Krúdy-művekben lásd FRIED, *Szomjas...*, i. m., 230–231.

²⁴ Uo., 123.

forduló panteonjába illeszthető,²⁵ mint általában a postakocsi-regények vagy az olyan Habsburg tárgyú művek, mint a *Jockey Club*. Csakhogy ezúttal nem titkokról, trükkökről és cselekről van szó, hanem nyilvánvaló és kisszerű csalásokról. Fried István *Ki (a) velszi herceg? (Öntükröző személyiség-játékok Krúdy Gyulánál)* című tanulmányában lét és látszat, (ön)meghatározás és szerepjátszás szétválaszthatóságának ellehetetlenüléséről értekezik a *Velszi herceg* kapcsán, egyúttal föl hívja a figyelmet *A velszi herceg* című első közlésre, mely a későbbi kötetkiadásokhoz képest tartalmazott még egy fejezetet, mely amellet, hogy megkönnyíthetné a következő fejezet viszonyrendszereinek értelmezését, még inkább kérdésessé teszi a személyiség meghatározhatóságát, de a meghatározás jogosságát is.²⁶ A meghatározások kaotikusságának jellemző jelene Alvinczi bemutatkozása Bimynek: „Engem Alvinczi Eduárdnak hívnak. (Mindenki Eduárd ma éjszaka! – gondolta Bimyen egy vérhullám.)”²⁷ Később számára hasonlóan értelmezhetlen helyzetbe kerül, mikor Alvinczitől „A kis Eduárd” nevet kapja. Ezután azonban magabiztosan szövi a hazugságot Josephine számára. Jellemzően nem *a* velszi herceg áll ábrándos álvilágának a középpontjában. Később kiderül, hogy számára a legfontosabb Eduárdnak lenni. Az Eduárd név mint jel (látszólag) fölold és megold minden ellentmondást, minden akadályt elhárít egészen a végső, fiaskóba torkolló hazugságig, melyet később a korabeli divat követésével kompenzál. Ebben a divatban szintén nagy szerepet játszik az állítólagos velszi herceg, követéséhez a(z anyagi) lehetőséget pedig a másik Eduárd, Alvinczi nyújtja, akinek segítségével Bimy nyer a lóversenyen.

Bimy nevetségesen kisszerűként is értelmezhető dublóri kísérletével szemben az említett Bécs Rezső története tragikus, csakhogy a korabeli Osztrák–Magyar Monarchia kedélyesen szórakozó-szórakoztató életének idilli megformálása miatt olyan hirtelen, rémképszerűen fordul át tragédiába a történet (a rémálom kulcsszerepet játszik ezen a ponton), mint *A magyar jakobinusok* történelmi regényében. Mindkét esetben Habsburg uralkodó áll a tragédia hátterében, ráadásul a *Jockey Clubban* közvetve bár, de mintha kétszer is utalás történe az 1848–49-es szabadságharcot követő Habsburg megtorlás bűnére. Először Erzsébet királyné osztja meg aggodalmát fiával arra vonatkozólag, hogy a jogtalanságot szenvedett magyarok bosszújától fél,²⁸ másodsor a végső útra készülődő Bécs Rezsőnek jutnak eszébe azok, „akiket a kivégzési helyre vezetnek, és emelt fővel mennek.” Jelentésszerű lehet, hogy a *Jockey Clubnak* is van *Az álkirályfi* című fejezete, akárcsak a *Velszi hercegnek*, ráadásul mindkét esetben a második fejezet az. Rezső azonban egyáltalán nem a szerencse kegyeltje, s ezt az elbeszélő éppúgy lakáskörülmé-

²⁵ Lásd a Rudolf trónörökös görgényi vadászatát megörökítő festményt Pilisy Róza szalonjában. KRÚDY *Összegyűjtött művei*, 17, i. m., 365.

²⁶ FRIED, *Szonjas...*, i. m., 246–247, különösen a 29. jegyzet. Az értelmezhetetlen ellentmondások egyik izgalmas példája, amikor Josephine szóról szóra megismétli Róza intelmeit, s ezt Bimy az angyal és „az elkárhozott lélek” párhuzamaként értékeli. KRÚDY *Összegyűjtött művei*, 17, i. m., 407. Megjegyzem, külön elemzés tárgyát képezhetnék akár az *Etel király kincse* kapcsán is Krúdy következetlenségei. Veronika kendőjében például magát Veronikát láthatná meg a kíváncsi vendég; KRÚDY, *Etel...*, i. m., 367. Dante pedig maga helyett valaki mást küldött alvilági utazásra; *uo.*, 374.

²⁷ KRÚDY *Összegyűjtött művei*, 17, i. m., 389.

²⁸ Uő *Összegyűjtött művei*, 19, i. m., 140.

nyeinek vázolásával mutatja, mint Bimy esetében. Mindenesetre alakmásként sokkal sikeresebb Rezső, mint Bimy, elegendő lehet a pesti színházban történt zajos ünneplésre utalni.²⁹ Ugyanakkor ő nem akar mindenáron *hasonlítani*: „Tehetek én arról, hogy olyan végzetesen hasonlítok a Gazdához?...” A Rudolf-regényből úgy tűnik, a trónörökös alteregó-választása – legalábbis kezdetben – nem volt tudatos. Később azonban legalábbis elgondolkodtatóak Rudolf szavai Vetsera Máriához: „Köszönöm, hogy Rezsőnek szólított, mert az az én magyar nevem. Így szólít a barátom, Jókai Mór is.” Elképzelhető, hogy nem a kisember akar híressé válni, hanem a királyfi vágyik a tisztességes polgári életre. A látszat, játék és többféleképpen értelmezhető értékvilág, illetve az esetleges értékvákuum³⁰ jelenlétére utalhat, hogy az álkirályfi első „nyilvános szereplése” a színházhoz kötődik. Az is figyelemre méltó, hogy éppen *A denevér* előadásán terjed el a *pletyka*, miszerint a trónörökös Színésznő szeretője után cipeli a ruháskosarat.³¹ Ennek következménye lesz, hogy a Rudolfról már életében keringő mendemondák – melyek legfontosabb részlete talán az volt, hogy egyszerre több helyszínen képes megjelenni az álruhás királyfi – a Doppelgänger szerepeltetésével kapnak magyarázatot. A Színésznő olyan ruhákba öltözteti Rezsőt, amilyeneket Rudolf szokott viselni, hogy fokozza a látszat sikerét, a csalást. A siker miatt tapsol, holott *neki* szoktak tapsolni.³² A kertjébe küldi „rejtőzni” Rezsőt, ahol a járókelők „véletlenül” megleshetik őt: „A titkár ült mozdulatlanul az orgonabokor mögött, mint valami viaszbaba egy ruhakereskedés kirakatában.” *A Jockey Club* írásakor már működhetett az alakmás szerepkörének az emlékezetben való rögzítésre vonatkozó funkciója is, így az elbeszélő emlékező kiszólásai segíthetik látszat, valóság és emlékezet egymásra olvashatóságát. Pesti kiküldetése alkalmával (Bratfisch, a fiákeres már fölkészítette, hogy a jóindulatú pesti emberek mindent elhisznek, amit a bécsiek hazudnak nekik) Bécs Rezsőt is rabul ejti hosszabb-rövidebb időre az általa keltett látszat: Stefániát látja a pesti szöke nőkben. Mintha ez az epizód előlegezné későbbi reménytelen szerelmét Vetsera Mária iránt. Ez a szerelem nem a tárgyával köti össze szorosán alanyát, hanem azzal, akit helyettesít. Így válik egyre inkább Rudolffá, nemcsak külsejében, hanem sorsában is. Elgondolkodtató, hogy életét egy Bécs környéki elmeegógyintézetben végzi (talán éppen Döblingben?). Az utolsó előtti fejezetből ugyanis tudható, hogy ekkortájt fiának is elzárást (Olmützbén) rendelt el az uralkodó. A hétköznapiok kézzelfogható valóságát szinte nem is érinti Pesten, hiszen Pilis Rózának Újvilág utcai házában kvartélyozzák el, melyről köztudomású, hogy rendhagyó vendégekről és vendégségekről ismert. Rezső doppelgänger szereplései nagyjából színházi előadásokon zajlanak, a legjelentősebb (midőn Pálmay Ilka elájul a megtiszteltetéstől, hogy a „krónprinc” inkognitóban figyeli őt a nézőtérrel) *A denevér* pesti előadásán. Ugyancsak *A denevér* keringője csendül föl Ilkánál, a szerenád alkalmával. Ifjabb

²⁹ „A trónörökös! – kiáltozzák egymás felé buzdítólag.” *Uo.*, 58.

³⁰ Ezzel kapcsolatban lásd FRIED, *Szonjas...*, i. m., 218–219.

³¹ KRÚDY *Össze gyűjtött művei*, 19, i. m., 39. Valóság és művészet együtt-látatására példa, hogy a Froscht alakító színész szintén részeges, mintha az élet és a látszat egyesülne.

³² A látszat fontossága Rezső következő úrnőjére, a Költőnőre is jellemző, aki „Kitartóan harmincesztendő asszony volt.”

Johann Strauss vígoperája, mely sorozatos tévedésekre, rejtőzködésre, titkolózásra és megtévesztésre épül, s központi jelenete egy maszkabál, jelképe vagy vezérmotívuma is lehetne a regénynek, ha a tragikus vég nem kódolódna mélyen a szövegben. A nyelvi megformáltság szintjén erre a kódolásra példa a visszatérő mondat, mely a nyár szépségeit dicsérve szinte mellékesen fűzi mondandójába az uralkodót. Az ismétlés hatására azonban a két – látszólag független – közlésességéből összetett mondat fenyegető kijelentéssé válik: „Ferenc József Ischlben volt, és Bécsben nyár volt.” Ezt a fenyegetést váltja valóra a trónörökös összeütközése a birodalom atyjával, melyet ő sikerként könyvel el, holott neki kellene a legjobban tudnia, hogy az egyenes beszéd kudarcra van ítélve abban az országban, amelyet az operett látszatvilága kormányoz. Wolfgang Kraus az Osztrák–Magyar Monarchia kései békekorszakának Bécsét folyamatos, nyíltszíni színházi előadásként értelmezi, melynek fő szervezője Hans Makart volt. „Bécsben mind a mai napig él az a [...] hagyomány, amely játékot csinál az életből és összekeveri a játékot a valósággal. [...] Már a [...] múlt század végén is Ausztria-szerte érezhető volt, hogy megpróbálják színpadi játékká változtatni a valóságot. [...] Korántsem véletlen, hogy Sigmund Freud *Álomfejtése* Bécsben íródott. Itt különösen hasznos [...] volt az álmok és az élet összefüggését vizsgálni.”³³ Megjegyzem, Erzsébet királyné a látszattal ellenkező oldalról jellemzi urát, amikor a tökéletes pontosság és önuralom tulajdonságaival magyarázza fiának atyja megközelíthetlenségét.³⁴

Megtévesztés, öncsalás a bécsi Színésznő romantikus története Rudolf királyfival kötött titkos esküvőjéről, melynek háttérében zsidó rituálé sejthető, ami ezúttal a Színésznő ellenségeinek köszönhetően a nevetségessé válást és a hamisságot jelzi. A látszatot nem minden esetben tudat alatt választó magatartás a századforduló populáris kultúrájának giccses főhangoktól nem mentes, érzelgős műfajának, a magyar nótának segítségével értelmeződik: a Radics Béla primás által játszott nótákban a Színésznő királyfi „férjének” és „anyósának” kedvenceit ismeri föl, hiszen a Monarchia népeinek közvélekedése szerint a koronás főknék éppúgy megvannak a kedvenc nótáik, mint az egyszerű állampolgároknak. A legveszélyesebb és egyben legsikeresebb helycserére fantasztikus módon a Burgban kerül sor Rudolf és Rezső között, s utóbbi olyan sikeresen játssza szerepét, hogy még egy császári unokanővérrel is sikerül titkos éjszakai találkát nyélbe ütnie. Ebben a helycserében kerül először rövid időre Rezső birtokába az aranygyapjú, amely más Habsburg tárgyú Krúdy írásműnek fontos kelléke.³⁵ A rendjel második átadását jelezheti előre ez a mozzanat. Másodsorra nem csínyt jelképez az aranygyapjú átruházása, hanem végső döntést szentesítene. Az aranygyapjú hiánya lesz az oka az uralkodó haragjának, mely Olmützbe záratná a királyfit.³⁶ Rudolf álrühás kalandjai azt a közhelyes

³³ Wolfgang KRAUS, *Kultúra és hatalom: A vágyak átváltozása*, ford. RÉVAI Gábor, SZABÓ Veronika, Bp., Európa, 1993, 63–64.

³⁴ KRÚDY Összegyűjtött művei, 19, i. m., 138.

³⁵ Uo., 98; KRÚDY Gyula, *Aranygyapjú: Egy mesebeli kártyázás hiteles története*; Uő, *A XIX. század vizitkártyái*, Bp., Szépirodalmi, 1986; Uő, *Királyregények*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 58–62; Uő, *Egy krónikás könyvből: Portrészorozatok, emlékezések*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 314–321.

³⁶ KRÚDY Összegyűjtött művei, 19, i. m., 142.

megállapítást is idézhetik, melyre Krúdy több művében többször utalt, s főként a Habsburgokkal kapcsolatban: az udvar árnyékában élő kisemberek boldogabbak, mint az uralkodók és családjuk, nekik többet szabad az életből. A helycsere hasonlítható az *Ezerégyéjszaka* meséi közül ahhoz, melyben Hárún ar-Rasíd és Abu'l-Hasszán cserélnek helyet a kalifa tréfája okán.³⁷ A mesei cselekmény ugyanakkor operettlibrettókat idézhet, meg *A denevér* sokszoros szerepcseréit.

A külsőségek (öltözködés, evési-ivási, dohányzási szokások³⁸) folyamatos, bennfentesnek látszani akaró számbavétele jellemzi az elbeszélésnek azt a rétegét, melyen a cselekmény aktivizálódik. Ezen a szinten azonban szinte semmi lényeges nem történik. A megörökítésre érdemes események a háttérben, de még inkább zárt ajtók mögött zajlanak, s a cselekmény közvetlen alakítóinak csak másodlagos információi lehetnek róluk, illetve hallgatóság, leskelődés, de legfőképpen a találgatás és az álmodozás útján értesülnek a történésekről. Ez azonban azt is jelenti, hogy a „megörökítésre érdemes események” szereplői belenyugodtak már abba, hogy a sorsnak, saját sorsuknak nem lehetnek alakítói, ahogy a Krúdy-hősök kapcsán erről Szauder József értekezik.³⁹ Ez a resignáció nagyrészt abból származtatható Szauder szerint, hogy a hősök a múlt emlékvilágába rögzítették jelenüket. „Alvinczi is abból él, amit megmenthetett az elmúló időből, amit tárgyiasan megrögzíthetett.” Alvinczi „ördög”-ként mutatkozik a *Velszi herceg* lapjain, mikor először találkozik vele az olvasó az Újvilág utcai házban, mely jellemző módon a Szemere–Alvinczi regények elbeszélői terében mindig az „Arany Sas” fogadóval közös értelmezői rendszerben mutatkozik.⁴⁰ Ez az a fogadó, ahol Alvinczi–Szemere szívesen tartózkodik, s ugyancsak ez az a hely, melyet „Traktárovics” Szabolcs vezérnek és seregének lakóhelyül jelöl ki az *Etel király kincsében*,⁴¹ mivel ő maga is szívesen tartózkodik itt. Az „Arany Sas”-ban élheti át Alvinczi–Szemere a folyamatba tétetett megállt idő élményét, azt az illúziót, amely talán az Osztrák–Magyar Monarchia egyik alapvető léttapasztalata volt. A fogadó a fejlődő Pesten van ugyan, de falain belül megállt az idő, mintegy Krúdy buddhista tanulmányait idéző köztes létben várakozva léteznek Szabolcs vezér és vitézei.

Félelmetesnek tűnő, kifürkészhetetlen és ellentmondásos szokásai és viselkedése miatt Alvinczi nevezhető ördöginek, például azon tulajdonsága miatt, mely a *Velszi hercegben* még csupán Gogol *Holt lelkek* című regényének cselekményére utaló⁴² hóbortként említődik: adósságokat vesz. Valójában, ahogy Bimyl előtt reggeli-délelőtti toalettjét előadja (eljátssza), inkább egy hóbortos-„zseniális” Jókai-hősre hasonlít, akárcsak Mer-

³⁷ A történet tudtommal az újabban kanonikusnak tekintett *Ezerégyéjszaka*-korpuszban nem található, de van olyan gyermekek számára átdolgozott változat, melyben szerepel, s Krúdy talán olvashatta ezt.

³⁸ SZÖRÉNYI, *i. m.*, 420; KRÚDY, *Az utolsó gavallér*, *i. m.*, 351–352.

³⁹ SZAUDER József, *Krúdy-hősök* = SZAUDER, *i. m.*, 16–17.

⁴⁰ KRÚDY *Összegyűjtött művei*, 17, *i. m.*, 362, 381.

⁴¹ KRÚDY, *Etel...*, *i. m.*, 330–331.

⁴² *Az álköltő* című fejezet Bernula ispánjáról megtudható, hogy „ősei orosz regényekben szolgáltak.” KRÚDY *Összegyűjtött művei*, 17, *i. m.*, 412. Az orosz irodalomra való újabb utalás mellett az is fontos lehet, hogy Bernula személye ilyenformán valamely szövegbelső lehetséges világ részesévé válhat.

seházy, a *Mákvirágok...* kertésze. Később egy saját 1910-es novellájára, *A zöld vadászra*⁴³ (ezzel együtt Jósika Miklós azonos című művére is) utalva a zöld vadászhoz hasonlítja Alvinczit.⁴⁴ Ahhoz a zöld vadászhoz, aki Mátyás király volt inkognitóban a hagyomány szerint. Kapcsolódhat tehát Alvinczihez a királyi hatalom szimbolikája, de csak az inkognitóval, a rejtőzködéssel és főleg az álarccal, álruhával kapcsolva. Bimy első „találkozása” Alvinczivel egyoldalú, Bimy voyeurként lesi és hallgatja Alvinczi és Róza beszélgetését, bár „Traktárovics” magatartását is jellemzi olykor a kémkedés (amikor Josephine és Bimy kettősét lepi meg kétszer is). A regényalakok nem azonosíthatók főszereplőkkel, főhősökkel. A *Velszi herceg* esetében még azt is meg lehet kockáztatni, hogy „hősök nélküli regény”, mint a *Vanity Fair*.⁴⁵ Ha vannak is hősei egyéb Szemere–Alvinczi regényeknek (*Jockey Club*, *Valakit elvisz az ördög*), azok a hősök nem a középpontban állnak, hanem a periférián rejtőzködnek, titokban találkoznak egymással, míg a narrátorok, a mellékszereplők a középpontban leskelődnek, hallgatóznak. Rudolf trónörökös tétlenségre van kárhozthatva, midőn az atyai szigor miatt soros szobafogságát tölti a *Jockey Club* nyitányában is, ahol – jellemzően – a szó szoros és átvitt értelmében egyaránt dobol az udvar idegein.⁴⁶ Úgy érzi: őseinek árnyai lépten-nyomon felelősségre akarják vonni azért, mert nem illeszkedik a hely szelleméhez.

Rezső a pesti színházban léthelyzeténél fogva – néző – azt a szerepet kapja, hogy az elsötétített nézőtérről figyelje a színészeket, mint mindenki más. Ehelyett őt kezdik el figyelni, pontosabban azt, hogy félig-meddig *rejtőzködve, titokban figyel*. Szemere Miklós Casino-beli vacsoráját Bratfischsel és Rezsővel együtt az olvasó is kívülről követheti csupán nyomon. Hangok és különböző értesülések szűrődnek ki a Casinóból, étel-ital- és szivarmaradékot szolgáltatnak *bentről a kint* várakozóknak – kint és bent jelentésszerű helyzetéből nemcsak urak és szolgák határozódnak meg, hanem a valódi és az álkirályfi személye is. Nemcsak az olvasó és a „főszereplők” figyelnek, a Monarchia detektívjei is jelen vannak a háttérben, akik Rudolfot figyelik, bár a *Ferenc József barátnője* című novellából az is kiderül, hogy magát az uralkodót is megfigyelte saját titkosrendőrsége.⁴⁷ Rezső leskelődése által leszünk tanúi annak a meghitt pillanatnak is, mikor Rudolf Pálmay Ilka kérésére kaszál a Margitszigeten.⁴⁸ Az álkirályfi a Nemzeti Casinóban Ilkával történt malórról úgy szerez tudomást, hogy Bratfisch számol be róla másodkézből szerzett információk alapján, melyekben megint csak fontos szerephez jut a töredékesség (például az étrend kapcsán), valamint a sejtetés és a körülírás. A kémkedés, leskelődés és másodkézi információk fölhasználása az elbeszélői technikát is tematizálhatja.⁴⁹

⁴³ KRÚDY Gyula, *Rákóczi harangja*, Bp., Móra, 1975, 46–51.

⁴⁴ KRÚDY *Összegyűjtött művei*, 17, i. m., 410.

⁴⁵ Fried István a postakocsi-regények ciklikussága kapcsán Balzac *Emberi színjátékát* említi. FRIED, *Szomjas...*, i. m., 216.

⁴⁶ KRÚDY *Összegyűjtött művei*, 19, i. m., 19–20.

⁴⁷ KRÚDY, *A XIX. század...*, i. m., 39–43.

⁴⁸ KRÚDY *Összegyűjtött művei*, 19, i. m., 77–78.

⁴⁹ FRIED, *Szomjas...*, i. m., 167.

Rudolf királyfi írásra adja a fejét, mégpedig olyasmire, amit az elbeszélő szépírásként értékel. Arról a vállalkozásról – *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* – van szó, amelyet valójában maga Rudolf trónörökös indított el, szervezett és tartott kézben rövid élete folyamán. A regényben Jókai Mór az, aki szerkesztőként segítőtje lehet Rudolfnak,⁵⁰ sőt tőle vár írásaiért honoráriumot, mellyel majd Vetserákat segítheti. Ennek megfelelően lesz írásából széppróza, holott *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* olvasván láthatjuk, hogy a trónörökös saját munkái előszavak, illetve inkább földrajztudományi jelentőségű útleírások, semmint szépirodalmi művek.⁵¹ Ugyanakkor ismertek Erzsébet királyné műkedvelő költeményei. Krúdy regényében a királyné saját regényes-romantikus természetét látja fiában öröklődni,⁵² s ez aggodalommal tölti el az anyát. A regény Rudolf királyfija számára kiemelten fontos a művészeti tevékenység. Megkockáztatom: írása sokban összehasonlítható Márai Sándor Szindbádjának írásával a *Szindbád hazamegyéből*.⁵³ Mindketten délben írnak, mindketten pénzt szeretnének keresni az irodalommal, mindketten lila tintával írnak, áhítatosan, az írás iránti alázattal. De ami a legfontosabb: mindketten a Duna vidékéről írnak, az Osztrák–Magyar Monarchiáról (bár Márai Szindbádjánál inkább magyar tájak dominálnak, s Krúdy Rudolfjának tájleírásába kevésbé tekinthetünk bele, mint a Márai-regény központi mozzanataként majd’ harminclapos látomásba.) A *Jockey Club* írásaktusa mindazonáltal szövegbe szerkesztettsége által jelentős mértékben különbözik is Márai regényétől. A patetikus alkotói folyamatot (Rudolf Vetsera Máriának és Máriáért ír, róla ábrándozik)⁵⁴ ellenpontozza az azt szorososan követő szöveg: Bauernhuberné, a furdető asszony monológja, mely a pletyka ősfarmájaként kérdőjelezi meg az előző retorika eredményeit. Ezzel együtt az özvegy Vetsera báróné apologetikusnak szánt folytatásos regénye az Extrablattban a szépírói tevékenység paródiájaként értelmeződhet. Ugyanakkor ötletet ad a trónörökösnek: neki is védőíratra lenne szüksége. Atyja vagy az utókor, esetleg jelenkora birodalmi nyilvánossága előtt? Találgatásra az apológia formája adhat okot, mivel Rudolf is regényes védelmet óhajt. Azt szeretné, ha Jókai Mór írná meg regényét. Az irodalomtörténetből tudható, hogy ez nem teljesült, de Jókai több apró képben örökítette meg „Rezsó” királyfit.⁵⁵ Szörényi László arról is beszámol, hogy az 1897-es *Rudolf-Emlék-Albumba* írott *Rudolf trónörököséről* című szövegében Jókai politikai indítékokat ad a királyfi öngyilkosságának.⁵⁶ A *Jockey Clubban* a magyar író az uralkodói haragtól félvén nem hajtja végre a trónörökös kérését.⁵⁷ A pletyka a leskelődés, hallgatóság útján szerzett információ áramlásának eredeti csatornája, s talán így válik értelmezhetővé a regény címe is: valóság(ok) és látszat keverékéből leszűrt tapasztalat(ok) alapján épül föl a mű szereplő-

⁵⁰ KRÚDY *Összegyűjtött művei*, 19, i. m., 20.

⁵¹ Ilyenek voltak a *Bécs és környéke*, *A Bécsi erdő*, *A dunai ligetek Béctől a magyar határig* című részek, valamint a trónörökös jegyzeteinek nyomán készült *Beregmege* (igy!) című fejezet.

⁵² KRÚDY *Összegyűjtött művei*, 19, i. m., 137–138.

⁵³ MÁRAI Sándor, *Szindbád hazamegye*, Bp., Akadémiai–Helikon, 1992, 59–88.

⁵⁴ KRÚDY *Összegyűjtött művei*, 19, i. m., 33–34.

⁵⁵ *Az Életemből és az Útleírások* kötetek tartalmazzak a trónörökösrel kapcsolatos szövegeket.

⁵⁶ SZÖRÉNYI, i. m., 292.

⁵⁷ KRÚDY *Összegyűjtött művei*, 19, i. m., 141.

inek többféle alternatív világa. A Jockey Club tagjainak is megvan az elképzelése a történetekről, s bár ez a valóságsegmens nem azonosítható a regény lehetséges világával, a Club tagjainak jellemrajzából sok mindent megmutat, még többet sejtet. A regény nyitányában olvasható írói vállalkozással párhuzamba állítható a végkifejletben kibontakozó, majd egyre fölerősödő olvasói tevékenység, melynek kapcsán ismét fölbukkan az ábránd: Rudolf a trónról lemondva íróként keresi meg a kenyeret Mária és a maga számára. Az írás fenséges voltával kapcsolatos kritikaként azonban nemcsak Bauernhuberné „retorikája” olvasható. Megjegyzendő még, hogy az uralkodó is ír, az ő írása azonban praktikus: a törvénykezéssel és az államvezetéssel kapcsolatos, valamint a hatalom gyakorlásának olyan utasításos eseteivel, melyek közül a regényben a parancs a legjellemzőbb, mely fiának Olmützbe való záratására vonatkozik. A Költőné épp olyan vaníliaszínű papírra ír lila tintával, mint a királyfi, ráadásul az álmait írja le, Bécs Rezső álomfejtő segítségével. Az elbeszélő érzékelteti: ennek a babonás tevékenységnek esztétikai értéke csekély. Az aktív cselekvésként is fölfogható írással szemben Rudolfra (és Rezsőre is) sokkal jellemzőbb a passzív olvasói tevékenység, mely az értelmezésben aktivizálódhat. A királyfi olvasása kifejezetten szerzőhöz kötött: Jókai Mór műveiről, különösképpen *Az arany emberről* van szó. Ez a jelenség Krúdy egyéb műveiben is fontos jelölő pozícióban van, s különösen igaz ez az éppen vizsgált szövegcsoportra.

A Krúdy-művek szépirodalmi utaláshálója, s ebben Jókai Mór műveinek kitüntetett szerepe közismert.⁵⁸ Különösen gyümölcsöző lehet ezen a témakörön belül *Az arany ember* olvasásának elbeszélését figyelembe venni, mely Krúdy hőseinek legfontosabb Jókai-olvasmánya,⁵⁹ ahogy Nagy Miklós *Krúdy és Jókai* című tanulmányának tanúsága szerint a gimnazista Krúdynak is az volt a *Kárpáthy Zoltán* mellett.⁶⁰ *Mézeskalács* című 1916-os cikkében *Az arany ember* kapcsán ír arról Krúdy, hogy Jókai mítoszteremtése valójában a 19. század magyar történelmi valóságában, „realizmusában” gyökerezett, persze Jókai műveiben idealizálta (így!) a Krúdy által reálisként fölfogott alakokat.⁶¹ Egy évvel később a *Bukfencben* már *Az arany ember* olvasása valósul meg, amely a szereplők értelmezői aktusát helyezi előtérbe.⁶² Ezek az értelmezések egyrészt vágykivetülések, mint a *Bukfenc* esetében (ebből a szempontból a legpontosabban a *Búcsú Senkiszigetétől* című cikk fogalmaz, melyben intézményessé válik az aranyemberek turizmusa

⁵⁸ Krúdy olvasmányélményei irodalmi fölhasználásának relatív szerepéről Fried István ír *Krúdy-olvasás* című tanulmányában; FRIED, *Szomjas...*, i. m., 34.

⁵⁹ A *Blaháné meséi* című Krúdy-szöveg szerint állítólag Balatonfüreden írta ezt a regényt Jókai, a *Jókai barátja, a boldogtalan Rudolf királyfi* című munkában (mely a *Jockey Club* vázlataként is olvasható) viszont a Habsburg trónörökös Budapestre látogatván éppen azt szeretné meglesni, ahogy az említett mű íródik. KRÚDY, *A XIX. század...*, i. m., 252, 50.

⁶⁰ NAGY Miklós, *Krúdy és Jókai*, It, 1970, 112–120.

⁶¹ KRÚDY Gyula, *Magyar tükrök*, Bp., Szépirodalmi, 1984, 298. Hasonlóan értékeli Jókait *A magános ember naplója* című, Tompa Mihályról szóló cikkében; UŐ, *Irodalmi kalendárium: Írói arcképek*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 109.

⁶² UŐ, *Regények és nagyobb elbeszélések*, VI, Pozsony, Kalligram, 2007 (Összegyűjtött Művei, 10), 433–434, 443. Ezzel kapcsolatban lásd NAGY Miklós, i. m., 112.

Senki szigeteire),⁶³ másrészt olyan cselekménytípusok, melyek közvetlenül avatkoznak bele a történet bonyolításába. A Habsburg tárgyú és a régi Magyarország megmentésével kapcsolatos szövegekben az utóbbiról van szó. A régi Magyarország megmentése esetében a kifejezés mindkét tagja hangsúlyos, s ez az a kapcsolat, amely végzetessé válik: a „régí” magával rántja az enyészetbe a „Magyarországot”. Legkíméletlenebb objektivitással *A tiszzaeszlári Solymosi Eszter* antiszemita heccbe rángatott nyíri kurtanemesek esetében mutatkozik ez meg. A Jókai (pontosabban *Az arany ember*) -olvasás szempontjából tanulságos Ónody Géza és Vay György beszélgetése. A regény a tiszai tutajosok kapcsán merül föl mint olyan alkotás, amely még az író remekei közé tartozik. De az értékítélet, mely szétválasztja Jókai jelentős alkotásait a „felejtésre méltóktól”, nem esztétikai – mint ahogy *Az arany emberrel* kapcsolatos pozitív vélemények is inkább az udvarlás és a társasági élet okán születnek –, hanem primitíven politizáló.⁶⁴ Hasonló értelemben használja Jókaira regénysikerének címét meghatározásként a *Ha ma élne Jókai* című 1929-es cikk, mely jelenkorának keserű kritikája, éppen abból a szemszögből, hogy az (olvasó)közönség által annyira tisztelt Jókai hús-vér valójában nem lenne szalonképes a világháború utáni Magyarország művelődéspolitikája számára.⁶⁵ Az igazsághoz azonban közelebb állhat a megállapítás, mely szerint Jókai már életében sem élvezhette műveinek értően elemző kritikáját.⁶⁶

Az arany ember olvasása-értelmezése a *Jockey Club* és a *Valakit elvisz az ördög* című regényekben válik különösen fontossá. Fried István *Kit visz el az ördög? (Egy Krúdy-regény fordított világa)* című tanulmányában *Az arany ember* olvasási stratégiáit elemzi. A regény könyvtáros mellékszereplője Jókai-persziflázst ad elő, melyben Fried István elemzése a népszerű bűnügyi lektűrök értelmezői magatartásának eredményét látja,⁶⁷ jómagam emellett a primitív paródia lehetőségét is fontosnak tartanám, annál is inkább, mert így könnyen Jókai-kritikává is válhat a könyvtáros egyéni értelmezése, olyan kritikává, melyet például *A tiszzaeszlári Solymosi Eszter* Vay Györgye vagy Ónody Gézája fogalmazhatott volna meg. Ezáltal a kritika visszafordul, s megformáltságával, értelmezői üzenetével annak az olvasói rétegnek a kritikájává válik, aki a Fried István által említett lektűr felől közelít. Ebből a szempontból példa értékűen kétértelmű a telekkönyvezető megjegyzése, melyből nem derül ki, hogy a regény szó birtokos jelzője a főszereplő Tímár Mihályra vagy az író Jókai Móra vonatkozik-e: „Nem érdemes az ilyen többszörös rablógyilkosnak a regényét olvasni.”⁶⁸ További adalékul szolgálhat, hogy míg dolgo-

⁶³ KRÚDY, *Irodalmi kalendárium*, i. m., 155–158. Fried István ezzel az olvasói magatartással kapcsolatban fölhívja a figyelmet az élet és az irodalom egymásba játszhatóságára, arra, hogy „az irodalom a személyes lét egyik tényezője lesz.” FRIED, *Szomjas...*, i. m., 294–295.

⁶⁴ KRÚDY Gyula, *A tiszzaeszlári Solymosi Eszter*, Bp., Magvető, 2003, 270–271.

⁶⁵ Uő, *Irodalmi kalendárium*, i. m., 169–171. Ezzel kapcsolatban Fried István írt megfontolandóan *A „való” és az „igaz” között és A Jókai-befogadás állomásai és dichotómiái* című Jókai-tanulmányaiban: Uő, *Öreg Jókai nem vén Jókai: Egy másik Jókai meg nem történt kalandjai az irodalomtörténetben*, Bp., Ister, 2003, 58, 187–188.

⁶⁶ FRIED, *Öreg Jókai...*, i. m., 170.

⁶⁷ FRIED, *Szomjas...*, i. m., 292–295.

⁶⁸ KRÚDY, *Etel...*, i. m., 19.

zatom elején a zseni kategóriáját alkalmaztam (Krúdy meghatározását átvéve) mindazokra a különleges, valamit kereső-kutató hősökre, akik Jókai regényeiben is megtalálhatóak, addig Tinódi a „bolond” szóval illeti őket. Jókai életművét nemcsak társadalompolitikai szempontból érték elhamarkodott bírálatok. *A korszerű romantikus* című tanulmányában Fried István rámutat: Jókai egyszerűen más (angol, francia) iskolákra is figyelt életművének későbbi szakaszában, olyan prózapoétikai folyamatokra, melyek nem bizonyosan állottak a kortárs kritika figyelmének homlokterében.⁶⁹ Fried István a Krúdy-regény ifjú hölgyeinek *Az arany ember*-olvasását is vizsgálja, mely mintha válasz lehetne a telekkönyvvezető és a könyvtáros értelmezésére, azonban kiderül, hogy ugyanolyan vágyteljesítő olvasásról van ezúttal is szó,⁷⁰ mint a *Bukfenc* Gyöngyvirágjának esetében. Fried István fölteszi a kérdést: milyen továbbgondolásra alkalmas jelentése lehet Tinódi Jókai-értelmezésének a *Valakit elvisz az ördög* szerkezetét tekintve? Lehetségesnek tartja, hogy Krúdy értelmezői-értékelői aránypárokhoz hozott létre, melyek saját regényciklusának, a postakocsi-regényeknek – melyeket Balzac *Emberi színjátékához* hasonlíthatóan erkölcs- és irodalomtörténeti tanulmányokként is olvashatóknak tart Fried⁷¹ – értelmezését gazdagíthatják. Az eszmefuttatás lezárásául álljon itt még egy adalék a Jókai-olvasásról. Márai Sándor Szindbádja, akit némelyek Krúdy Gyulával szoktak azonosítani, Fried István értelmezésében mielőtt fölszállna arra a bizonyos postakocsira, utolsó aktusként olvas.⁷² Természetesen Jókait olvas, akit Krúdy nemzedéke, Csáth Géza vagy Cholnoky Viktor fedez föl újra, látja meg benne a mindig-korszerűt.⁷³ Ezzel a tettel válik teljessé az a befogadás, mely olvasást és írást egyaránt esztétikai tettként értelmez, pontosabban az alkotást a teremtett világok tovább-éltetésében – tovább-gondolásában is képes meglátni.⁷⁴

A Jockey Club című regényben Rudolf trónörökös és dublóre, Bécs Rezső olvassák *Az arany embert*. Mindkettejük számára az elvárás lehetőségeként fogalmazódik meg, hogy Vetsera Mária is olvassa a művet, Bécs Rezső azonban akarva-akaratlanul ez ellen dolgozik: „elmeséli” Máriának a regény történetét, így annak kihunyhat érdeklődése a szöveg iránt. Mária úgy gondolja, hogy egy ekkora horderejű történet elmeséléséhez megfelelő körülményeket kell teremteni, Rezső azonban megnyugtatja ennek ellenkezőjéről és az elbeszélő véleménye szerint megfelelő módon adja elő Jókai regényét emlékezetből mesélve: „Jóízűen, hűségesen, cifrázva beszélt, mint egy romantikus fiatalemberhez illik.”⁷⁵ Az olvasónak kétségei támadhatnak Rezső előadásának szorosan szövegekötő voltát illetően, és nemcsak a „hűségesen” és a „cifrázva” szavak együttes használata miatt. A mesélő ugyanis személyesen érintve érzi magát a történetben, és hallgatója

⁶⁹ FRIED, *Öreg Jókai...*, i. m., 7–8.

⁷⁰ FRIED, *Szomjas...*, i. m., 295–296.

⁷¹ KRAUS, i. m., 216.

⁷² FRIED István, „...egyszer mindenkinek el kell menni Canudosba” (*Tanulmányok az ismeretlen Márai Sándorról*), Bp., Enciklopédia, 1998, 59–61.

⁷³ FRIED, *Öreg Jókai...*, i. m., 59–61.

⁷⁴ A Jókai–Krúdy–Márai hatás Szindbádhoz is köthető ezeregyéjszakai szimbólumrendszerével kapcsolatban lásd még *uo.*, 124.

⁷⁵ KRÚDY *Összegyűjtött művei*, 19, i. m., 125–126.

is inkább azonosulni szeretne *Az arany ember* Noémijével, mintsem a regény értelmét kutatni. Rudolf saját cselekedeteit és terveit szeretné igazolni *Az arany emberrel*, ezért (is) próbálja elmagyarázni Máriának – aki egyébként szívesen és sok regényt olvas –, hogy miképp keletkeznek a szépirodalmi szövegek, mi az írás természete. Tímár Mihály sorsát sajátjaként ismerteti szerelme előtt Rudolf, együvé látva életet és irodalmat. Csak-hogy Tímár sorsa mégiscsak értelmezhető mitikusan tragikusként, ahogy Eisemann György írja *Midas és a századforduló* című tanulmányában: „»Modern Midas«, ahogy egy angol kiadás nevezi Tímárt, már elhatározta magát az öngyilkosságra. De a korszak egészét tekintve, e hőstípus általában nem tud túllépni saját pusztító létformája határain és törvényein, tévedése súlyának felismerése után sem. Gyöz Silénos, és nincs többé menekülés a »szörnyű Semmisség elől«”.⁷⁶ Fölsejlik *Az arany ember* sikerének közvetlen oka: Tímár Mihály két egymást kizáró karriert fut be egyszerre, a lehetetlent valósítja meg. Megjegyzem, Nagy Miklós említett tanulmányában nem az egymást kizáró kölcsönösségre, inkább a két karrier-típus közötti választásra helyezi a súlyt, ilyen módon egyezéseket mutatva ki a mikrovilág idilljébe forduló Jókai- és Krúdy-hősök és íróik történelmi-politikai kiábrándultsága között: Jókai a Schmerling-kortól, Krúdy a világháborútól fordul el.⁷⁷ A vágyott lehetetlent hívja Georges Bataille Kafkáról írott tanulmányában szuverenitásnak. Ez a szuverenitás pedig akár a trónörökös önként vállalt halálát is megmagyarázhatja.⁷⁸

Rudolf aktív atyja, az uralkodó, a hivatalnok tökéletes alakjaként adomák, anekdoták hőse lett, ő nemcsak népeinek atyja, hanem birodalmának első szolgálója is. Cselekvése *szolgálat*. A trónörökös által elkövetett kettős gyilkosságban pedig elég világosan körvonalazható a gyönyör jelenléte, ráadásul a gyönyör által a lét megszakítottága folyamatosá tételének a vágyáé, mely Bataille *Az erotika* című munkájának egyik alapvető fölismerése.⁷⁹ Rudolfhoz hasonlóan irodalmi kíváncsiság hajthatja Szemerét az *Etel király kincsében*, midőn a vesztes kincskereső vállalkozás lezárultával még mindig valamely tanulságot, eredményt hajszolva megbízza Pilisy Rózát, hogy ő csikarja ki Szabolcs vezérből az elbeszélés hagyományos (századfordulós) értelmezésének valamely változatát.⁸⁰ Mintha az események regénybe foglalása elégítené ki Szemerét, s ezért a vallomásos elbeszélői formák (melyek a regény műfajához tartozóként is értelmezhetőek) iránt kifejezetten érdeklődne.

Érdekes filológiai anomáliát eredményez Krúdy egyik ötlete Rudolf *Az arany ember*-értelmezésével kapcsolatban. Egy alkalommal arról számol be Máriának: tudja, hogy a Senki szigete nem az az idilli romantikus környezet, amilyennek Jókai lefestette, mivel ő járt ott, és látta a csempészeket és a nyomort. Ezeket az úti élményeit meg is írta Jókainak *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* megfelelő kötetébe.⁸¹ Rudolf

⁷⁶ EISEMANN György, *Végidő és katarzis*, Eger, Orpheusz, 1991, 122–123.

⁷⁷ NAGY Miklós, *i. m.*, 119.

⁷⁸ Georges BATAILLE, *Az irodalom és a Rossz*, ford. DUSNOKI Katalin, Bp., Nagyvilág, 2005, 190–191.

⁷⁹ Uő, *Az erotika*, ford. DUSNOKI Katalin stb., Bp., Nagyvilág, 2001, 11, 20, 22–23, 33.

⁸⁰ KRÚDY, *Etel...*, *i. m.*, 393–394.

⁸¹ KRÚDY *Összegyűjtött művei*, 19, *i. m.*, 127–128.

trónörökös soha nem írt beszámolót az al-dunai Vaskapuról, írt azonban a Bécsi erdőben található 831 méter magas Vaskapu csúcsról. Ezt látta egybe szándékosan vagy véletlenül Krúdy *Az arany ember* nyitányának helyszínével. Olvasás, írás és látszat szempontjából csomópont a műben Rezső találkozása Jókai Mórral. Rudolf írásművét viszi a magyar írónak, aki azon kevesek közé tartozik, kiket nem téveszt meg a hasonlóság, s mintha a regény világában mindenki író lenne, fölkínál egy hírlapírói állást Rezsőnek, aki ezután pesti tartózkodása alatt titkárból újságíróvá válik, s ennek kapcsán a magyar irodalmi élet olyan alakítói is szerepet kapnak, mint Kóbor Tamás egy olyan rövid megjegyzés erejéig, mely Rezső alakját szorosabban a történeti valósághoz fűzi. A tragédia felé közeledő szereplők megfertőződnek az írással, s a nem író, sőt az önmagáért való – művészi – írást különösként csodáló, nehezen értelmező Vetsera Mária és családja egyre inkább belebonyolódik az írásba és az irodalmi interpretációba. Jókai Mór *Magnétájának* Fried István-féle értelmezése a *Jockey Club* főhőseinek tragédiáját is segít megérteni: „Amit Magnéta megfogalmaz, a századfordulós szerelemfelfogáshoz közelít, részint annak a morbid esztétikának, részint szerelem és halál [...] összefüggésének tematizálódása révén, az írástól téve függővé realizálódását. A vágy írásba fordulhat át, a létezés további feltételévé a megírás válik, valójában ez lesz uralkodóvá.”⁸²

Kérdéssé válik: mi fontos végül a *Jockey Club* Rudolf trónörökösének? Vetsera Mária (íránt érzett) szerelme vagy ennek a szerelemnek az alkotássá formálása? Milyen következményekkel jár a Jókai-olvasás írássá fordítása? Ezzel kapcsolatban föltételezhető, hogy – mivel Jókainak vissza kell utasítania Rezső királyfi kérését az apologetikus regény írására vonatkozólag – Krúdy Jókai helyett írta meg a *Jockey Clubot*? A Jókai-olvasás így a kanonizáció érdekében alkalmazott meggyőzés lenne? Mindezek a kérdések az elbeszélés szintjén újabb kérdéshez vezetnek: írássá fordítódik-e át a Jókai-olvasás vagy tetté? Felelős lehet-e egy könyv – *Az arany ember* – a mayerlingi kettős gyilkosságért? A regény végkicsengéséig jogos a kérdés. Innen visszatekintve a műkedvelő írás és az egzaltált életvitel – mely a Hofburg sötét folyosóin való bolyongásokban és rejtékajtok mániás használatában is megmutatkozik – az értelmezést és nem az alapszöveget hibáztathatja. A tragikus tévedés az önismeret hiányából ered, melyet kiválóan palástol egészen a végkifejletig a látszat, az álarc. Nem véletlen, hogy az utolsó nap történéseit álomszerű jelenetben rögzíti az elbeszélő, mint ahogy a regény keltezését tekintve az sem véletlen, hogy ez az álom rémálom. A kataklizmában Bratfisch és Bécs Rezső egyaránt a valóságot hiszi álomnak, miközben külső, tudatlan részesei az eseményeknek, melyek így rajtuk és az olvasón *kívüli* térben történnek. Az álomnak vélt valóságot próbálják álomfejtéssel megérteni, s nem ismerik föl, hogy ez miért nem lehetséges. A trónörökös halálát követő időben és térben mintha létállapotként rögzülne az álom vagy a lidércnyomás a Krúdy által megörökített Magyarországon. Ennek a létállapotnak a vizsgált regényekben jellemző s ugyanakkor ellentmondásos formája az utazás.

Szemere–Alvinczi nemzetmentő kísérletei kevés kivételtől – mint amilyen például az *Etel király kincse* – eltekintve köthetők a vörös postakocsin való utazáshoz. A *Valakit*

⁸² FRIED, *Öreg Jókai...*, i. m., 163.

elvisz az ördög tudálékos, korlátolt Tinódi könyvtárosa, akit Jókai-olvasása kapcsán ismerhet meg az olvasó, az első, aki földidézi Alvinczi Eduárd alakját és tevékenységét, mely a hamis váltók összevásárlásával és a pusztuló magyar kurthanemesi osztály egyéb anyagi támogatásával próbálja nemzetét megmenteni.⁸³ Ez az expozíció eleve megfosztja mind a főszereplő Alvinczit, mind vállalkozását a hősies pátosztól, sőt lehetséges, hogy hitelétől is, s ezt csak fokozza, amikor először szólal meg a műben Patkó Bandit kérdezve: „Ön az a fiatalember, aki mindenkit megver a városban?” Mintha ő maga is belátná vállalkozásának kudarcát.⁸⁴ A könyvtáros és a telekkönyvvezető párbeszédéből nemcsak az derül ki, hogy milyen módon kellene megmenteni a magyar középosztályt, hogy az aztán majd magához emelvén megmenthesse Magyarországot,⁸⁵ hanem – Tinódi akarata ellenére – Alvinczi legititkoltabb vágyát is kitalálja Szuki úr: az ősnemes magyar király akar lenni. Amint megjelenik az alföldi vármegye székhelyén, a szó szoros értelmében sereglenek hozzá a hétszilvafás nemesek. Vállalkozásai éppen ezért szinte mindig valamely bukott honfoglalásra emlékeztetnek, vagy magának a magyar honfoglalásnak a paródiájára. Ilyen értelemben használom a mottóban idézett Ady-verset. A sereglés, a gyülekezet, melyből gyülevész had lesz a *Valakit elvisz az ördög* és az *Etel király kincse* elbeszélője számára, egyaránt kiaknázandó lehetőség az aprólékos leírásra, mely minden kritikánál sikeresebben szolgálja a kudarc igazolását. A kudarc nem elsősorban az „új(abb)” honfoglalásé, inkább a honfoglalást megénekelni kívánó eposzé, ahogy Szörényi László írja Krúdyról „*A szent hazának képe*”: *Östörténet és epika Zrínyitől Krúdyig* című tanulmányában: „ő az, aki az östörténeti-honfoglalási epikus témakört egy rezignált palinódiával berekeszti.”⁸⁶ Jókai ihlető szerepén kívül Zrínyi eposzát és általában a magyar östörténeti epikát látja Krúdy előzményének, de – ahogy az Jókai-elemzéséből kiderül – míg *A jövő század regénye* a legoptimistább forgatókönyvvel megírt utópia, addig Krúdy szóban forgó regényei nem pusztán ennek ellentétei. Nem pesszimisták, hanem az első világháborút követő nemzeti katasztrófa után kelteződnek, s nem a közeli jövőbe tekintenek, hanem a közeli múltba látnak a jelen keserű tapasztalataival értelmezve azt, ahogy Fried István írja *A tegnapok ködlovagjai* kapcsán.⁸⁷

Egy soha meg nem írt eposz megvalósítója lesz Alvinczi–Szemere utazásainak krónikája, ugyanakkor kritikai metaszőveggé válik az elbeszélés elsődleges szintjén, mely retorikai pozíciók folyamatos változtatásával indíthat egymásnak gyakorta ellentmondó értelmezéseket. Szabolcs vezér kiseposzként adja elő a honfoglalás történetét a miskolci borospincében, s ebben a kiseposzban megtalálható mindaz a populáris elképzelés és

⁸³ KRÚDY, *Etel...*, i. m., 31.

⁸⁴ „Rossz végzetem hozott erre a tájra.” *Uo.*, 97.

⁸⁵ A Tinódi által összeállított „követel” oldalt saját kisszerűsége jellemzi a legjobban: „A magyar középosztály megmentéséről van szó [...]. Talpra kell állítani ismét a régi magyar nemességet. Vissza kell vásárolni udvarházait, hétszilvafáit, kötelezvényeit, váltóit. Úrrá kell tenni ismét a dzsentrit, mert nélküle elpusztul Magyarország. Legyen megint mindenkinek agara, kocsija, akár csak bricskája is, ne járjon gyalog a nemesember. Elég volt a zsidók, grófok és meggazdagodott parasztok uraskodásából. Gyerünk vissza a régi Magyarországba.” *Uo.*, 33.

⁸⁶ SZÖRÉNYI, i. m., 208.

⁸⁷ FRIED, *Szomjas...*, i. m., 173.

képzeltetés, mely a regény születésének idejét és a magyar századfordulót egyaránt jellemezhetné.⁸⁸ Szemerét ennek megfelelően mongolos arcvonású honfoglalóként írja le az elbeszélő, s ebben a leírásban elválaszthatatlanul keverednek a történelmi nagyságra és méltóságra vonatkozó utalások az iróniával és a paródiával, akárcsak Arany János *Toldi estéjének* fegyverszemléiben. Alvinczi külsejének leírása is bővelkedik a népszerű brosúrák módjára elképzelt honfoglaláskor alakjainak fölidezésében. Megjegyzem, Szörényi László részletekbe menően kimutatta, hogyan esett Szemere áldozatul a századforduló délibábos őstörténetét terjesztő szélhámosoknak.⁸⁹ Mindemellett kiderül, hogy igaza volt Szukinak Alvinczi trónigényét illetően.⁹⁰ Az arisztokrata az Árpádok vezéreire való tekintettel jelenti be igényét a koronára a nyíregyházi „Európa” szálló sörözőjében.⁹¹ Érvelésének alapja a Magyarországon és Közép-Európában egyebütt is gyakran hallható, hol inkább, hol kevésbé jogos kijelentés, miszerint „A történelmet meghamisították.” Csak-hogy a történelmet nem egyszerűen meghamisították. A történelmet a győztesek írják, s így Árpád vezéreinek esélyük sem volt az uralkodásra. A történelemből kiszorult társadalmi csoportok létrehozhatják az igazságérzetükkel harmonizáló narratívát, mely azonban a hatalom értelmezésében legföljebb mitikus vagy naivul tudománytalan lehet, mivel a tudományosság kritériumait a társadalom hatalmat gyakorló rétege állapítja meg. Alvinczi–Szemere serege az értékvesztés pozíciójából próbálja szentesíteni, pontosabban anakronisztikusan a jelenben rögzíteni s a jövő felé közvetíteni saját életképtelen létmódját, melynek hamis voltát nem tudja vagy nem akarja fölismerni. Szauder József az *Etel király kincse* és *A történelmi osztály* című,⁹² 1921-es Krúdy-cikk között párhuzamot vonva rámutat az anakronizmusra, mely ezúttal egyszerre kap ironikus és tragikus jelleget.⁹³ Alvinczi valamely idealizált múltból építi érvrendszerét. Királyválasztással kapcsolatos beszédének zárásával elhatárolódik mind Kossuth Lajostól, mind I. Ferenc Józseftől, s ezzel úgy tűnik, képes harmadik utat kínálni a két példa között választó korabeli magyar társadalomnak.⁹⁴ Érdeemes ehhez hozzáolvasni Alvinczi titokzatos kísérőjének – aki többszörösen leszerepel – bemutatkozását, midőn Kossuth Ferenchez (pontosabban a Kossuth-fi korteskedéséhez) képest határozza meg magát. Antiszemitizmusával legalábbis elbizonytalanítja Alvinczit, kinek gyengesége újabb karikatúrisztikus vonásokat kap. Legszívesebben megszabadulna a „züllött úriembertől” (ez lesz a szereplő „eposzi” jelzője), de azt végül csak megvesztegetéssel lehet lerázni. Jellegzetesen többértelmű Alvinczi jellemzése az ágensre („Förtelmes ember!”), midőn az úgy dicséri a készítenő csíklevest, hogy Ferenc József sem evett még olyant. Nem egyértelmű ugyanis, hogy

⁸⁸ KRÚDY, *Etel...*, i. m., 306–310.

⁸⁹ SZÖRÉNYI, i. m., 219–220. Fried István hívta föl a figyelmemet ezzel kapcsolatban Jókai Mór *A kiskirályok* című regényére, melynek szélhámosággal kapcsolatos fejezetei közül érdemes ezzel a mozzanattal kapcsolatban néhányat megemlíteni: *A két Thonuzóba ivadék, Tudományos dolgok, A táltosok utódja, Az egzázment, Thonuzóba sírja, Mennyit értek Thonuzóba kincsei?*

⁹⁰ Szörényi László rámutat, hogy Szemerének valóban voltak ilyen nyílt törekvései. SZÖRÉNYI, i. m., 220.

⁹¹ KRÚDY, *Etel...*, i. m., 57.

⁹² KRÚDY Gyula, *Magyar tükrök*, Bp., Balassi, 1998, 88–91.

⁹³ SZAUDER, i. m., 183–184.

⁹⁴ KRÚDY, *Etel...*, i. m., 58.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 3. szám

Alvinczi a levestől, annak jellegzetesen kegyetlen elkészítési módjától viszolyog-e, esetleg attól, ahogy a csikokat a paraszttól kicsikarta a „züllött úriember”, vagy pedig a Ferenc József ízléséhez való hasonlítástól. Talán mindezen motivációk együtteséről lehet szó. Érdemes megjegyezni, hogy később az *Etel király kincse* kapcsán Szemere számára fontossá válik a csikleves. Ezzel szeretne kedveskedni Szabolcs vezérnek, akinek kincs-kereső vállalkozásától a magyar kismemesi osztály újbóli fölemelkedését jobban várja, mint maguk a kismemesek.

A szabolcsi kismemesi réteg egyéni és összesített leírásai, melyek újra és újra előkerülnek a műben, eposzi jellegűek, hiszen az enumerációt pótolják-parodizálják. Alvinczi seregének szemléléről van szó. Csakhogy ettől a seregtől a *Valakit elvisz az ördögben* a vezér viszolyog a leginkább. Nem csupán a mentál- és a fizikai higiéné szempontjából egyaránt értékelhetetlen megjelenés taszíthatja a kívülállót ennek a seregnek a „vitézseitől”, de az a retorika még inkább, mellyel jelentéktelen személyüket megpróbálják előtérbe tolni. Phtrügyi Pál például így nyilatkozik meg: „– Jó helyen járok? [...] Itt találok azokat, akik a magyar középosztályt megmenteni akarják? [...] Ez a béna kar jelképezi a magyar Középosztályt [...]. Én vagyok az a magyar Középosztály, amely az ónodi gyűlés óta megbénulva várja feltámasztását.” Az idézet első fele Phtrügyi belépője az elbeszélésbe. A mű egyik központi mondatát, melyet Alvinczi föladataként fogalmaz meg magának, Phtrügyi kérdésként használva elbizonytalanítja. Az idézet második felében önmagát a magyar történelem dicsőséges korszakához tartozóként jellemzi, ezt a korszakot azonban szintén saját történelmi értékítélete szerint illeszti a magyarság történelmének egészébe, s habár a kuruc szabadságküzdelmek a magyar nemzeti tudat számára pozitívan épültek a nemzeti mitológia nagy narratívájába, Phtrügyi kirekesztést sugalló retorikája ennek a korszaknak az értékét is dekonstruálhatja. A kuruc mítosz durva profanizációja olvasható az *Etel király kincse*-ben, mely a nyersen közönséges szexualitás és az obszcén tréfa felé mozdítja el a „kuruc” jelet. Mintha Phtrügyi és Alvinczi egymás mellett elbeszélve képtelenek lennének megérteni egymást, ennek példája lehet, hogy a kurucnemes Alvinczi megítélésében értéktelen, sőt veszélyes⁹⁵ pörös iratokat hoz váltók helyett, s nem tartja helyesnek Alvinczi stratégiáját a magyar középosztály megmentésére. Jellemző módon a mű szövegében a középosztály kifejezés végig a hétszilva-fás nemességre vonatkozik, s nem a polgárságra, mintha ez is a múlt konzerválására tett utalás lenne. A kismemesség megmentése fölötti huzavona akkor válik végképp ironikussá, illetve a magasztos eposzi vállalásokat relativizálóvá, amikor a váltóhamisító Phtrügyi bejelenti: nem bízik Alvincziban.⁹⁶ A Szauder József *Szindbád Purgatóriuma* című tanulmányában írtak szerint Phtrügyi és a kurucnemesek azért nem válnak meg hamis váltóiktól, „Mert a hamis váltó lett az élet hétköznapjaiban legtöbbet forgatott, életre »jogositó« nemesi levelük.”⁹⁷

⁹⁵ „Pereket nem veszünk – mondta most igen komoly hangon Alvinczi. – Éppen az örökös pereskedés volt egyik okozója a magyar középosztály tönkremenésének.” *Uo.*, 82.

⁹⁶ *Uo.*, 84. Ahogy később a züllött úriember is csalást emleget; *uo.*, 93–94.

⁹⁷ SZAUDER, *i. m.*, 180–181.

Az őstörténet epikáját a költőknek a szentség szférájával kell összekötniük, ahogy erre Szörényi László rámutat „*A szent hazának képe. Őstörténet és epika Zrínyitől Krúdyig*” című tanulmányában.⁹⁸ Krúdy a szándékos profanizációval következetesen dekonstruálja az eposzt. Alvinczi előtt végigvonul egész „serege”, akik be is állnának zászlaja alá, meg nem is, de a haza megmentésének magasztos célja helyett csupán a felelősség előli menekülés és a túlélés hajtja őket. Szörényi László úgy látja, Alvinczinek nem egyszerűen megmentenie kellene ebben a regényben Magyarországot, hanem azt az országot kellene megteremtenie, amelyik ideáinak megfelelő lenne. Alvinczi kiábrándult monológjára a züllött úriember cinikus megjegyzése volna hivatott válaszolni, Patkó Bandi azonban olyan alternatívát próbálna adni, amely a Krúdy-életműben legalábbis szokatlan: támaszkodjon Alvinczi a múltból itt maradt öregek helyett az ifjak erejére⁹⁹ (esetében ez szó szerint meg is történik, amikor kiveri a kocsmából a csalókat). Krúdy legtöbb művében azonban – főképpen a történelmi tárgyúakban – az idős, az öreg jelenti az értékállót, az, aminek minél több köze van a múlthoz. Habár az életmű második felében (főleg a *Királyregényekben*) változik ez a szemlélet, de még azokban a művekben is alkalmaz idős szereplőket, sőt az *Etel király kincse* Szabolcs vezérével (parodisztikusan bár, de) mintha azt sugallná, hogy az aktív élet ötven fölött kezdődik. A fiatalságról ugyanakkor így ír *Szemere de genere Huba* című, 1919-es cikkében: „Az ifjúság, akihez Szemere fellebbezett, olyan romlott kezdett lenni, mint az öregek.”¹⁰⁰ Alvinczi az 1928-as *Valakit elvisz az ördögben* mintha megfogadná Patkó Bandi javaslatát, elkötelezi magát az új Magyarország fölemelése mellett.¹⁰¹ Az 1931-es *Etel király kincse*ben viszont újra a régi Szemerét láthatjuk, aki a régi Magyarországot választja. Mintha az ötvenéves Szabolcs vezér lenne a legfiatalabb ember az egész történetben. Szörényi László véleménye szerint a történelmi Szemere Miklós szkeptikus volt, szerinte „az ő és az új Magyarország egyaránt romlott.”¹⁰² A *Valakit elvisz az ördög* sem fogalmaz egyértelműen ódonosság kontra reformok viszonyában. Miközben jól kivehető a szónoki fölkiáltás mögöttes, a nyelvi megformálással ellentétes értelme, a rezignált hangvétel mintha tompítaná az iróniát.¹⁰³ A züllött úriember végül úgy távozik a cselekményből, hogy hangsúlyt kap vele kapcsolatban a szöveg fikcionalitása. Szerző és olvasó egyaránt említetik az elbeszélő által mint olyan szubjektumok, akiknek immár kellőképpen elégük lett a mondott személyből, aki a szöveg Magyarországnak hátsó kertjeiben, árkaiban, bozótosaiban, csatornáiban, a szennyben tűnik el. A kiábrándult Alvinczi is távozni szeretne a történetből, őt azonban egyrészt legendás vörös postakocsija hagyja cserben, másrészt értelmez-

⁹⁸ SZÖRÉNYI, *i. m.*, 208.

⁹⁹ KRÚDY, *Etel...*, *i. m.*, 91–92.

¹⁰⁰ KRÚDY, *Magyar tükör*, *i. m.*, 80.

¹⁰¹ KRÚDY, *Etel...*, *i. m.*, 98.

¹⁰² SZÖRÉNYI, *i. m.*, 228.

¹⁰³ „Ó, Magyarország nem olyan ország, amely egykönnyen változzon akár száz esztendő leforgása alatt. Az apák kabátjait, nadrágjait, csizmáit és meggyőződéseit szívesen viselik tovább a fiak. Alig találnának valami újítást az ősök, ha visszatérnének a régi temetőkből, legfeljebb a házi gyertyaöntés ment ki a divatból, petróleummal világítanak.” KRÚDY, *Etel...*, *i. m.*, 96; vö. *uo.*, 100. Hasonló az „Arany Sas” leírása az *Etel király kincse*ben.

hető a közlekedési malőr úgy is, hogy az alföldi táj húzza magához, tartja vissza a könyvelmű kalandba bocsátkozó arisztokratát.¹⁰⁴ Ami ezután történik a regényben, az értelmezhető úgy is, hogy pusztán a várakozás kényszerítő ereje miatt valósul meg. Elgondolkodtató azonban, hogy minden említésre méltó cselekmény *ezután* történik. Szauder József a cselekmény visszaszorulását már a századelő Krúdy-műveiben is kimutatja. Nagyjából azonos cselekményszerkezet jellemzi az *Etel király kincse* című regényt is, bár első olvasásra az utazás – amely a regény első felét jórészt kitölti – mozgalmas kelte, hogy legyen, különösen, ha honfoglalásról van szó, amint azt időről időre hangoztatják Szabolcs vezér nyíri seregének tagjai.

Ady mottóul választott sorai másképp értelmezhetőek a föltételezett regényidőkben, melyek a tárgyalt Krúdy-regényekben egyaránt a 19–20. század fordulójának felelnek meg, és másképp értelmeződnek az első világháború és Trianon utáni Magyarország idejében, s megint másképp abban a korban, melyben keletkeztek. Bár Szauder József *Szindbád születése* című tanulmányában éppen a „magyar »történelmi« osztálynak” természetrajza kapcsán fedezi föl az egyezéseket a ’10-es és a ’20-as évek Krúdy-műveinek iróniája között.¹⁰⁵ Alvinczi–Szemere minden csalódása ellenére szereti „mindenképpen” magyarjait, ahogy Krúdy írta róla halála után: „Mindennél jobban szerette hazáját, nem az olvasókönyvek iskolai rövidlátásával, hanem fájdalmasan, nyitott szemmel, álmatlanul, amint egy bűnbe esett asszonyt szeretnek tovább a férfiak.”¹⁰⁶ Magyarország esetében ez különösen igaz, hiszen Szent István följajánlása óta Mária országának nevezetik. Szörényi László kimutatja, hogy a haza nőalakban való megszemélyesítése, amely esetünkben akár a följajánlással is kapcsolatba hozható, Jeremiás siralmi, illetve Lucanus nyomán topizálódik.¹⁰⁷ Ugyanakkor már Pál apostol ír arról, hogy az egyház Krisztus teste, tehát megszemélyesít. Ráadásul Jan Assmann hipotézise szerint az országok-közösségek megszemélyesítésének gyakorlata – így a páli szöveghely is – Ozirisz 42 darabra szabdaltsága újraegyesítésének mitikus gyakorlatából származhat, mivel Egyiptom 42 körzetből állt, ráadásul mindegyik körzethez Ozirisz egy-egy tagját rendelték.¹⁰⁸ Az elbeszélők számára a sorscsapások utáni magyarság szétszórattatására is vonatkozatható a „mindenképpen”. A sereg gyűjtésének és előszámlálásának témáját már körüljártam. A visszavétel a regények idejében „sok-sok minden”-re vonatkozik, s mindez valószínűsíthetően legalábbis ellentétben áll a lírai alany szándékaival, hiszen Alvinczi serege többek között a törvényerőre soha nem emelkedett *Tripartitum* jogi helyzetét szeretné „visszavenni”, olyan – számára – ideális Magyarországhoz visszatérni, amely soha nem létezett, mitikus megalapozását pusztán a történelem olyan daliás időinek sa-

¹⁰⁴ „El kell innen mihamarább utazni! – dörmögte Alvinczi, de éppen akkor jelentette a kocsis, hogy a postakocsi a kerékgyártó reparálására szorul, legalább egy napig tart a munka.” *Uo.*, 98.

¹⁰⁵ SZAUDER, *i. m.*, 38–39.

¹⁰⁶ KRÚDY, *Magyar tükkör*, *i. m.*, 75. Ehhez hasonlóan jellemzi Szemerét Szabolcs vezér az *Etel király kincse*-ben; KRÚDY, *Etel...*, *i. m.*, 316.

¹⁰⁷ SZÖRÉNYI, *i. m.*, 209. Hungária megszemélyesítéséről Krúdy kapcsán lásd még Uő, *Bécs szimbolikus szerepe Krúdy műveiben* = *uo.*, 222.

¹⁰⁸ JAN ASSMANN, *Uralom és üdvösség: Politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 2008, 130.

játos átértelmezése adhatná, mint a honfoglalás vagy a kuruc szabadságküzdelmek. A kuruc szabadságharc és Szemere Miklós személye között figyelemre méltó összefüggést fedezett föl a Krúdy-életműben Szörényi László Krúdy Szemere-nekrológja kapcsán.¹⁰⁹ A két térben és időben egyaránt távoli esemény Szabolcs vezérék utazásával mintha egymásra másolódna, miközben tételesen megfogalmazódik, hogy Szabolcs honfoglalása a hármas sorszámot kéri magának a történelmi emlékezettől, miután a kettest többek között éppen a nyíri honfoglalók adják visszamenőleg Szapolyai János vajda a mohácsi tragédia utáni Budára vonulásának. Ez utóbbihoz ragaszkodnak inkább, mint az elsőhöz, útvonalát is többé-kevésbé pontosan próbálják követni.¹¹⁰ A hangsúly ezúttal az újra elfoglaláson van, akárcsak az általam átértelmezett Ady-mottóban. Az „újra” azt sugallja, hogy időközben „valahol-valahogyan” elveszett a haza, s úgy kell azt újra elfoglalni, hogy megmaradunk földrajzi keretein belül. Csakhogy észre kell venni: a primitív mitologizálásnak szüksége van a jogállás rögzítése érdekében a hagyomány követésére, még akkor is, ha ez a hagyomány már nem annyira az ősi magyar sámánisztikus, hanem a zsidó–keresztény kultúrához kapcsolódik. Mindegyikben fontos azonban a helyváltoztatás mitikus szimbóluma. Gyanítható, hogy Szabolcs vezérék utaztatása sokkal többet köszönhet a zsidó exodus mítosznak, amely esetükben a szecesszió klaszikus példájaként mint a jelen társadalom dekonstruktív és rekonstruktív elutasítása olvasható. A nyíri atyafiak is egy földrajzi helyhez köthető romlottságot kívánnak elutasítani, de nem úgy, hogy kiutaznak belőle, hanem éppen a szívébe utaznak, hiszen a kor rohamléptekben fejlődő magyar fővárosa testesíti meg mindazt, amit elutasítva az új-régi Magyarország újra megalapítható. Jellemző, hogy Szabolcs vezér serege hagyományos magyar módon utazik, lóháton, s ez a lófuttató Szemere szempontjából különös figyelemre tarthat számot. Az elbeszélő az anakronizmus magasztos és ironikus értelmezése felé egyaránt nyit, amikor így fogalmaz: „álombeli volt a csapat.” A kitalált-álombeli hun múltat a legközönségesebb (és legszomorúbb külvárosi) pesti jelennel ütközteti a narrátor. Szemere gondoskodni szeretne a fővárosba érkező nyírségi hunok foglalkoztatásáról. Véleménye korszerűsége miatt válik anakronisztikussá egy anakronisztikus helyzetben, mely kísértetiesen emlékeztet Mikszáth *Új Zrínyi*ására.

Krúdy fantáziáját különösen izgatta a mohácsi korszak, de még inkább a történelmileg-etikailag sokrétűen és ellentmondásosan megítélhető Szapolyai alakja, aki *Királyregényeiben* Alvinczihez hasonlóan vonzza magához a kétes egzisztenciákat, politikai kalandorokat. A „visszavétel” átvételként értelmezhető, a hatalom átvételeként, s az *Etel király kincséből* kiderülhet, hogy az ilyenformán fölépülő Magyarország a Szapolyai János és Habsburg Ferdinánd közti trónviszály anarchikus idejére emlékeztetne, ha megvalósulna, olyan országra, melyben – hogy a gondolatmenet lezárásául egy másik Ady-versre utaljak – az eltévedt lovas bolyongása meghatározó léthelyzet lenne. Az idő egyébként is izgalmasan alakul azokban az Alvinczi–Szemere regényekben, melyek az első világháború után születtek. Az írás és a cselekmény korszakainak egyidejűként

¹⁰⁹ SZÖRÉNYI, *i. m.*, 227, 291.

¹¹⁰ KRÚDY, *Etel...*, *i. m.*, 307–308.

elbeszéléséből nem annyira probléma születik, mint inkább a két korszak tanulságainak levonása. A Krúdy-regények elbeszélői idejének többrétűsége jelentős mértékben járulhat hozzá a fiktiivnek és a történetinek nevezett narratívák viszonyának értékeléséhez-értelmezéséhez.

Szabolcs vezér vitézei a korteskedő, zászlóhurcolgató régi Magyarországot¹¹¹ szándékoznak magukkal vinni a fővárosba, hogy aztán Budán fölleljék Attila kincsét. Mintha a fővárosi ember nem tudná, hogy milyen kincsen ül, s vidékről, a Nyírségből kell jönni a magyarnak, hogy megmutassa, mintegy újra fölfedezze az egykor megvoltat. Miskolcon, miután honfoglalásuk financiai helyzete Szemere Miklósnak köszönhetően immár biztonságba került, heraldikai arculatukat is igyekeznek kidolgozni. Zászlóra van szükség.¹¹² Az ikonográfiát egy hölgy dolgozza ki, így lesz a szabolcsi hunok zászlaja piros mezőben zöld macska, mely aranygömböt gurít.¹¹³ Szörényi László alapos háttérkutatót végezve Krúdy *Álmoskönyvében* mutatja ki a heraldika eredetét: „A turul helyett föltételezhetőleg azért lett macska a címerállat, mert a macska, Krúdy *Álmoskönyvének* tanúsága szerint a szerelem, a bujaság szimbóluma.”¹¹⁴ Jómagam csatlakozva az életműhöz szorosán kötődő értelmezéshez, ennél egyszerűbb megfejtést is elképzelhetőnek tartok: a jámbor asszonyosság giccses-posztbiedermeier mintára pusztán egy szép kis fonalgombolyagot gurító cicát szeretne hímezni a hunok szent zászlajára... A vállalkozás végcélját illetően megoszlanak az elképzelések. Szabolcs vezér inkább a szent sír – Attila sírja – föltalálására helyezné a hangsúlyt, ezáltal legitimizálván a kurtanemesi Magyarországot,¹¹⁵ míg a sereget elsősorban a kincsek financiai konkrétsága mozgatja a vállalkozásban. Szörényi László Zrínyi Miklós Attila-epigrammája kapcsán méltatja a hun uralkodó fontosságát a magyar őstörténeti epikában. Attila közvetlenül a Szentlélek attribútumaival ruháztatik föl, „a magyar elhivatottság legátfogóbb szimbólumává” válik. Pestre érkezvén az „Arany Sas” közönsége előtt nyílt titokká válik, hogy Szabolcs vezér „Jeles dologban fáradozik, Attila kincsét keresi a pusztuló dzsentri megmentése céljából.”¹¹⁶ Utazása a vidéki Magyarországon zarándoklat jellegű. Zarándokként látogatja végig a magyar múlt vélt vagy valós emlékhelyeit. Különösen fontos így a miskolci stáció, ahol IV. Béla, a muhi csata, a Sajó, az 1848–49-es szabadságharc és Szemere Bertalan emlékét idézik föl. Szemerével kapcsolatban hangsúlyt kap az a Kossuth-párti anekdota, miszerint Szemere segítségével ásta el Kossuth a szent koronát Orsovánál, s annak rejték helyét éppen Szemere árulta el Ferenc Józsefnek. Szabolcs vezér maga alkotta magyar történelmi mitológiájában aktualizálva tölti ki az esetleges retorikai-logikai hézagokat, így szorossá és közvetlenné fűződik a nemzeti mítosz újraalkotásának-föltá-

¹¹¹ KRÚDY, *Etel...*, i. m., 273–274, 325.

¹¹² *Uo.*, 319. Megjegyzem, Szauder József *Szindbád feltámadásától Szindbád megtéréséig* című tanulmányában elemzi, hogyan használja föl Krúdy a nemzeti lobogó jelképét a századforduló színházi nacionalizmusának érzékeltetésére. SZAUDER, i. m., 74.

¹¹³ KRÚDY, *Mákvirágok...*, i. m., 323–324.

¹¹⁴ SZÖRÉNYI, i. m., 219.

¹¹⁵ „Itt van az idő, hogy megmentjük az úgynevezett »hét szilvafás« magyar birtokos osztályt! – mondogatta Szabolcs vezér.” KRÚDY, *Etel...*, i. m., 286. Vö. SZÖRÉNYI, i. m., 218–219.

¹¹⁶ KRÚDY, *Etel...*, i. m., 333.

masztásának folyamatával: egymást értelmezi és bizonyítja törekvés és cél. A honfoglaló magyarok eszerint már megtalálták Attila sírját és kincsét, melyek így a *hagyaték* politikai és mitológiai kettős értelmében válnak fontossá. A harmadik honfoglalás főadata ennek a föltalálásnak a megújítása, újra-érvényesítése.¹¹⁷ Méghozzá abban az értelemben, ahogyan sokan Werbőczy *Hármaskönyvét* az *Aranybulla* megújításának tartották. Másrészt ez a törekvés a magyar őstörténeti epikának abba a részletébe is beleilleszthető, mely Attila szent sírjának fölkutatását közvetlenül a honfoglalás legitimációs törekvései közé sorolja. A sír válhat a nemzeti önmeghatározás egyik legerősebb szimbólumává, ahogy Jan Assmann írja az ókori egyiptomi politikai kultúrával kapcsolatban: „A sír az identitás és odatarozás legerősebb fókusza. A város a saját sír, továbbá mindazon sírok helye, amelyekért az ember, mint leszármazott felelős.”¹¹⁸

Az *Etel király kincsében* megvalósul a nemesi középosztály illúziók nélküli (realista? naturalista?) megmutatása, és ugyanezen réteg hősiek küzdelmének megéneklése. Küzdelem a fönmaradásért, de nem a megújulásért. A múltban történő folyamatos rögzítettség vágya vezeti ezt a küzdelmet, ebből következően különös Szabolcs vezér seregének történelemszemlélete: a hunok a Dunántúli-középhegység működő vulkánjai között lovagolnak, Árpád népét vándorcigányok hódoló serege köszönti az új-óhazában, ahol már akkor vendéglősök és főpincérek várták őket,¹¹⁹ a nyíri honfoglaló magyarok pedig toka-ji bortól vagy szabolcsi vinkótól lerészegedve maradnak le a honfoglalás további folyamatáról. Fölmerül a kérdés: ezért kellene a honfoglalást ezer évvel később folytatnia és befejeznie Szabolcs vezérnek? A vezér őstörténeti epikus szónoklata az avasi pincében nincs híjával a hatalmas birodalmakat alapító, roppant időtávolságot föltételező kozmomitikus eszköztárnak. Magától értetődő egyszerűséggel állapítja meg: az ősi Magyarország mesebeli gazdagságának kozmikus oka az volt, hogy „a nap és a hold közelebb volt még Magyarországhoz, mint napjainkban.” Ezzel kapcsolatban érdemes figyelembe venni Jan Assmann véleményét az archaikus társadalmak – így az egyiptomi – kozmogeneziséről. A gazdasági, egészen pontosan mezőgazdasági bőség egyezést mutat Hérodotosz tudósításával, amely Egyiptom rendkívül ősi voltát próbálja érzékeltetni, s amelyet Assmann is fontosnak tart idézett művében.¹²⁰

Szabolcs vezér és „népe” mátrixként használja a történelemből ismert eseményeket, de arra kevésbé és kevesebben gondolnak, hogy nem csupán a szívesen kiválasztott-megjelölt eseménysorok léphetnek be a jelen idő körforgásába, hanem a kevésbé örvendetes végűek is, arról nem is beszélve, hogy majd’ minden jelenleg ismert történelmi eseménynek legalább kettős etikai-erkölcsi értelmezése lehet. Ez a probléma plasztikusan megmutatkozik a kun–magyar közös történelem és a tatárjárás tárgyalásakor.¹²¹ Ugyanakkor Szabolcs vezérnek a történelem általa folyamatosként tételezett létmódjával kapcsolatos fönntartásait is meg kell fogalmaznia, mégpedig a személyes tapasztalat

¹¹⁷ Vö. SZÖRÉNYI, *i. m.*, 219.

¹¹⁸ ASSMANN, *i. m.*, 279.

¹¹⁹ KRÚDY, *Etel...*, *i. m.*, 317.

¹²⁰ ASSMANN, *i. m.*, 74; HÉRODOTOSZ II, 142.

¹²¹ KRÚDY, *Etel...*, *i. m.*, 320–322.

szintjén. Másképp nehezen értelmeződhetne jelen tanulmányban az özvegy Borynéval folytatott viszony, legalábbis annak első, populárisan historizáló mozzanatai, melyek vállalkozásának átgondolására készítetik Szabolcs vezért, aki mintha vidékiességének pozitív erkölcsi hozadékait is képes lenne belevinni az elbeszélésbe. Nemzetmentő vállalkozásáról azonban a regény végkifejletében kiderül, hogy nem a haza fölemelkedését szolgálja. Éppen ellenkezőleg. Attól a pillanattól fogva, miután valamely nehezen megmagyarázható delíriumos látomásnak engedelmességgel *leszállnak* az óbudai kiskocsmákba, s követni kezdi Bercsényi örökségét, a kincskeresők mozgása az eddigi jól körvonalazhatóan horizontálissal szemben vertikálissá válik, ez azonban nem a kincssás pozitív jelentéstartományai felé nyit, inkább a pokolbéli alászállás felé. A kincssás románok a regény íródásának korában népszerű egyiptomi eredetű mítoszsal kerülnek kapcsolatba, Eszmeralda királynőjük Cleopátrával, kinek neve már fölbukkant a regényben egy nyomorúságos szexuális hirdetés kapcsán. Csalásra, szélhámosságra és hamisításra, illetve hamisítványra utalhat a kincskeresés kapcsán az a Jókai-párhuzam, melyre Nagy Miklós hívta föl a figyelmet. Ő Jókai *A kiskirályok* című művének Thonuzoba sírját kereső igyekezetét hasonlítja az *Etel király kincséhez*, rámutatva a két vállalkozást kísérő sikertelenségre, mely *A kiskirályok* esetében egyértelműen szélhámossághoz és hamisításhoz kötődik.¹²² A vertikálitás meghökkentően – szinte már ponyvai közvetlenséggel – idézi föl égi és földi szerelem örök kibékíthetlenségét, mely egyenesen a cselekmény kataklizmájához vezet: Etel király kincse elvész a kíváncsi tekintetek elől, s ez nem utolsósorban Szűz Máriának, a magyarok nagyasszonyának köszönhető, mintha Szent István utasítására ő védené meg magyarjait az eltévelyedéstől.¹²³ Az *Etel király kincsével* kapcsolatos elemzések eddig nem tartották fontosnak a regény további részleteivel való foglalkozást, pedig a szöveg itt még nem ér véget, Szabolcs vezérnek el kell szenvednie nemcsak vállalkozása kudarcát, de nevének megváltozását is, melyet éppen Pilisy Rózának „köszönhet”: megfosztatik a vezér nevezettől. Róza – föltehetőleg Szemere utasítására – arra kéri Szabolcsot, hogy az Attila számára baljóslatú Ildikó névvel szólítsa meg, s ebből a szempontból nem lehet véletlen, hogy Róza Újvilág utcai házában éppen egy Makart-csokor alatt jelölik ki Szabolcs helyét, mivel Hans Makart I. Ferenc József udvari festője volt. Talán a kaland végkifejlete szempontjából volt valójában szüksége az elbeszélőnek Pilisy Rózára, hogy Szabolcstól többszörösen eltávolítva, levélformában értesülhessen az olvasó a kincskeresés végkifejletéről, a – szükségszerűen – hiábavalónak bizonyult vállalkozást további remények nélkül lezáró hazatéréséről.

¹²² NAGY Miklós, *i. m.*, 120.

¹²³ KRÚDY, *Etel...*, *i. m.*, 392–393.

SZENTESI ZSOLT

**A MELLÉRENDELTSÉG MINT VILÁGKÉPET ÉS POÉTIKAI
ALAKÍTÁSMÓDOT SZINTETIZÁLÓ REGÉNYKONSTITUTÍV MOZZANAT
(Mészöly Miklós: *Pontos történetek, útközben*)**

Az ötvenes és hatvanas években írt „közérzet-novellák”, „atmoszféra-novellák”, valamint egyrészlől a parabolikusságra, az atmoszférikus látásmódra, helyenként már a metaforikusságra, másrészlől bizonyos szempontból mikrorealistának is nevezhető, pontosságra, objektivitásra, részletezően aprólékos bemutatásra törekvő, illetve e két „technikát” szintetizáló hatvanas évekbeli regények után 1970-ben új művel jelentkezett Mészöly Miklós, ez a *Pontos történetek, útközben*. Az eddigi alkotásmód, világonstituáló eszköztár részleges átalakulása, módosulása figyelhető meg az új regényben, mely – amint ez később látható lesz – köztes pozíciót foglal el az eddigi művek és az eddigi poétikai építőelem-használat, illetve a majd 1976-ban megjelenő *Film* című regény között.

I. Valóság vagy fikció, dokumentum vagy regény

Az aprólékos, részletező világbemutatás már eddig is egyértelműen specifikus jegye volt a mészölyi epikának. Ez azért is volt képes „zavarba hozni” az egyébként az íróról többnyire elsősorban ideológiai-kultúrpolitikai alapon ítélkező kritikusokat, mert valahol a realizmus általuk idealizált, eszményített módszerét voltak kénytelenek (le[he]ttek volna kénytelenek) konstatálni e pontosságra törekvő leírásokban. Ugyanakkor persze az írói világkép, a művek sugallta atmoszféra ideológiai okokból egyértelműen elítélendő, kirekesztendő, elutasítandó volt. Így sajátos módon – de (amint ez hamarosan kifejtésre kerül) poétikai szempontokból sem teljesen ok nélkül – merült fel annak ötlete, hogy az ötvenes években indult francia *nouveau roman* („új regény”) vonulatával, műképzési eljárásaival vonják párhuzamba szerzőnket, illetve a *Pontos történetek, útközben*. Erre utal erős átideologizáltságot mutató, címében is sokatmondó (*Új regény?*) recenziójában Faragó Vilmos is, aki szerint „az »új regény«, melyre francia minták nyomán Mészöly Miklós *Pontos történetek, útközben* című műve kínál példát, azért új, mert nem regény. [Kissé olcsó poétnak tűnő szójáték! – Sz. Zs.] Hiányzik belőle a cselekvő hős, és a hős cselekedeteiből kikerekedő mese.”¹ Majd ezt a marxista esztétikában sokszorosan felül-

¹ FARAGÓ Vilmos, *Új regény?*, Élet és Irodalom, 1970/28, 11.

illetve túlértékelt naturalizmussal hozza párhuzamba a recenzens (továbbra is az ideológia talaján állva): „[az »új regény«] módszerét a naturalizmus nemcsak kitalálta, hanem ki is kísérletezte már”.² Majd következik a jellegzetesen szintúgy marxista gyökerű konklúzió: „...a naturalizmust ismeretelméleti optimizmus jellemezte, az »új regény« íróját nem ismeretelméleti pesszimizmus, hanem ismeretelméleti közöny”.³ S e közöny (persze, ha az volt egyáltalán!) még kevésbé volt megbocsátható, mint az esetleges pesszimizista látásmód. S szintúgy átüt a fentről, a monolitikus hatalom által diktált-megkövetelt szellemiség azon a kritikusi mondaton is, miszerint „nemcsak a valóság megismerése fontos, de annak megváltoztatása is”.⁴ Hiszen akkoriban az egyik legfőbb (kultur)politikai cél az emberek tanítása volt, az útmutatás, az ideológiai nevelés, a szocialista ember(típus) kialakítása – a művészetek által (is). Leszögezhető persze: a *nouveveau romannal* történő rokonítása a műnek egyébként nem teljesen alaptalan – természetesen az ideológiai vezéreszmét, indítást most már teljességgel figyelmen kívül hagyva. A precíz, részletező környezetleírás, tárgybemutató, ami Mészöly írásművészetében markánsan jelen van, valóban specifikuma az „új regény”-nek is. A pontosabb, teljesebb, világképi illetve poétikai alapozású egybevetéshez azonban elengedhetetlenül szükséges első lépésben annak vizsgálata, mi és hogyan juttatta az „új regény” képviselőit e precíz tárgyleíráshoz, illetőleg milyen következményei vannak ennek az ő írásművészetükben. S csak ezek után tehető fel az a kérdés, hogy mi a hasonlóság és a különbözőség ehhez képest a mészölyi epika, konkrétan a *Pontos történetek, útközben* című regény részletezően bemutató alkotói módszerét illetően.

A francia „új regény” már indulásakor határozottan szembefordult a korábbi regénytípusokkal. Nemcsak a már ekkorra sokszorosán túl- és meghaladott 19. századi realista epikát kell értenünk ezen, de a 20. század tízes és húszas éveinek regényújításait, a lélektani, a tudat(áram)-regények (Marcel Proust, James Joyce, Robert Musil) vagy a belső víziókra épülő alkotások (Franz Kafka, Virginia Woolf, Hermann Broch) sorát is. E szerzőkre, művekre utalva írta Nathalie Sarraute *Párbeszéd és belső párbeszéd* című esszéjében 1956-ban, hogy ezek is „történelmi emlékművekké” lettek/lesznek, s hogy – Virginia Woolf húszas évek elején írt esszéjére opponálva-reflektálva – vissza kell térni „a lélektan homályos zugaiból”,⁵ mert csalódást okoztak. (Többek közt ezért is nevezte két kritikusként is, Bernard Pingaud és Bernard Dort az irányzatot az „elutasítás iskolájának”.⁶) Ezzel párhuzamosan a figyelem nyomatékosan a tárgyi világ, a környezet leírására/bemutatójára irányult. Robbe-Grillet írja 1958-ban a *Természet, humanizmus, tragédia* című híres-hírhedt esszéjében: „De hát ennek az embernek tekintete kíméletlen állhatatossággal a tárgyakra tapad: látja a tárgyakat, de nem hajlandó magához hasonítani

² Uo.

³ Uo.

⁴ Uo.

⁵ Nathalie SARRAUTE, *Párbeszéd és belső párbeszéd*, ford. RÉZ Pál = *A francia „új regény”*, II (*Tanulmányok – Vita*), vál. KONRÁD György, Bp., Európa, é. n. (Modern Könyvtár, 122), 21.

⁶ Bernard PINGAUD, *Az elutasítás iskolája*, ford. FÁBER András = *A francia..., i. m.*, 173–178; Bernard DORT, „*Ártatlan regények?*”, ford. PARANCS János = *A francia..., i. m.*, 181.

őket, semmilyen gyanús szövetségbe, cinkosságba sem hajlandó bocsátkozni velük; nem kér tőlük semmit, semmilyen helyeslést vagy helytelenítést nem érez velük szemben. [...] Tekintete azonban megelégszik azzal, hogy felméri a tárgyakat; szenvedélyei ugyancsak a tárgyak felületén maradnak, nem igyekszik beléjük hatolni – hiszen semmi sincs bensejükben –, nem tesz úgy, mintha felszólítaná őket – hiszen amúgy sem válszólnának.”⁷ Hasonlóképpen fogalmaz a szerző egy valamelyest korábbi, 1956-os írásában, melynek már címe is sok mindent elárul: *A holnap regényének egyik útja*, ami egyfajta ars poeticaként is felfogható: „Pedig a világ sem nem jelentésteli, sem nem abszurd. Egyszerűen: *van*. S annyi bizonyos, hogy ez a legfigyelemreméltóbb benne. Ez az evidencia hirtelen olyan erővel tör ránk, hogy mit sem tehetünk ellene. A gyönyörű konstrukció egy csapásra összeomlik: amikor találomra kinyitjuk szemünket, ismét megüt bennünket a makacs valóság, melyről azt hittük, hogy a végére jártunk. Körülöttünk, mit sem törődve animista vagy meghitt jelzőink ostromával, a dolgok *itt vannak*. Felületük tiszta és sima, érintetlen, minden gyanús csillogástól mentes, nem átlátszó. Egész irodalmunknak együttvéve sem sikerült egyetlen pontjukat is megkarcolni, legkisebb görbületüket is legömbölyíteni.”⁸ Mindennek érdekében a kamera személytelennek tűnő tekintetét igyekezzenek magukévá tenni, ez az ún. *camera-eye* technika. (Az sem elhanyagolható apróság e tekintetben, hogy a *nouveau roman* legismertebb alakja, az imént idézett Robbe-Grillet a filmművészetből is ismert személy, forgatókönyvíróként éppúgy, mint rendezőként.) A francia „új regény” ezen „technikájának” világképi háttérében az a megfontolás húzódik meg, hogy a művészet illetve az irodalom mintegy túlantropomorfizál(ódot)t, s ez azt jelenti, hogy nem képes pontos, adekvát képet adni a világról, hanem állandóan meghamisítja, az ember felől „felülírja” azt. Holott ez egyrészt az ember szükségtelen felülértékelése, az antropocentrikus szemlélet szinte már diktatórikus érvényesítése, hiszen az ember valójában *csak egy a létező dolgok között*, és semmi sem indokolja, hogy mindent rajta keresztül lá(tta)ssunk, illetve mindennek ő legyen a középpontjában. (A krisztocentrikus szemléletnek, az euroszubjektum megrendülésének ez az episztemológiai fordulata valójában majd a posztmodern világlátás horizontjában fog igazán kiteljesedni. A francia „új regény” *ebben az értelemben* a posztmodern episztémé korai változatának, előzményének, bizonyos mértékig előképének, előkészítőjének mondható – ám erről itt most hely hiányában részletesebben nincs mód értekezni, pusztán az összefüggés felvillantása volt a célom.) Az, hogy a történesek középpontjából az individuum, az ember kiesett, csak megtörténnek vele a dolgok, csak elszenvedi mindazt, ami vele történik, s így csak pusztá játékszere a meg- és kiismerhetetlen erőknél – ez már a modernitás episztéméjének is meghatározó élménye volt (Kafka, Musil, Broch). A legjelentősebb különbség a 20. század első felének eme szemlélete és a *nouveau roman* némelyest hasonló felfogása között az, hogy mindezt az „új regény” legnagyobb-részt tragikumtudat, a tragikum érzülete nélkül fogta föl, élte meg. Robbe-Grillet, Sarraute, Butor alakjai nem szenvednek ettől, hanem tényként kezelik az én, a személyiség

⁷ Alain ROBBE-GRILLET, *Természet, humanizmus, tragédia*, ford. RÉZ Pál = *A francia...*, i. m., 72.

⁸ Uő, *A holnap regényének egyik útja*, ford. RÉZ Pál = *A francia...*, i. m., 63 (kiemelés az eredetiben).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évi CXXII. kötet 3. szám

és a (tárgyi) világ e kettéváltságát. (S ez újabb párhuzamnak tekinthető a posztmodern létszemlélettel!) A világ, a dolgok és az ember szétesettségének *természetes* voltáról írja Robbe-Grillet: „Egyszerűsítvén új inkvizitoraink álláspontját, két mondatban foglalhatjuk össze mondanivalójukat; ha azt mondom: »A világ az ember«, mindig feloldozást kapok; viszont, ha azt mondom: »A dolgok a dolgok, s az ember csupán az ember«, tüstént elmarasztalnak az emberiség ellen elkövetett bűntettben. A bűn pedig abban áll, hogy azt állítottam: van valami a világban, ami nem azonos az emberrel, ami semmilyen jelzéssel nem fordul hozzá, amiben semmi közös nincs az emberrel. Az ő nézőpontjukból nincs nagyobb bűn, mint hogy megállapítom ezt a különválást, ezt a distanciát, s egyáltalán nem igyekszem feloldani.”⁹ Egy újfajta világlátás, létmegismerés lehetőségét rejti ez magában, a nem emberi autonómiáját, azaz részben embertől is független létezését. Ennek kapcsán írja Roland Barthes, az irányzat egyik első és legismertebb kritikusja már 1954-ben a következőket: „A hagyományos realizmus egy kimondatlan értékítéletnek alárendelve összegzi a tulajdonságokat: tárgyainak megvan az alakja, de illatuk is van, saját tapintásuk, emlékeket és analógiákat ébresztenek, vagyis ezerféle jelentést hordoznak; ezerféleképpen lehet őket felfogni, és sohasem büntetlenül, mert undort vagy étvágyat váltanak ki az emberből. Az érzékelésmódok jelzésének ezzel az egyszerre archaikus és irányított sokféleségével szemben Robbe-Grillet a birtokbavétel egyetlen módját teszi lehetővé: a látást. A tárgy itt már nem korrespondanciák középpontja, nem tolnak föl benne élmények és szimbólumok: csak optikai akadály, [...] a tárgy csak mint jelenség létezik; nincs benne sem kettősség, sem pedig allegória, [...] »jelenléte« van a dolgoknak, nem »jelentése«.”¹⁰ Vagy egy másik tanulmányából idézve, 1958-ból: „Robbe-Grillet azért írja le úgyszólván mértanilag a tárgyakat, hogy megszabadítsa őket emberi jelentésüktől, *korrigálja* metafora voltukat, antropomorfizmusukat. [...] A tekintet Robbe-Grillet-nél mindenekelőtt tisztító magatartás, az ember és a tárgyak szolidaritásának széttörése, még ha ez a törés fájdalmas is.”¹¹ Még négy esztendővel később ez olvasható ugyancsak a híres szemiotikustól: „Robbe-Grillet tárgyleírásai tehát eléggé mértani jellegűek ahhoz, hogy kikapcsolják a tárgy poétikus értelmének felvillanását, eléggé aprólékosak, hogy megszakítsák az elbeszélés bűvös áramkört...”¹² Az „új regény” sugallata: be kell látnunk, hogy vannak dolgok, melyek nélkülünk, rajtunk kívül, tőlünk függetlenül léteznek, s nem kell/lehet mindenbe magunkat, az embert belevetíteni, azaz egy másfajta gondolkodás, szemlélet lehetőségét tárja elénk. Megpróbál megtanítani „szerényebbnek lenni”, másképpen látni, ezért is nevezi Émile Henriot az irányzatot a „nézés, a tekintet iskolájának”,¹³ az ilyesféle szöveget pedig Jean Bloch-Michel „vizuális elbeszélésnek”.¹⁴

⁹ Uő, *Természet...*, i. m., 71.

¹⁰ Roland BARTHES, *Objektív irodalom*, ford. FÁBER András = *A francia...*, i. m., 151–152.

¹¹ Uő, *Nincsen Robbe-Grillet iskola*, ford. RÉZ Pál = Uő, *Válogatott írások*, Bp., Európa, é. n. (Modern Könyvtár, 301), 116 (kiemelés az eredetiben).

¹² Uő, *Robbe-Grillet-nek befellegzett?*, ford. FODOR István = Uő, *Válogatott...*, i. m., 124–125.

¹³ PINGAUD, *Az elutasítás...*, i. m., 173.

¹⁴ Jean BLOCH-MICHEL, *Jelentő mód, jelen idő*, ford. KONRÁD György = *A francia...*, i. m., 280.

A tárgyias látásmód és önkifejezés látszólag hasonló módon kitüntetett szerepére utal Mészöly Miklós, amikor a következőket írja notesz-bejegyzéséért: „...a nélkülözhető szépséget felismerni, s makacsul mellőzni, hogy meztelenebbül próbáljunk szemközt maradni a tárggyal – Valami ilyesmiről lenne szó.”¹⁵ Vagy egy másik bejegyzés szerint: „Mindent elhalványító hatást tudnánk elérni, ha a lehető legpontosabban tudnánk leírni, ami történik.”¹⁶ Még Hildi, *Az atléta halála* főszereplő-narrátora is a következőket jegyzi fel, mintegy alkotói módszereként: „Legszívesebben nem is magunkról írnék, hanem tárgyakról, tájakról, de olyan aprólékosan, ahogy ma is bennem élnek.”¹⁷ S ugyancsak Hilditől olvashatjuk: „Amit szerettem volna – a pusztá tényeket leírni, a tárgyakat, az ismétlődéseket, olyan apróságokat, melyeket csak az érezhet fontosnak, aki megtanulta gyűlölni a képzeletet...”¹⁸ Ám a *nouveau roman* legjelentősebb művei is azt példázzák, hogy ezen irányzat sem negligálja az embert, legfeljebb létezésének, létérzékelésének „abszurditását” más, eddig fel nem tárt, nem érzékelt aspektusai felől mutatja fel. Egyfajta esztétikai vakság észre nem venni a humánnum, az emberi létezés jelenlétét (ha más nézőpontból is megközelítve/felmutatva) e művekben. Robbe-Grillet írja jogos védekezéséppen esszéjében: „De hát milyen is lehetne egy »embertelen« mű? S különösképpen: egy regényt, mely egy embert visz színre, lapról lapra követi minden egyes lépését, azt írja le csupán, amit ez az ember tesz, lát vagy képzel – hogyan vádolhatják ezt a regényt azzal, hogy elfordul az embertől?”¹⁹ S még inkább igaz ez Mészöly Miklósról. Már Mészáros László is határozottan leszögezi recenziójában, hogy a regényben „nem a tárgyak dominálnak, hanem az emberek”,²⁰ s hogy a mű nem sorolható be az „új regény” irányzata alá. Még nyomatékosabban fogalmaz Pályi András, aki szerint „Mészölyt egy világ választja el a »nouveau roman«-tól. Tudniillik Mészölyt nem az érdekli, hogy a dolgok nem azonosak az emberrel, hanem hogy azonosak-e önmagukkal? [...] az ember önmagával való azonosságát, ennek előfeltételét a dolgok azonosságában keresi. [...] És a *Pontos történetekben* a hangsúly továbbra is az emberi megnyilvánulásokon marad; azt mondhatnánk, az író laboratóriumi tisztaságot akar teremteni az ember emberi voltának vizsgálatához, vagy pontosabban: mintegy az ősi egyértelműség, az önmagával azonos világ rezervátumába helyezi vissza e vizsgálandó megnyilvánulásokat.”²¹ (Bár azt is érdemes megjegyezni: e túlzottan kizáró elhatárolásban – ami azért nem mondható ki *ennyire* egyértelműen – vélhetően szereppel bírt az is, hogy mintegy „mentse” az író a recenzens, azaz hogy az általa jelentősnek tartott könyvre és szerzőre ne üttethessék rá a kultúrpolitikailag baljós következményekkel járó billog.) Vagyis Mészölyt illetően a már korábról is jól ismert/ismerhető aprólékos, részletező bemutatás (ami pregnánsan fogalmazódik meg itt tárgyalt művének már címében is, s gyorsan a szöveg karakterisztici-

¹⁵ MÉSZÖLY Miklós, *Érintések. I/B Notesz = Uő, A tágasság iskolája*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 291.

¹⁶ *Uo.*, 305.

¹⁷ Uő, *Az atléta halála*, Bp., Magvető–Szépirodalmi, 1977 (30 év), 177.

¹⁸ *Uo.*, 96–97.

¹⁹ ROBBE-GRILLET, *Természet... i. m.*, 71–72.

²⁰ MÉSZÁROS László, *Pontos és meztelen valóság*, Irodalmi Szemle, 1971/9, 859.

²¹ PÁLYI András, *Mészöly Miklós: Pontos történetek, útközben*, Jelenkor, 1971/2, 181.

kus jegyév formálódik a befogadói tudatban) itt is csak eszköz, keret, hiszen a világ lényege az ember és tárgy közti viszony,²² s a cél másképpen, újfajta kontextusban elénk tárni az embert, így adva teljesebb, egészebb, s talán helyesebb, igazabb képet róla. Azaz látszólag a *cinéma direct* módszere érvényesül,²³ valójában ekkor is az önkifejezés, a művészi világ építésének új lehetőségeit kutatja a szerző. Hans Dieter Zimmermann véleménye egybecseng a miénkével: „Az érzékelésnek és az ábrázolásnak a pontossága a részletek iránti hűséghez vezet; Mészöly időnként szinte a részletek megszállottjává válik. Egy időben ezért került a »nouveau roman« közelébe, de nem azért, mert utánózni akarta, hanem mert fontos volt számára a megismerés.”²⁴

A regényvilág illetőleg az eddig leírtak kapcsán azonban egy másik problematika is felmerül. Szintén Mészöly egyik naplóbejegyzéseként olvashatjuk: „Fikció nélkül nincs objektivitás, objektivitás nélkül nincs fikció.”²⁵ S ezt a következő kérdésekkel egészíthetnénk ki a mű kapcsán: Leírható-e a világ úgy, amilyen? A valóság aprólékos, részletező bemutatása képes-e önmagán túlmutató jelleget felmutatni? Van-e kapcsolat, s ha igen, miféle, valóság és fikció között? Hol a határ az irodalmi alkotásban objektivitás és szubjektivitás között, s van-e egyáltalán ilyesféle határ? Egymás fölé vagy egymás mellé rendelt elemekből áll össze egy mű viszonyrendszere? Thomka Beáta szerint – ezen aspektusból – a mű az ún. *non-fiction* irodalom lehetőségeinek a tágításával próbálkozik.²⁶ S valóban úgy tűnik, hogy itt valós történések, tényleges utazások, valóságban is végbe ment találkozások, beszélgetések tárulnak elénk. Mindebben azonban a legkevesebb sem lehetünk biztosak – még a lehető legrealistábbnak tűnő szövegvilág, az egyébként ténylegesen létező konkrét helyszínek és azok megnevezése, pontos(nak), precíz(nak ható) leírása ellenére sem. A látszólag reális valóságszeleteket ugyanis Mészöly nem szervezi koherens egésszé. (Hangsúlyozom: *a valóságszeleteket nem, de az egyes történeteket igen!*) Másképpen: nincs térbeli és időbeli koherencia az egyes „történetek” közt, aminek kapcsán Mészáros Sándor „az elbeszélés vonalszerűségének megtöréséről” ír.²⁷ Az egységesítő, össze- illetve egybekapcsoló funkciót más látja el. Ezért kezdhet el kételkedni a befogadó az események valóságosságában/valóságosságában, vagy legalábbis egy idő múlva ez érdektelenné, jelentéktelenné válik számára. A mű így – amint erre Béládi Miklós is utal – csak formálisan szociográfia, vagy valamiféle filmregény,²⁸ s nem is szociológiai írás, „de még csak nem is riportkönyv. Hiszen hiányzik a riport közérdekűsége, helyesebben: a közérdekűség hókusz-pókusza”,²⁹ s ezért a könyv „műfajdivatba nehezen illeszthető”.³⁰ Már csak azért is igaznak tűnik ez, mert „Mészöly met-

²² MÉSZÁROS, i. h.

²³ Vö. BÉLÁDI Miklós, *Jelentés egy íróról* = Uő, *Érintkezési pontok*, Bp., Szépirodalmi, 1974, 554.

²⁴ Hans Dieter ZIMMERMANN, *Térkép repedésekkel*, ford. FÖLDÉNYI F. László = *Magasiskola: In memoriam Mészöly Miklós*, vál., szerk. FOGARASSY Miklós, Bp., Nap Kiadó, 2004, 283.

²⁵ MÉSZÖLY, *Érintések...*, i. m., i. h.

²⁶ THOMKA Beáta, *Mészöly Miklós*, Pozsony, Kalligram, 1995 (Tegnap és Ma: Kortárs Magyar Írók), 50.

²⁷ MÉSZÁROS Sándor, *Tabló és töredék: Mészöly Miklós újabb prózájáról*, Jelenkor, 1991/1, 67.

²⁸ BÉLÁDI Miklós, *Az epika megtisztítása és felvezetése* = Uő, *Válaszutak*, Bp., Szépirodalmi, 1983, 319.

²⁹ TANDORI Dezső, *Mészöly Miklós: Pontos történetek, útközben*, Kritika, 1970/11, 57.

³⁰ Uő., 56.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 3. szám

szetei kiszakadnak a [társadalmi] kontextusból, magukban állnak, érvényességük önmagukban lehető fel”.³¹ S ugyancsak nem nevezhető a mű a hagyományos értelemben vett utazásregénynek sem – szemben Horpácsi Sándor véleményével³² –, mert nem az utazások játsszák a fő szerepet, hanem az egyes találkozások, melyek során egyetlen alak sem változik meg semmilyen tekintetben, szemben a pikareszk regényekben megfigyelhető jellembeli illetve világképi transzformációkkal. Azt mondhatjuk: a személyesség, a közvetlenség, sőt, az intim szféra nagy nyomatékkal kap szerepet a regényben. Tehát egyik oldalról a szikár, precíz, szinte minden, látszólag jelentéktelen részletre is kiterjedő *objektív* leírások, másik oldalról az erőteljesen érvényesülő szubjektívitás, személyesség, amit az is erősít, hogy a főszereplő-narrátor közeli rokonainál, barátainál tett látogatásait írja le, minek folytán igen gyakran kifejezetten bensőséges, familiáris, a fentebbi jelzőt megismételve: intim fragmentumokról tudósít (például anyja betegségéből illetve műtétéből következő testszagok). E kettősségben rejlő lehetőségről írta egyik esszéjében a szerző: „Amennyire lehet, a kamera személytelen, szemponttalan, egyenrangúsító erejét kellene párosítani személyes elfogultságunk és kiegészítéseink többletével. S ez valóban újfajta szimbiózist ígér ember és világ, művészet és valóság közt. Minél több elemnek (vagy akár csak az eddigieknek is!) egyenrangú figyelembevételével »megragadni« és »felidézni«: hogy épp ezzel váljon a *személyes* az objektív megértés *objektív* többletévé. Mindenesetre, kevesebb jogunk és lehetőségünk lenne igazolatlan egyértelműséggel helyettesíteni a többértelműséget.”³³ Azaz egy újfajta megismerés, világlátás és ábrázolási szisztéma kezd körvonalazódni, aminek lényege, hogy az individuum leszámol a világban való eligazodásnak, a valóság abszolút ábrázolhatóságának az illúziójával, „szkepszise korántsem a megismerhetőség, mint olyanra irányul, hanem a »valóság« értelmezhetőségének egyneműségét kérdőjelezi meg”.³⁴ Ennek megfelelően éppúgy eltávolodik a *nouveau roman* teljességgel tárgyias leíró-bemutató jellegétől, mint ahogy az én- és tudatregények szubjektum-központúságától is. (Másféle megközelítésben: ez az ambivalens kifejezőmód, mely egyszerre szubjektíven személyes és objektívan tárgyszerű, teljességgel idegen az „új regény”-től.) Így a világteremtés apró és részletesen rögzíthető adatok, események révén történhet csak meg, de annak tudatán (szűrőjén) keresztül, aki mindezt átélte, azaz kompetens(nek mondhatja magát) abban. Így centrális problémává emelkedik „az elbeszélő illetékessége”,³⁵ aki ugyanakkor mintegy önkéntelenül is magára vállalja a (látszólag) szűkített világlátást (lásd az egyes szám első személyűséget a narrációban), valamint „az elmondhatóság határa”.³⁶ Ennek következtében a valóság sokfélesége, „többértelműsége” nem vesz el, s nem helyettesítődik az írói min-

³¹ BÉLÁDI, *Az epika...*, i. m., i. h.

³² HORPÁCSI Sándor, *Mészöly Miklós: Pontos történetek, útközben*, Alföld, 1971/3, 90.

³³ MÉSZÖLY Miklós, *Warhol kamerája – A tettenérés tanulságai* = *Uő, A tágasság...*, i. m., 147 (kiemelés az eredetiben).

³⁴ CSORBA Béla, *Széljegyzet a Filmről = Magasiskola: In memoriam...*, i. m., 230.

³⁵ Utalás BÉLÁDI Miklós azonos című tanulmányára szerzőnként. Lásd BÉLÁDI, *Válaszútak*, i. m., 299–310.

³⁶ Utalás MÉSZÖLY Miklós egyik későbbi novellájának alcímére: *Legyek, legyek – avagy az elmondhatóság határa* = MÉSZÖLY Miklós, *Sutting ezredes tündöklése*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 49–64.

dentudás, onnipotencia félrevezető álarcával, azaz az „igazolatlan egyértelműséggel”. A Mészöly-mű ezen ambivalens poétikai megoldása egyszerre minősíthető világképi ismeretelméleti szemléletnek, illetve esztétikai-prózatechnikai megoldásnak. Fikció és valóság, szubjektivitás és objektivitás újfajta, új lehetőségeket magába foglaló kapcsolata teremődik így meg. E sajátság képes lehet a valóság és az irodalom kettészakadtságát újra egymáshoz közelíteni, egy újfajta szimbiózis jegyében. Élet és Irodalom talán így találhat a megváltozott viszonyok közepette megint csak egymásra?! Ennek pedig alapvetően kétirányú következményét figyelhetjük meg. Egyrészt arról van szó, hogy az irodalmi mű valóságalapja és fikciós alapja között összerosódik a különbség. Hiszen minden egyszerre sorolható be egyikbe is és a másikba is. Warhol, az operatőr-rendező (akivel, illetve akinek a technikájával, esztétikájával igen sokat foglalkozott ekkoriban) egyik kísérletét idézve írta Mészöly 1969-ben: „...vajon erről a zérópontról, a kamera automatizmusából, nem lehet-e egy merőben új típusú esztétikum és objektivitás lehetőségére; sőt, egy új típusú fikció feltételeire következtetni – nemcsak a film, de a próza, s általában a valóság művészi megközelítése szempontjából? [...] Aminek tanúi vagyunk: bizonyos fikció-sémák elhalványulása.”³⁷ Ez pedig jelezheti számunkra: a hagyományos értelemben vett fikció (azaz kitalált történet és személyek) átértékelődésben és átformálódásban van(nak). A „kiötlött dolgok” „gyanússá” váltak, mert túlzottan szubjektívek. Ezen irodalomtörténeti kérdéssel szemben azonban a mű különböző elemei abszolút egyenrangúságának van egy másik, igen lényeges következménye is. Ez pedig annak a hagyományos gondolkodásmódnak és logikának a felborulása, mely minduntalan osztályoz, besorol, alá-fölérendeltségi viszonyokat állít fel (Mészöly írja: „...a mi értelmező egyszerűsítésünk helyez mindent kommunikációs kronológiába, hogy »rendet« vigyen az egyenrangúságba...”³⁸), holott ez alapvetően ellenkezik a világ, az Élet „organikus” rendjével, amelyben mindennek egyformán kitüntetett fontossága van. Éppen azért, mert ez egy rendkívül kényes egyensúly, mely bármily kicsi változásra azonnal megbillen. Azaz ha a legkisebb dolog is másképpen történik, az hatással van a „nagy Egészre”. A műnek ezt a jellegét a kameraszerű látásmóddal éri el legelsősorban a szerző, mely valóban nem szelektál, nem emel ki, nem hagy háttérben, pusztán „csak” rögzít. Szintén Warhol kamerája kapcsán írta a szerző: „A végletekig feszített gépi szemponttalanság mélyebb értelme, hogy a totalitás »szempontjából« az elemek valóban egyenrangúak. Minden mindennek az oka és eredménye: az egyenrangúság organikusán szükségszerű. S ez a konvencionális idősémát és kényszert – egyik pillanat hangsúlyos szembeállítását a másikkal – szintén kikezdi, összemossa. A *van-t* hitelesíti az *epikussal* szemben.”³⁹ Mindez azt jelenti, hogy a világot nem magyarázni kell, hanem bemutatni; a bemutatás során az kell, hogy magyarázza önmagát. Balassa Péternek Márai Sándor *Szindbád hazamegy* című művét elemző szavai szinte kísértetiesen igaznak tűnnek a Mészöly-regény ezen aspektusát illetően is. „Válaszokat ne várjunk minden feltett kérdésre: hosszú leírásokat, ismétlő látvány-feltárásokat kapunk helyettük a könyv teljes terjedelmében – ezek

³⁷ MÉSZÖLY, Warhol..., i. m., i. h.

³⁸ *Uo.*, 144.

³⁹ *Uo.*, 145–146.

is válaszok a maguk módján. Arra az epikára szavaznak, amely nem akar mindent megfejtetni, kimondani, megmagyarázni. Csupán kérdezni óhajt a láthatóvá tett látványtól. Mániákus felsorolásaival, leírásaival, listáival magára a dologra kérdez, mi az, ami úgy van, mi a dolog önmagában. Filozófiatörténeti analógiával élve, ez (minden jó) epikában megfelel a fenomenológiai redukció módszerének, mely minden spekulációtól mentesen magára a dologra kérdez, a kérdéstől pedig az igazság mintegy önkéntelen, szinte passzív, kontemplatív, spontán feltárulását várja.⁴⁰ Az Élet, a Létezés abszolút folyamat-szerűsége tárul így fel, mellyel kapcsolatba kerülve nem megváltoztatni, átalakítani akarja azt a főszereplő-elbeszélő. E fentebbi egyenrangúsító, a létezés dolgait, történéseit, figuráit autonomitásukban felfogó és szemlélő attitűdre utal részben a mű Dürertől vett mottója is: „Olyan vonalakra van szükségünk, melyeket nem húzhatunk meg határozott szabály szerint, csak ponttól pontig.” (5 – lapszám az 1977-ben a Szépirodalmi Kiadónál a *Szépirodalmi Zsebkönyvtár* sorozatban megjelent kötet szerint.) A létezésnek nincsenek szabályai, mint ahogyan az emberek közötti ezerféle viszony- és kapcsolat-rendszert, az interakciókat sem lehet szabályok közé szorítani. Az egyes történések illetve figurák között különbözőek lehetnek az érintkezési viszonyrendszerek, s nem ezek szabályok szerinti kapcsol(ód)ása a lényeg, hanem maga a két fél között létesülő kapcsolat. E szabálynélküliséget fejezi ki részlegesen a mű egyik mondata: „Telítve vagyok egyezésekkel, ugyanakkor semmi sem egyezik elég jól.” (161.) Részben a fentiekre utalhat Tandori Dezső megfogalmazása is: „Pontok vannak, melyek között a vonalak meghúzhatók, tehát: meghúzandók.”⁴¹ Különbösen is, „maga a világ – úgy, ahogy az író látja – képtelen határozott szabályokat adni általában a vonalak meghúzására.”⁴² Ezt igazolja Fogarassy Miklós vélekedése is, aki szerint a címbeli „*pontos*» jelző a reneszánsz festő maximájának »pont« fogalmára és vele e próza természetes, elasztikus realizmusára mutat, melyben a mikrotörténések »pontjai« átmenetek, epikai átvezetések nélkül kapcsolódhatnak össze. Szinte semmi stilizációt és minimális szerkesztettséget érzékelünk.”⁴³ Míg Tüskés Tibor szerint a regény mottója egyúttal a mű szerkezetére is utal: „A regény szerkezete is düreri: nem holmi hagyományos kompozíciós elvet, meghatározott szabályt követ; itt az emlékeket a ponttól pontig húzott vonalak, az utazás állomásai, az utazás időrendje, maga az útvonal köti össze.”⁴⁴

⁴⁰ BALASSA Péter, *A kontempláció mint kaland (Márai Sándor: Szindbád hazamegy c. könyvéről)*, Új Írás, 1990/5, 94–95.

⁴¹ TANDORI, i. m., 58.

⁴² PÁLYI, i. m., i. h. (kiemelés az eredetiben).

⁴³ FOGARASSY Miklós, *Pontos történetek – eredeti változatok (Polcz Alaine: Leányregény; Karácsonyi utazás [Halál és cserepek])*, Holmi, 2004/1, 98.

⁴⁴ TÜSKÉS Tibor, *Mészöly Miklós és Erdély*, Új Forrás, 2003/10, 48.

II. A narrátor alakja és szemlélete – a „történetek” koherens regényvilággá szervezése

A mű „cselekménye”, illetve annak fabuláris váza meglehetősen minimalizált és fragmentarizált. (Ennyiben egyébként ismét csak jogos az egybevetés a *nouveau romannal*.) A regény „eseményei” a főszereplő-narrátor rokonainál, barátainál tett látogatásaiából, valamint egy kisvárosi konferencián való részvételéből állnak össze. Ezek látszólag meglehetősen lazán és tetszőlegesen kapcsolódnak egymáshoz, a nagyjából regényünkkel egy időben keletkező *Nyomozás* első darabja kapcsán használt mézőlyi kifejezés ide is illik: e részek „mikro-panorámák”.⁴⁵ A hagyományos kauzalitás és finalitás mint cselekményszervező elvek itt – akárcsak az „új regény”-nél – nem működnek (közre). Mindezek miatt jut(hat) Faragó Vilmos arra a következtetésre, hogy a mű nincs jól megkomponálva, széteső. Érve még ennek bizonyítására valamiféle cselekvő hős hiánya.⁴⁶ (Kétségtelen, a regény főszereplője tényleg nem nevezhető cselekvő hősnek, mint ahogyan a *nouveau roman* alakjainak többsége sem, legalábbis a realista regényekből ismert módon semmiképpen sem. Ennek kapcsán írta Bazsányi Sándor: „[A narrátor] mindent alázatosan rögzít, de ugyanakkor semmit nem akar megmagyarázni, »direkt« megérteni, ehelyett inkább, egyértelműsítő vágyait és berögzüléseit kioltva, *pontosít*. [...] A regény elbeszélője ezeket a helyzeteket inkább elszenvedi, semmint uralja, analizálja, hiszen nem a *Film* kamerájának külső pozíciójából mérlegel, sőt rendez, hanem viszonylatokban, »beszédkontextusokban« szituálódik.”⁴⁷) A főszereplő-narrátor egy bizonyos Libus nevű, körülbelül középkorú vagy attól valamivel idősebb nő. Thomka Beáta véleménye szerint ő azonos Polcz Alaine-nal, a szerző feleségével, amit a mű eleji ajánlás is igazol: „Hálával A.-nak, hogy megőrizte ezeket a történeteket.” (5.) Majd a monográfus hozzáfűzi: „Nem közvetett, hanem igen közvetlen együttműködésről van szó. Polcz Alaine elmondott, magnóra rögzített emlékezését Mézőly csupán oly mértékben korrigálta, amennyire ezt a láthatatlan formáló gesztus igényelte.”⁴⁸ Ezt a biográfiai alapozottságot igazolja Polcz Alaine *Karácsonyi utazás* című önéletrajzi regénye, melyben olvasható az erdélyi utazások „eredetije”, s mely történeteken Fogarassy Miklós véleménye szerint „Mézőly írói munkáját – a szerzői koncepción túlmenően – elsősorban a tömörítésben lehet sejteni, csak bizonyos leíró részeknél érzékel az olvasó »saját« Mézőly szövegeket”.⁴⁹ Ezzel együtt is azonban ennek nem sok jelentősége van a mű egész, illetőleg az értelmezés szempontjából.

A narrátor látszólag nem szelektál az események között, mindent leír, ahogyan és ahol megtörtént. Az egyes elemek abszolút egyenrangúak egymással, a legapróbb részletnek sincs kisebb jelentősége, mint a látszólag fontosabbaknak. Mézőly esszéjében ol-

⁴⁵ MÉZÖLY Miklós, *Munka közben = Uő, A tágasság...*, i. m., 200.

⁴⁶ FARAGÓ, i. m., i. h.

⁴⁷ BAZSÁNYI Sándor, *A szöveg és az olvasó együtt-mozgása: Kísérlet Mézőly Miklós regényművészetének szintézisére = Az újraértett hagyomány: Tanulmányok, esszék (Alföld Stúdió antológiája)*, szerk. KERESZTURY Tibor, MÉSZÁROS Sándor, SZIRÁK Péter, Debrecen, Alföld szerkesztősége, 1996, 133 (kiemelés az eredetiben).

⁴⁸ THOMKA, i. m., 118. Ugyanezt erősíti meg Tüskés Tibor: TÜSKÉS, i. m., 42, 47–48.

⁴⁹ FOGARASSY, i. m., i. h.

vasható ennek kapcsán: „Nincs szempontunk. Nem ismerjük a hangsúlyt. Nem vagyunk megvesztegethetők. Egyenlőségjelet teszünk minden részlet közé.”⁵⁰ Még a szerző Camus-ról szóló esszéjében ezt írja: „...adva van az érzékletesbe exponált mozdulatlan mozgásnak, az álló helyzetbe sűrített epikának mikro-világegyeteme, ami kizárólag a mellérendelést ismeri, de semmi hierarchiát.”⁵¹ (Ez a bizonyos értelemben homogenezáló illetve a leírásnak/bemutatásnak ez az egyenrangúsító, az elemeket autonómmá tevő eljárása szintúgy ismert lehet az „új regény” poétikai sajátosságaként.) Érdemes itt felidézni Márton László visszaemlékezését, azt a – némi túlzással – sokkhatást, ami a mű olvastakor érte, részben éppen a mellérendeltségi viszonyok ennyire következetes érvényesülése miatt: „Először nem érttem a dolgot. Ha folyton apró tárgyakba botlik a leírás, akkor hogy hogy mégis ennyire szükszavú? Hogyan tud ennyire nyilvánvalóan a lényegre törni, ha nincsen benne semmiféle rangsor vagy zsinórmérték; csupán a színhelyet, a tárgyakat, a gesztus- és gondolattörmelékeket ütközteti, mintha lemondana róla, hogy összefüggéseket teremtsen?”⁵² S más oldalról ugyanezt figyelhetjük meg az idő- és térszerkezet poétikai építőelemére tekintve is. Az idő csak annyiban definiálható, hogy valamikor a hatvanas évek elején–közepén járhatunk, de ennek egyébként nincs különösebb jelentése/jelentősége. Mint ahogyan annak sem, hogy az egyes „történetek” miként következnek egymásra. A történetek és a szereplők mellérendeltségi kapcsolódása következményeként az idő irrelevánssá válik. Egy korábbi, Lengyel Péter *Cseréptörés* című regényéről írott tanulmányában Thomka Beáta a Mészöly-írások egyik specifikumaként rögzíti: „Mészöly hangsúlyozta egy helyütt a *jelenidejűsítés* fontosságát, amely elmosza a történeten belüli jelen/múlt kettősséget és az elbeszélés idejévé transzponálja mindkettőt.”⁵³ Hasonlót olvashatunk *A tágasság iskolájában*: „Ha az eddigieknél árnyaltabb pontossággal akarjuk ábrázolni, ami *van*, ami *történik* – időtlenített pillanatot, pillanatok sorozatát kellene hitelesítenünk.”⁵⁴ Az elbeszélt esemény és az elbeszélés szinte abszolút szinkronitását tapasztalhatjuk meg, amivel párhuzamos az is, hogy a műnek sem a cselekmény, sem az idő- és térszerkezet szintjén nincs kezdete és vége – legalábbis a hagyományos értelemben. (Mindez még következetesebben fog érvényre jutni a *Filmben*.) Ugyanez lesz más oldalról annak bizonyítéka is, hogy tényleg nem egy ún. utazási regényt tartunk a kezünkben,⁵⁵ hiszen itt „az utazás [...] megfosztatik szélső (idő- és térbeli) koordinátáitól, mindenféle labilis célképzettől”⁵⁶ (lásd korábbi megjegyzésem a finalitás, a teleologikusság hiányáról a cselekményképzést illetően). Így szinte egy kimerevített, állandósított jelenben vagyunk, az idő felfüggesztődik. S ez távolról rímelt arra, amit a *nouveau roman* kapcsán Jean Bloch-Michel a következőképp fogalmazott

⁵⁰ MÉSZÖLY, *Warhol...*, i. m., 141.

⁵¹ UŐ, *A világosság romantikája = UŐ, A tágasság...*, i. m., 119.

⁵² MÁRTON László, *Pontos mondatok, fehér padon*, Jelenkor, 1991/1, 20.

⁵³ THOMKA Beáta, *Az emlékezés szélén = UŐ, Narráció és reflexió*, Újvidék, Forum, 1980 (Gemma Könyvek, 14), 104 (kiemelés az eredetiben).

⁵⁴ MÉSZÖLY, *Warhol...*, i. m., 144 (kiemelések az eredetiben).

⁵⁵ HORPÁCSI, i. m., i. h.

⁵⁶ BAZSÁNYI, i. m., 134.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 3. szám

meg: „A vizuális információ technikai révén nem csupán újfajta kép keletkezett, de kialakult az ilyen képekre épített elbeszélés módszere is. Regénynek, novellának és krónikának megvoltak napjainkig a maguk törvényei, hiszen a szóbeli elbeszélés bizonyos törvényeknek engedelmeskedik. A vizuális elbeszélés azonban másfajta törvényeknek hódol. A képek logikai rendje nem azonos az eszmék, vagyis a szavak logikai rendjével. Alighanem létezik egy – verbális logikától elütő – vizuális logika. Hiszen mutatni más, mint mondani, ábrázolni más, mint elmesélni. A film tehát újfajta elbeszélésmódot hozott létre. Nyelvtana annyiban sajátos, hogy igéinek, a dolgok erejénél fogva, csak egy módja és ideje van: a jelentő mód, jelen idő. A kép természetesen jelen van, és éppen csak jelen van. A jövőt s a múltat szükségképpen átvezeti a jelenbe, jövő idejű és múlt idejű kép ugyanis nincsen.”⁵⁷ Ez a konstans, kontinuos jelen a regényben, a hangsúlyozott mellérendeltség az egyes „történetek”, azok fragmentumai, az alakok és az idő tekintetében ismét csak a megkomponálatlanság érzületét eredményezhetik. Mintha minden csak úgy egymás mellé lenne „dobálva”, különösebb rendezőelv nélkül. Vajon akkor mi az, ami ennek ellenében hat, ami koherens regényvilágot képes mégiscsak konstruálni? Egyrészt a narrátor figurája illetve pozíciója, másrészt az ő világ-, lét- és emberszemlélete, viszonyulása, s ezzel párhuzamosan a regény sugallta létfelfogás.

A főszereplő-narrátor, Libus, látszólag neutrális figura. Ezt még *részleges* névtelensége is erősíti, mint ahogyan az is, hogy *közvetlen* jellemzés útján (más alakok, önmaga) alig-alig tudunk meg róla valamit. Pozíciója a (látszólag) semleges megfigyelőé, a szenttelen lejegyzőé, de legfeljebb az érdeklődő látogatóé, aki néhol már a kamera aprólékosságával, ugyanakkor szenvedély- és érzelemmentességével tárja elénk, írja le környezetét és önmagát. (Mészáros László is „két lábon járó felvevőgépről” szól recenziójában.⁵⁸) Szemlélődés és meditáció, megidézés és lejegyzés kínálkoznak kulcsfogalmaként. Pályi András pedig azt írja: „[a hősnő] akár a kamera teleobjektívje, csak rögzíti a történeteket, ő maga szinte teljesen inkognitóban marad. Úgy tűnik, nem is maga a hősnő, a szubjektum a lényeg, hanem a tárgyi világ pontos vonalai.”⁵⁹ (Már amennyire egyáltalán beszélhetünk itt a szó hagyományosan ismert értelmében „hős[nő]”-ről!) A szemlélődő-feltáró-leíró-bemutató személynek ez a *látszólagos impassibilitása*, alakjának *vizuális* kontúrtalansága ill. jellemnélkülisége szintúgy ismerős lehet a *nouveau roman* poétikájából. Dobos István szerint „szorongatóan tragikus az elbeszélő helyzete. Utazásai közben mindent »felvesz«, magába szív, védtelenül ki van szolgáltatva a valóság nyúlósragadós tényeinek, hisz nem avatkozhat be. [Kérdés, hogy igaz-e ez a „kiszolgáltatottság”, ilyen értelmű „védtelenség”, hiszen ennek érzülete egyáltalán nem tapasztalható meg a narrátori viszonyulásban illetve modalitásban, s hogy mondható-e ez „tragikusnak”, illetve hogy lehetetlen-e a „beavatkozás”, vagy be akar-e egyáltalán valamibe is avatkozni a főszereplő-narrátor. – Sz. Zs.] Ez a kísérlet itt feneklik meg. A narrátor mű-

⁵⁷ BLOCH-MICHEL, *Jelentő mód...*, i. m., 279–280.

⁵⁸ MÉSZÁROS László, i. m., 858.

⁵⁹ PÁLYI, i. m., i. h.

ködése nem redukálható a személytelen kamera működési szintjére.”⁶⁰ Csak hogy a *Pontos történetek*, *út közben* narrátor-főszereplőjét nem lehet pusztán szentviten lejegyzőnek, a *camera-eye* technika érzelm- és világnépnélküli deperszonalizált figurájának tekinteni. Még akkor sem, ha kétségtelennek tűnik, hogy míg a *Magasiskola* részben hasonló pozicionáltságú névtelen elbeszélő-főszereplőjét, Hildit (*Az atléta halála*), Sault (*Saulus*) nevezhetjük azon értelemben kettős fokalizációjú narrátornak, amennyiben nyilvánvalóan koncentrálnak egyszerre önmagukra, belső világukra, a bennük lejátszódó lelki-tudati folyamatokra és a körülöttük lévő létre, személyekre, cselekedetekre, addig Libust szinte kizárólagosan a külső, rajta kívüli világ, történések, alakok percepciója, a szemlélődés jellemzi. Erre is vonatkoztatható Danyi Magdolna értelmezése: „...az elbeszélői Én-nek azonban nemcsak önállósítható »élet-története«, hanem önmagában minősítható tudati probléma-világa sincs. A szöveg kommunikációs terében elsődlegesen mint *befogadói tudat* van jelen. [...] Ez az elbeszélői Én mindenestül az elbeszélés produktuma, az elbeszélés folyamatában konstituálódó *szubjektív idegen tudat*.”⁶¹ Ugyanakkor ő is hordoz, megjelenít, kifejez szemléletet, s mint majd később látható lesz, *közvetetten* saját érzései is megnyilvánulnak az olvasó előtt, azaz tehát nem nevezhető semmiképpen személytelennek (s ez az, ami miatt az iménti idézetben a narrátor deperszonalizáltságára utaló szövegelemeket kevésbé tartom elfogadhatónak). Ennek egyik fontos bizonyítéka, s ugyanakkor lényegi regénykonstitutív elem, hogy a részletező, aprólékos leírás-bemutató mellett gyakori az a már a legkorábbi Mészöly-művek óta ismert alkotói eljárás, melynek jegyében a reálisnak, hitelesnek tűnő, minuciózusan fragmentarizáló körülírásokat meg-megszakítják (vagy éppenséggel bevezetik vagy lezárják a bekezdések elején illetve végén) olyan (tag)mondatok, melyek képesek másfajta aurát kölcsönözni a részleteknek, többértelművé vagy talányossá, megnevezhetetlenné, definiálhatatlanná téve az egyébként ténylegesen valósnak, pontosnak tűnő dolgokat, elemeket, melyek esetenként szinte már metaforizálódnak, de legalábbis – a mészölyi kifejezéssel élve – „atmoszféra” teremtődik-képződik körük, illetve azt sugallnak, sugároznak. Ennek kapcsán olvashatjuk Béládi Miklósnál: „...az embereket körül fogó nem élő használati eszközök beköltöznek az ember világába, nem halott környezetet alkotnak, nem közömbös adatok és hulladékok, hanem partneri viszonyba lépnek azokkal, akiknek társaságában találhatók. Jelentést szívnak fel magukba, s anélkül hogy beszélnének, »beszédesekké« válnak.”⁶² Pályi András szerint „az önmagára határolt tárgy és az önmagára határolt emberi gesztus a dokumentumok élességével világítja meg egymást. E dokumentum-élességű megvilágítás teremt ritka valóság-atmoszférát a könyv lapjain.”⁶³ S Tandori Dezső is hasonlóan állapít meg: „A »Történetek« legfőbb önellentmondása ugyanis [...]

⁶⁰ DOBOS István, *Jelkép és közérzet (Mészöly Miklós novellái) = Kűszöbök (Alföld Stúdió antológiája)*, szerk. ACZÉL Géza, BERTHA Zoltán, MÁRKUS Béla, Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya, 1986, 171.

⁶¹ DANYI Magdolna, *Beszéd és idézet: Az én-elbeszélés és az idegen tudatok interakciói a Pontos történetek, út közben kompozíciójában*, Híd, 1981/11, 1375–1376 (kiemelések az eredetiben).

⁶² BÉLÁDI, *Az epika...*, i. m., i. h.

⁶³ PÁLYI, i. m., 182.

éppen az, hogy: nem történetek. Atmoszferikus valóság szeletek, [...] útközben-levőség, valami más felé.”⁶⁴ Azt azonban már kissé túlzónak, már-már belemagyarázásnak vélem, amikor Mészáros László szerint esetenként szimbolikussá válásról is beszélni lehet (egy vonatban ide-oda guruló sörösüveg kapcsán a recensens az ide-oda vetődő/hányódó emberre asszociál).⁶⁵ Néhány példa ezen említett atmoszféra-teremt(őd)ésre: „Leleplező pontossággal látni, hogy a házak hol kezdődnek, ötletszerűen hol szűnnek meg. A tájba ékelődve mégis a határozottság benyomását kelti; pusztán azzal, hogy ott van, és nem másutt.” (169.) „[A tehének] tulajdonképpen lassan vonulnak, alig gyorsabban, mint mi. Bár az is lehet, hogy csak azért érzem így, mert mindig egyforma testeket látok összetorlódva, velem egy vonalban, s ettől mintha mi is velük együtt mozognánk, nem egy helyben, de valahogy mégis. *S ez furcsa bizonytalanságot okoz. Mintha olyasmibe keveredtünk volna, ami nem vesz tudomást rólunk.*” (248–249, kiemelés: Sz. Zs.) Vagy: „Szaladni kezdek, át a szomszéd udvarba, közben hangosan körbetapsolok. Sokáig semmi mozgás. Aztán váratlanul, mint a tompa robbanás, burranva több száz galamb repül fel minden irányból. Majdnem megjíjedek. Nem számítottam ekkora tömegre. Mintha egymást riasztanák, egyre újabb csapatok jönnek, s mind egy tömbben csapkodnak a fejem fölött. [...] S ez így már tényleg sok, különösen egy idegen ház udvarán. Zavartan nézek vissza.” (256.)

A főszereplő-narrátor (mely duális „szerep” egyébként oly gyakori a Mészöly-prózában) így egyszerre rész(tvevő)je, megélője a történéseknek, aminek folytán valóban „pontosan”, szabatosan, az átélő hitelességével képes „tudósítani” minden apró kis rezdülésről, ugyanakkor valamelyest külső személy is. Annál is inkább, mert ő csak odautazó látogató minden esetben (még ha közeli rokonként is, aki a gyermekkorát ott töltötte, csak azóta már elkerült onnan, Erdélyből Magyarországra költözött, települt át), azaz oda is tartozik, de mégiscsak kívülálló. E kettősség az át- és beleérzés attitűdjét éppúgy magával hozza, mint az érdeklődő szemlélődés viszonyulását. Ez pedig már önmagában is mássá, „élőbbé”, közvetlenebbé teszi pozícióját, mintha „csak” „kamera-szemként” működne. A regény narrátorában és szemléletében a Mészölynél oly gyakori „körön belül kívül” figurája és látásmódja teremődik meg. Libus (a közvetlen, familiáris, becéző megnevezés szintúgy a személyességet fokozza) létszemléletében, világlátásában két fő karakterisztikus vonást rögzíthetünk, mely vonások egyúttal a regényvilág koherenciájának megképzői is egyben. Az egyik a korábban más szempontból már említett és kifejtett mellérendelő látásmód (hiszen, ne feledjük, *ő az*, aki felidézi és egybefogja a különböző „történeteket”). Libus nem ítélkezik soha senki és semmi felett. Emlékezünk, az egyik részletben mennyire fél véleményétől, ítéletétől egyik távoli rokona, akivel együtt buszoznak be egy napra Vízaknáról Brassóba, ám feleslegesen, mert Libus inkább kedvesen érdeklődő, s mindegyre azon igyekszik, hogy oldja a másik feszültségét, félelmét. A főszereplő-narrátor mindenre és mindenkire egyenrangúként tekint, s látogatóként még azt is „megengedheti magának”, hogy ne vegyen tudomást (vagy azt

⁶⁴ TANDORI, *i. m.*, 57.

⁶⁵ MÉSZÁROS László, *i. m.*, i. h.

színelje, hogy nem vesz tudomást) az otthoni kisszerű torzsalkodásokról, valós vagy vélt rokon, szomszédi ellentétekről, haragról vagy barátságról, sérelmekről. A tárgy, a leírás iránti alázattal, de érdeklődve megfigyel, és mindent úgy és olyannak fogad el, ahogyan van, amilyenek ő látja és érzékeli. Ennek egyik bizonyítéka Bazsányi Sándor észrevétele is, aki szerint „a beszélgetések célirányossága a »kognitív« területekről rendszerint az értékmentes, ám megbízható percepció közegébe húzódik vissza”.⁶⁶ Bizton állíthatjuk, különböző mentalitások kontinuos és teljességgel egyenrangú dialógusának vagyunk tanúi, mint ahogyan Danyi Magdolna is a „szövegvilágok polifonikus tudatáról” szól.⁶⁷ Nincs jogunk mások felett ítélni – sugallja számunkra e sok tekintetben rokonszenves, figyelmeztető odahajló és megértésre törekvő narrátori attitűd, és ezáltal maga a regényvilág. Hasonlóképpen ír erről Fogarassy Miklós is: „Ez a »hang«, mint valami lágy és egyúttal biztos, domináns textúra tartalmassá is válik, tartós selyemanyagként borítva be az epikai anyagot, az erdélyi és honi utazások történeteit. Ez alaptónus, mely mentalitás is egyben, és a művet nagyfokú és egyenletes tárgyilagossággal, ugyanakkor érzékletes képszerűséggel, a beszéd és metakommunikáció megfigyelésének, rögzítésének *meleg empátiájával* határozza meg.”⁶⁸ Mindezek folytán félreérthetősége okán talán némelyest vitatható Szirák Péter véleménye, aki *az elbeszélő szempontjából, annak viszonyulása* kapcsán „a dolgok nem »törvényszerű«, feltartóztatathatlan és *közönyös alakulásáról*”⁶⁹ ír. Ezért van oly kitüntetett jelentősége a fentebb tárgyalt mellérendeltségnek a cselekményalakítás, az alakképzés illetve az időkezelés aspektusából. E poétikai eszközök a libusi létszemlélet adekvát hordozói. E világlátást illetően ábrázolási módot Béládi Miklós – talán kissé félreinterpretálhatóan – neopozitivistá fordulatként definiálja: „Félretenni az előzetes véleményformálást, kiküszöbölni a világnézeti, ideológiai jelentéstartalmakat és nem kevésbé az írói magyarázatokat, és csak egy adott dologra, életmetszetre figyelni – ez volt az író célja.”⁷⁰ Ez nem feltétlenül jelent neopozitívizmust, s különösen nem az Agárdi Péter által használt értelmében a szónak, aki e fogalmat részlegesen azonosítja, de legalábbis párhuzamba vonja az egzisztencializmussal – ami a korabeli kritikai és kultúrpolitikai kontextusban egyértelműen elítélő hangszóval bírt: „...minden polarizáltság ellenére alapvetően közös az egzisztencializmus és a neopozitívizmus ideológiai-világnézeti lényege, így közös a belőlük táplálkozó művészi világképek erővonal-rendszere is. *Az emberi-társadalmi törvény tagadásában* vagy legalábbis: lemondóan reménytelen keresésében.”⁷¹ Ehelyett sokkal inkább beszélhetünk a tárgyak, dolgok, személyek, történések iránti alázatról; a megértésről (illetve megértési-akarásról), az odahajló tiszteletről, „empátiáról”, szerénységről van inkább szó. (A re-

⁶⁶ BAZSÁNYI, *i. m.*, 137.

⁶⁷ DANYI, *i. m.*, 1379.

⁶⁸ FOGARASSY, *i. m.*, 97–98 (kiemelés: Sz. Zs.).

⁶⁹ SZIRÁK Péter, *Nincs pont, csak folytatás (Mészöly Miklós)* = Uő, *Az úr nem tud szaxofonozni*, Bp., József Attila Kör–Balassi, 1995, 50 (kiemelés az eredetiben).

⁷⁰ BÉLÁDI, *Az epika...*, *i. m.*, 318.

⁷¹ AGÁRDI Péter, *Jegyzetek Mészöly Miklós prózájáról (Az Alakulások kötetet olvasva)* = Uő, *Korok, arcok, irányok*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 371 (kiemelés az eredetiben).

gény szövegképzésének illetve a beszédmóduknak, a mű diskurzusának, diskurzuslogikájának ezért lesz jellemzője az, hogy „az elbeszélő Én beszéde tehát mindig a másik beszédére irányuló, abból építkező lesz”.⁷²) Mert nincs jogunk beleszólni mások életébe, létfelfogásába, bármennyire is rokon- vagy ellenszenves az számunkra. Mindenki autonóm személyiség, s a saját maga által választott úton saját magának kell végigmennie – bármi legyen is annak következménye. A jelenségvilágnak „individuais változatai vannak”.⁷³ N. Tóth Anikó szerint a „címbeli *útközbeniség* a maga váratlan, spontán helyzeteivel, esetlegességeivel alátámasztja az elbeszélő szándékot: nincs mód a beavatkozásra, csak a szemlélődő befogadás lehetséges.”⁷⁴ Azaz Faragó Vilmos korábban említett észrevétele⁷⁵ jogosnak nevezhető: Mészöly valóban nem átalakítani, megváltoztatni akar, hanem csak leírni, bemutatni mindent és mindenkit, olyannak, amilyen. Az már az emlegetett ideológiai alapozású kritikusi szemlélet következménye, hogy a recenzens megállapítását bíráló, elítélő, dehonesztáló hangsúllyal és céllal fogalmazta meg.

A főszereplő-narrátor világképének másik jellegadó vonása, mely az előzőhöz hasonlóan szintúgy regénykonstitutív funkciót is betölt, a – szemben Szirák Péter fentebbi meglátásával – mások iránt megmutatkozó odahajló, szeretetteljes együttérzés és részvétel, amivel közeledik a többiek, azok szemlélete, életkörülményei, sorsa felé, s ami rokonságot mutat a keresztényi *caritas* ideájával is. Még Faragó Vilmos is megjegyzi, hogy a mű „pontos leírását [adja] egy meztelenné *szégyenült* [? – Sz. Zs.], a kuszaságoktól *szenvedő* világnak. [...] A tehetség, a láttató erő, a helyzetek objektív drámaisága minduntalan átüt a szenvtelenség [? – Sz. Zs.] rétegein, s ha *regényt* nem teremt is [? – Sz. Zs.], *viszonyt* igen, mert élénk sorakoztat egy szuggesztív láttelepet az emberi nyomorúságról. Mészöly vonatfűlkéi, állomásai, utcái, házai, kapui, udvarai, tárgyai, kecskéi, disznói, galambjai, legyei, utasai, járókelői, rokonai (és neonberendezései) *segítségért kiáltanak*.”⁷⁶ (Csak apró, közbevetőleges megjegyzésként: ha másért nem, az imént megfogalmazottak alapján nyilvánvalóan kínálkozhatott volna a korabeli recenzens számára az „új regény”-től történő elhatárolása a műnek, de legalábbis a különbség felmutatható lett volna – csak hát persze akkor az ideológiai, kultúrpolitikai *prekonceptió* is részlegesen revidéálandó kellett volna hogy legyen.) A szeretetre, megértésre, de legalább az odafigyelésre éhező elesettek, szegények, kiszolgáltatottak (akik a legkülönbözőbb okoknál fogva olyannyira sokan vannak a műben) iránti érzékeny figyelem és részvétel állandó attitűdje jellemzi Libust. Az ő alakja ill. szemlélete kapcsán is érvényes, amit Balassa Péter *Édes Anna*-elemzésének végén, összefoglalóan ír: „...az az egzisztenciálfilozófia és az a keresztény sztoa, amely véleményem szerint az *Édes Anna* szerzői világképének mélyén meghúzódik, nem passzív és nem kegyes, hanem a szegénység és a részvétel által a lét megismerésének aktusa. A részvétel: aktív. Az aktív megismerés egyik formája. A német nyelvben nem a »Teilnahme« szó fejezi ki ezt, hanem inkább a »Mitleid«, az együtt szenvedés, a

⁷² DANYI, *i. m.*, 1376.

⁷³ *Uo.*, 1382.

⁷⁴ N. TÓTH ANIKÓ, *Szövegvándor: Közelítések Mészöly Miklós prózájához*, Pozsony, Kalligram, 2006, 38.

⁷⁵ Lásd a 4. jegyzetet.

⁷⁶ FARAGÓ, *i. m.*, i. h. (kiemelések az eredetiben).

vele szenvedés. A megismerésre vonatkozóan pedig a francia »connaître« igéjére kell gondolnunk, ami szó szerint együtt születni, vele születni jelentésű. [...] Mindkét esetben az együtt és a vele, a társasság szemantikája rajzolódik ki, csakúgy, mint a Kosztolányi idézte *Rituale Romanum* latinjában. Európánk alapnyelvében a Ne bocsátkozzál ítéletre szolgáló (ill. szolgálólányoddal) mondatban a *cum servo*, illetve *cum famula tua* fordulata. Ez az »együtt« Kosztolányi *Édes Annájának* tanúsága szerint is az egyetlen *válasz* a szorongás kiáltására, mely a létevetett emberből tehetetlenségében fölszakad.⁷⁷ Béládi Miklós szerint is „az elbeszélés [? – Sz. Zs.] emberi vonatkozásait, különlegességeit, tragédiáit és nyomorúságait megrendült részvétellel jegyezte fel az író”,⁷⁸ másutt pedig olyan Mészöly-művekkel együtt szól „részvétetikáról” jelen alkotásunk kapcsán is, mint az *Állatforgalminál*, *Teréz krónikája*, *Film*, az *Emkéné*, *Történet*.⁷⁹ Míg Pályi András recenziójában a következőket írja: „Innen ered a könyv legnagyobb erénye: a szenttelenül [? – Sz. Zs.] jegyzett párbeszédéből egyszerre kicsap az emberség, az érzélem melegsége.”⁸⁰ Tanulmányában Fogarassy Miklós is arról értekezik, hogy „semmi sem áll tőle [ti. Mészölytől – Sz. Zs.] távolabb, mint az absztrakt, hidegen objektív tárgyias modor”.⁸¹ Tüskés Tibor pedig – nem alaptalanul – még a korabeli erdélyi (politikai) viszonyok bemutatására is kitér írásában: „Ceașescu Romániája elevenedik meg ezeken a lapokon, a kommunista diktatúra éveit, s bár a regényben nincsen szó börtönökről, telefonlehallgatásról, levélfőlbontásról, nyílt erőszakról, »festett vérzésről«, a bemutatott kép ma is – a többé-kevésbé nyílt beszéd lehetőségének idején – megrendítő.”⁸²

S a fentebbi gondolatok, Libus, és általa a regény sugározta létszemlélet és világlátás nagymértékben kapcsolódnak az Atléta, valamint a Saul által sugárzott világgépekhez és értékrendszerekhez. Csak míg Óze Bálint és Saulus környezetükből kiemelkedő emberek voltak, itt a legegyszerűbb, leghétköznapibb, esetleg helyenként elesett, magatehetetlen emberek kapcsán fogalmazódik meg mindez. Azaz az öntörvényű autonóm létezéshez mindenkinek joga van, kivétel nélkül. Ez kapcsolja össze egymással végső soron a „pontos történeteket”. Ez az a vezérfonál, melyre az egymástól abszolút (eleinte talán zavaró) módon elkülönülő történések felfűzhetőek. Ezzel együtt is elfogadhatónak tűnik Béládi Miklós meglátása, miszerint e mű Mészöly nézőpontváltásának második fordulata,⁸³ de az is, hogy a könyv újabb nagy kísérlete Mészölynek a két regény után.⁸⁴

⁷⁷ BALASSA Péter, *Kosztolányi és a szegénység: Az Édes Anna világgépéről* = Uő, *A látvány és a szavak: Esszék, tanulmányok 1981–1986*, Bp., Magvető, 1987, 133–134 (kiemelés az eredetiben).

⁷⁸ BÉLÁDI, *Az epika...*, i. m., i. h.

⁷⁹ Uő, *Jelentés...*, i. m., 544.

⁸⁰ PÁLYI, i. m., 182. Hasonlórol szól Horpácsi Sándor is, jóval általánosabban, néhol üresen puffanó sztereotípiákban: HORPÁCSI, i. m., 91.

⁸¹ FOGARASSY Miklós, *Térszerkezet, időszerkezet* = „Tagjai vagyunk egymásnak”: *A Tarzusi szavaival köszöntik a hetvenéves Mészöly Miklóst barátai*, szerk. ALEXA Károly, SZÖRÉNYI László, Bp., Szépirodalmi-Európa Alapítvány, 1991, 126.

⁸² TÜSKÉS, i. m., 48.

⁸³ BÉLÁDI, *Az epika...*, i. m., i. h.

⁸⁴ MÉSZÁROS László, i. m., 857.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 3. szám

Ugyanakkor bizonyos mértékig igaza van Thomka Beátának, aki szerint „a mindennapi jelentéktelenségek aprólékos követése azonban egy adott ponton túl tovább nem folytatható, a módszer kereteit a végsőkig kimeríti.”⁸⁵ Éppen ezért a *Pontos történetek, útközben* határon álló mű (de – szemben Bazsányi Sándor vélekedésével – semmiképpen nem „szintézis”⁸⁶) a *Magasiskola*, illetve a két, hatvanas évekbeli regény, valamint a *Film* között. Az utóbbi műben tűnnek fel markánsan először azon jegyek, melyek igazán a nyolcvanas évek Mészöly-prózájában fognak majd domináns szereppel bírni, így legelsősorban az ún. pannon mitológián alapuló epikai konstrukciókban. Ám a *Film*ben a *Pontos történetek, útközben*ből is jól ismert aprólékos és (látszólag) szenvtelen leírások is ott vannak még, s a narrátor szó szerint a „kamera-technika” megvalósítója, s ami a *Pontos történetek*ben még kissé partikuláris (regény)világnak tűnt, az a *Film*ben történelemmel, történetfilozófiai aurával itatódik át. Mindezek folytán jelenthető ki: a *Pontos történetek, útközben* fontos mű az alkotói pályán, ám szigorú esztétikai mércével mérve a korábbi és néhány későbbi Mészöly-regény illetve elbeszélés művészi magasrendűségének színvonalát csak részlegesen képes megközelíteni. Kísérlet, mely a *Film*ben fog igazán beérni és kiteljesedni.

⁸⁵ THOMKA, *Mészöly...*, i. m., 50.

⁸⁶ BAZSÁNYI, i. m., 127.

**ITALY AND HUNGARY.
HUMANISM AND ART IN THE EARLY RENAISSANCE**

Edited by Péter Farbaky and Louis A. Waldman, Firenze, Villa I Tatti – The Harvard University Center for Italian Renaissance Studies, 2011 (Villa I Tatti Series, 27), xli + 728 l.

2008-ban az ország tudományos, kulturális intézményei, múzeumi és egyetemei több kiállítással és konferenciával is megünnepezték Mátyás király trónra lépésének 550. évfordulóját. Az *Italy and Hungary: Humanism and Art in the Early Renaissance* címmel, Farbaky Péter és Louis A. Waldman szerkesztésében megjelent pompás kiállítású tanulmánykötet mintegy keretét alkotja a Reneszánsz Év eseményeinek: a kötet ugyanis a jubileumi évet előkészítő időszakban, 2007-ben, a firenzei Villa I Tatti Reneszánsz Kutatóközpontban megrendezett konferencia előadásait tartalmazza, megjelenésére azonban 2011-ig kellett várni. Nagy kihívás előtt álltak tehát a szerkesztők, hiszen bizonyára sokan némi szkepszissel veszik kézbe a könyvet: lehet-e közvetlenül a Reneszánsz Év publikációi után új eredményeket közölni? Ez a kérdés óhatatlanul felmerül a magyarországi olvasókban, még akkor is, ha tudjuk, hogy a kötet elsősorban a külföldi szakma képviselőivel akarja megismertetni a magyarországi humanizmus és korareneszánsz művészet kutatásainak legújabb tendenciáit és eredményeit. A magyarországi reneszánsz kutatók és a Villa I Tatti kapcsolata azonban a 2007-es konferenciánál régebbi időkre nyúlik vissza. A rendszerváltás előtti korszakban közép-európai kutatók 1981-től kezdődően a Fondo Amicizia ösztöndíjának köszönhetően juthattak ki Firenzébe, majd 1993-tól a Mellon Alapítvány kínált ösztöndíj-lehetőséget a térségből érkezőknek.¹ Jelen kötet szerzői között több egykori Tatti-ösztöndíjas is megtalálható.

A kötet első nagy tematikus egységében tudománytörténeti írások kaptak helyet (*The Study of the Hungarian Early Renaissance in Humanism and Art*). Hiánypótló tanulmányok ezek, a kötetben reprezentált diszciplínák nagyobb ívű tudománytörténeti önreflexiója ugyanis ritkaságnak számít a magyarországi reneszánsz-kutatások szakirodalmában, mind az irodalom, mind pedig a művészettörténet terén.² Éppen ezért ezek az írások

¹ Lásd Péter FARBAKY, [c. n.] = *Toward a Festschrift: Renaissance Studies in Honor of Joseph Connors*, Firenze, Villa I Tatti – The Harvard University Center for Italian Renaissance Studies, 2010, 55–58.

² A magyarországi reneszánsz művészet kutatásának a történetét legutóbb MIKÓ Árpád foglalta össze: *Reneszánsz, magyar reneszánsz, magyarországi reneszánsz: Részletek egy stíluskorszak kutatásának a történetéből* = *Mátyás király öröksége: Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*, szerk. MIKÓ Árpád, VERŐ Mária, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2008, II, 115–146; Uő, *A Corvina-könyvtár története* = *Uralkodók és Corvinák: Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján*, szerk. KARSAY Orsolya, Bp., OSZK, 2002, 123–138. Lásd még Péter FARBAKY, *Postscript: Mrs Rózsa Feuer-Tóth and the Study of the Early Hungarian Renaissance* = Rózsa FEUER-TÓTH, *Art and Humanism in Hungary in the Age of Matthias Corvinus*, Bp., 1990, 141–148; Péter FARBAKY, *Renaissance Art and Architecture in*

amellett, hogy a hazai és a külföldi olvasók számára egyaránt tanulságosan kontextualizálják a magyarországi kutatásokat, felhívják a figyelmet a tudománytörténeti összefoglalások hiányára is. A fejezetet Marosi Ernő tanulmánya nyitja (*Risorgimento e Rinascimento in Ungheria*), amely azt vizsgálja, hogy a 19. században, a nemzetállamok, nemzeti identitástudat formálódásának idején milyen szerepet játszott a Mátyás-kultusz az ország kulturális és tudományos életében, milyen mintát jelentett Mátyás király műpártolása az akkoriban megalakuló állami intézmények – mint például a Magyar Nemzeti Könyvtár vagy a Magyar Tudományos Akadémia – alapításához. Marosi bemutatja, hogy Mátyás uralkodását már a 16. század óta az ország történelmének aranykorával azonosították, s a korszak politikai függetlensége és virágzó művészeti élete iránt érzett nosztalgia a 19. században csak még jobban felerősödött. Ez a korszellem határozta meg a reneszánsz-kutatások kezdeteit is. Marosi Ernő tanulmányának olvasása során azon is elgondolkozhatunk, hogy tulajdonképpen mit is jelent nekünk a reneszánsz korszaka, mi az a nemzeti narratíva, ami ennek az egyébként nemzetközi paradigmákban gyökerező eszmetörténeti fogalomnak a hazai értelmezési kereteit alakította.

A szekció következő írásában (*Introduzione alla recente storiografia sul Rinascimento in Ungheria*) Szörényi László ismerteti az utóbbi évek reneszánsz irodalomtörténeti kutatásainak főbb vállalkozásait és eredményeit. A számvetést Klaniczay Tibor halálának évével, 1992-vel kezdi, hiszen a humanizmusra és a korszak irodalomtörténetére vonatkozó kutatások szinte kivétel nélkül mind a kiváló filológus és egyszersmind kiterjedt nemzetközi kapcsolatokat építő, tudományszervező tudós munkásságához köthetők. Szörényi kiemeli annak a jelentőségét, hogy Klaniczay részt vett az 1982-ben, Schallaburgban megrendezett kiállítás koncepciójának a kidolgozásában, illetve a katalógus szerkesztésében. Klaniczay mindig is az interdiszciplináris kutatások ösztönzője volt, így túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a konferencia szervezői, egyben jelen kötet szerkesztői, az ő szellemi örökségét is folytatták azzal, hogy nemcsak a művészettörténetet, hanem a magyarországi humanizmus képviselőit is vizsgálандó témaként jelölték meg. Humanista szövegek és a művészetek kapcsolatának a tárgyalására azért is érdemes felhívni a figyelmet, mert nem mindig volt ez magától értetődő igény a korszak kutatásának a története során.

Török Gyöngyi tanulmánya (*Jolán Balogh: The Founder of Research into the Hungarian Renaissance*) annak a művészettörténésznek a portréját rajzolja meg, aki a hazai reneszánsz művészet kutatásának az alapjait lerakta: Balogh Jolán életműve a mai napig megkerülhetetlen kiindulópontot jelent minden, a korszakkal foglalkozó kutató számára. Megközelítésmódját azonban, amelyből többek között éppen a műalkotások humanista olvasata iránti fogékonyság hiányzott, azóta számos ponton meghaladta a kutatás. Török

Hungary, Bulletin of the Society for Renaissance Studies, 14(1997), 7–14. A humanizmus kutatástörténetével kapcsolatban, hasonlóan a teljesség igénye nélkül, csak utalunk néhány cikkre: RITÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A magyar humanizmus-kutatásról Schallaburg után = „Nympha super ripam Danubii”: Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., Balassi, 2002, 9–21; JANKOVITS László, *Egy hetven éves monográfiáról*, Jelenkor, 44(2001), 970–972; TAKÁCS József, *Tibor Kardos e gli studi sull’Umanesimo*, Nuova Corvina, 2008/20, 92–97.

Gyöngyi volt a kurátora annak az 1982-es schallaburgi kiállításnak, ami szintén Balogh Jolán munkásságán alapult és az ő ideáit tükrözte. Talán ezzel az együttműködéssel is magyarázható, hogy értékeléséből hiányzik az a kritikai hangvétel, amit Balogh Jolán felfogásával kapcsolatban a következő generáció megfogalmazott.³ A schallaburgi kiállítás emblematikus jelentőségét jelzi az is, hogy a kötetben Klaniczay Tibor, Balogh Jolán egész oldalas portréja után a kiállítás katalógusának a címlapja kapott helyet. Az alsó-ausztriai kiállítás mérföldkönek számított a magyarországi reneszánsz-kutatások történetében, ez volt ugyanis a hazai reneszánsz műtárgyak első jelentős, ráadásul nemzetközi seregszemléje, mely ily módon a 2008-as kiállítások viszonyítási pontját is jelentette. Balogh Jolán sok tekintetben pozitivista tárgyalásmódjához képest Feuerné Tóth Rózsa szemlélete hozott változást, akinek fő érdemeként a kora-renaisszánsz művészet és építészet valamint a humanista művészetelmélet közötti szoros kapcsolat feltárását tartják számon. Az ő jelentőségét már Farbaky Péter tanulmánya ismerteti (*Recent Research on Early Renaissance Art in Hungary*). Farbaky ezen kívül bemutatja az utóbbi évek kutatásaiban bekövetkezett hangsúlyeltolódásokat, azokat az új témákat és tendenciákat, melyek közül néhány, mint például a Jagelló-kori művészet megítélésében bekövetkezett változás, e kötet cikkeiben is tetten érhető.

A második tematikus fejezet az itáliai és magyarországi humanisták valamint költők kapcsolatait, illetve a humanista eszmék terjedésének módjait járja körül (*The Flow of Ideas: Exchanges and Encounters in Literature and Humanism*). Pajorin Klára görög tudósok magyarországi kapcsolatrendszerét mutatja be, többek között egy eddig kevésbé tárgyalt személy, Joannes de Dominis zenggi, majd váradi püspök pályaképének a felvázolásán keresztül (*L'influsso del Concilio di Basilea sull'Umanesimo in Ungheria: I primi contatti degli Ungheresi con gli umanisti greci*). A szerző korábbi tanulmányaihoz hasonlóan ez esetben is arra mutat rá, hogy a humanizmus és a platonizmus hazai befogadását erősen befolyásolta a törökök általi fenyegetettség. Valery Rees Ficino magyarországi kapcsolatait, műveinek magyarországi fogadtatását elemzi (*Marsilio Ficino and the Rise of Philosophic Interest in Buda*), és arra keresi a választ, hogy miért voltak a firenzei neoplatonista számára oly fontosak a magyarországi olvasók, illetve hogy mit jelenthetett neki Mátyás személye. A választ részben ő is az aktuálpolitikai eseményekben véli felfedezni, Ficino pedig, vélhetően, Mátyás királyban valóban a filozófus király ideáljának a megtestesülését láthatta. Az eszmetörténet felől közelíti meg Bene Sándor is az általa vizsgált témát: tanulmányában Andreas Pannonius karthauzi szerzetes két királytükkrét veti össze egymással (*Where Paradigms Meet: The Theology of Political Virtues in Andreas Pannonius' Mirrors for Princes*). Írása és az előző két tanulmány közös nevezőjeként határozható meg, hogy a szerző véleménye szerint a művek keletkezéstörténetében itt is fontos szerepet játszott a törökök elleni harc és a tervezett kereszties hadjárat előkészítése. Bene a két szöveg forrásainak alapos vizsgálata során egy lényeges különbséget állapít meg a Mátyás királynak, illetve az Ercole d'Este ferrarai hercegnek ajánlott két királytükör eszmeisége között. A szerző ugyanis azt mutatja ki, hogy

³ Lásd például MIKÓ Árpád, *Balogh Jolán*, *Enigma*, 13(2006)/48, 433–435.

Andreas Pannonius a korábbi szöveg tomista felfogásához képest a második királytükörben a scotizmus irányába mozdult el, az arisztotelianus hagyománytól pedig a neoplatonista felé fordult. Ez pedig állítása szerint szintén többek között Bessarion kardinális körének az arisztotelianizmus és a platonizmus összehangolására tett kísérleteivel és a humanizmus eszméinek szélesebb körű térhódításával magyarázható. Bene tanulmánya nem csak az utóbbi időben Andreas Pannonius művei körül megélték a kutatásoknak a kontextusában értékelhető,⁴ elemzése a középkor és a reneszánsz fogalmának a nemzetközi reneszánsz-kutatásokban megfogalmazott új interpretációira is reflektál.

Végezetül meg kell említeni az irodalmi fejezetben olvasható két, humanista költéssel foglalkozó tanulmányt. Jankovits László Jacobus Piso Rómában keletkezett költeményeit elemzi és mutatja be a versek intertextuális kapcsolatait (*Jacobus Piso, a Hungarian Humanist in Rome*). Ritoókné Szalay Ágnes a Janus-értelmezésekkel és életrajzi részletekkel kapcsolatos izgalmas nyomozásainak újabb eredményeit osztja meg velünk (*Andrea Mantegna e Giano Pannonio*). Miként sok más korábbi tanulmányában, elemzése most is a filológia, az irodalomtörténet és a művészettörténet határterületein mozog. Ritoókné feltárja Janus Pannonius Andrea Mantegna festő dicsőítésére írott versének jelentésrétegeit, melynek során megkapjuk a költemény művészetelméleti olvasatát. A tanulmány ezen túl arra is vállalkozik, hogy tisztázza az elveszett kettős portré születési körülményeit, és rekonstruálja azt a padovai kapcsolati hálót, amelynek segítségével Janus és Mantegna megismerkedhettek, és sor kerülhetett a festmény megrendelésére.

Andrea Mantegna Janust és barátját, Galeotto Marziót ábrázoló képe csak egy a korszak híres itáliai művészei által készített alkotások közül, melyekről teljes bizonyossággal még azt sem tudhatjuk, hogy egyáltalán eljutottak-e magyarországi megrendelőikhez. Kora-reneszánsz művészettörténet-írásunk nehézségét többek között éppen ez okozza, a korszak kutatóinak sokszor kell megküzdniük az elveszett művekre vonatkozó források értelmezésével, vagy egyáltalán azok hitelességének a kérdésével. A kötet nagyobb részét a művészettörténeti témájú cikkek teszik ki, melyek számtalan új eredményt és hipotézist tartogatnak az olvasók számára, és többek között éppen a Mantegna-képhez hasonlóan elveszett, vagy éppen csak töredékekben fennmaradt művekkel kapcsolatos ismereteket összegzik.

⁴ A karthauzi szerzetes életére vonatkozó ismereteket az utóbbi időben Pócs Dániel is jelentős mértékben gazdagította: Dániel PÓCS, *Holy Spirit in the Library: The Frontispiece of the Didymus Corvina and Neoplatonic Theology at the Court of King Matthias Corvinus*, Acta Historiae Artium, 41(1999/2000), 143–149; Uő, *Guglielmo Giralddi és Andreas Pannonius*, előadás kézírata, elhangzott a *Mi végre a tudomány?: Fiatal Kutatók Fóruma, I.* című konferencián, Bp., MTA Társadalomkutató Központ, Jakobinus terem, 2003. március 4. Andreas Pannoniusról lásd még KERTÉSZ Balázsné BÍRÓ Csilla, *Andreas Pannonius és Petrarca De viris illustribus című életrajzgyűjteménye = Szöveg – emlék – kép*, szerk. BOKA László, P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK–Gondolat, 2011 (Bibliotheca Scientiae et Artis), 62–75; Uő, *Andreas Pannonius Énekek éneke kommentárjának prológusa a középkori kommentárelőszavak tükrében = Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, szerk. BÉKÉS Enikő, TEGYEY Imre, Debrecen–Bp., 2012 (Classica – Mediaevalia – Neolatina, 6), 111–118.

A miniatúra-festészet problémáihoz szólnak hozzá Angela Dillon Bussi (*Le biblioteche di Mattia Corvino e di Lorenzo il Magnifico: Confronti e tangenze, con alcune note sulla ritrattistica laurenziana e corviniana*) és Jonathan J. G. Alexander tanulmányai (*Francesco da Castello in Lombardy and Hungary*). Dillon Bussi, aki korábbi kutatásai során a Mátyás halála miatt Firenzében maradt kódexeket azonosította be, most a magyarországi király és Lorenzo de' Medici könyvtárát veti össze egymással, kiterve a Bécsben őrzött Plautus-Corvina keletkezési körülményeinek a vizsgálatára. Jonathan Alexander cikke talán nem fog minden magyarországi Corvina-kutatónál pozitív fogadtatásban részesülni. Francesco da Castellóval, a lombardiai miniatúrral foglalkozó cikkében ugyanis lényegében megkérdőjelezi nem csupán a Castello köré szerveződő műhely, hanem a hasonlóan észak-itáliai stílusjegyeket mutató budai miniatúrafestő-műhely létezését is, de legalábbis szorgalmazza a „műhely” fogalmának az újragondolását és pontosítását. Alexander, Castello legújabb nemzetközi szakirodalmának eredményei alapján, a legutóbbi időben neki tulajdonított kódexek stiláris jellegzetességeiből kiindulva, a lombard mesternek attribálja a budai műhely egyik legrepresentatívabb Corvináját, az ún. Cassianus-Corvinát, lerombolva ezzel az ismeretlen Cassianus-miniatör létezésének hipotézisét. Meg kell jegyeznünk, hogy a budai műhely felülvizsgálatával kapcsolatos érvelés meggyőzőbb lenne, ha az kiterjedne a stíluskör többi kódexére is, illetve azokra a címeres levelekre, melyek a budai műhelynek a működését leginkább feltételezik.

A jelen recenzió már csak terjedelmi korlátok miatt sem vállalhatja fel, hogy elbírálja akár ezt, akár a kötetben olvasható számos egyéb új attribúciós felvetést, annyit azonban a kötet végigtanulmányozása után megállapíthatunk, hogy a nemzetközi szakemberek bevonása a hazai reneszánsz anyag kutatásába már csak azért is gyümölcsözőnek bizonyul, hiszen ha nem is fogadjuk el teljes egészében állításait, mégis számos ponton elgondolkodtató az, ahogy ki merik kezdeni a hazai kutatások által konstruált korábbi koncepciókat. A kötet következő két tanulmánya nem a mítoszok lerombolásáról, hanem éppen a vakmerő mítoszképzés gesztusáról híresült el már rögtön a konferencia idején. A Prokopp Mária és Wierdl Zsuzsanna nevéhez köthető Botticelli-hipotézis, melynek lényege, hogy az esztergomi érseki palota Erényeket ábrázoló freskói közül Temperantia figuráját a firenzei mesternek tulajdonítják, nem sokakat győzött meg a szakmából (*Gli affreschi quattrocenteschi dello Studiolo del Primate del Regno d'Ungheria a Esztergom: Una nuova attribuzione; Nuovi risultati sul restauro degli affreschi quattrocenteschi dello Studiolo del Palazzo Arcivescovile di Esztergom*). Jelen kötet társszerkesztője, Louis A. Waldman a könyv bevezetőjében is egyértelművé teszi véleményét az elképzelés abszurditásával kapcsolatban, amit a konferencia után nem sokkal, már az Élet és Irodalom hasábjain is igen meggyőzően kifejtett.⁵ Waldman egyébként két tanulmánnyal is képviselteti magát a kötetben, s az egyikben visszatér az esztergomi freskók mesterének a kérdéséhez. Úgy tűnik, hogy Waldman elfogadhatónak tartja az eredetileg

⁵ FARBAKY–WALDMAN, *Introduction*, xxxii–xxxiii; „Ha tíz perc alatt nem vagy meggyőző, felejsd el az elméletedet”: Louis A. Waldman művészettörténésszel PALLAG Zoltán és SZELE Bálint készített interjút, *Élet és Irodalom*, 51(2007)/28.

Balogh Jolán által felvetett elképzelést, mely szerint az erényábrázolások alkotója azonos lenne a forrásokban Ippolito d'Este festőjeként szereplő, bizonyos „Albertus pictor Fiorentinus”-szal.

Farbaky Péter és Buzás Gergely írásai a Mátyás-kori építészet két fő központjának, a budai és a visegrádi palotának a stíluskapcsolatait foglalják össze. Farbaky a budai váron feltehetően vezető építészként dolgozó, firenzei Chimenti Camicia életrajzára vonatkozóan talált újabb adatokat, s ezeknek tükrében vizsgálja a budai rezidencia építészeti előképeit (*Florence and/or Rome? The Origins of Early Renaissance Architecture in Hungary*). A szakirodalomban korábban meghatározott firenzei illetve urbinói kapcsolatok mellett a római példákra hívja fel a figyelmet. Tanulmányában az egyes építészeti emlékek tárgyalása során kitér arra is, hogy a magyarországi épületek és reneszánsz *entrieur*ök hatása milyen későbbi, közép-európai központokban mutatható ki. Buzás Gergely a visegrádi palota reneszánsz-kori építkezéseit és szobrászati díseit illetve azok itáliai párhuzamait mutatja be (*The Royal Palace in Visegrád and the Beginnings of Renaissance Architecture in Hungary*). A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy milyen középkori előzményekre vezethető vissza az itáliai hatások jelenléte a magyarországi építkezéseken. Ez a megállapítása egybecseng Ritoókné egy korábbi észrevételével, aki a latin nyelvhasználat erős középkori hagyományával magyarázza a humanizmus korai térhódítását a magyarországi művelődéstörténetben.⁶ Buzás ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy mai ismereteink szerint az *all'antica* stílus mindig is csak díszítőstílus maradt a Mátyás-kori építészetben. A tanulmány szerepeltetése a kötetben azért is fontos, mert mint ismeretes, a palota rekonstrukciója az utóbbi idők egyik legvitatottabb műemléki helyreállítása volt, így a szerzőnek lehetősége nyílt arra, hogy a restaurálásához vezető utat, számításokat és kutatási eredményeket megossza a nemzetközi szakmával is.⁷

A kötetrészt utolsó két cikke a mecenatúra aspektusaival foglalkozik. Miközben művészettörténet-írásunk a reneszánsz stílus hazai meghonosodásában Beatrix királynénak mindig is kulcsfontosságú szerepet tulajdonított, a korábbiakban nem igazán vizsgálták szerepét a műpártolásban. Mikó Árpád ennek, a királyné népszerűtlenségéből következő történelmi gyökereit ismerteti, majd sorra veszi azokat a műfajokat és emlékeket, melyekben Beatrix megrendelői szerepe feltételezhető vagy kimutatható (*Beatrice d'Aragona e il primo Rinascimento in Ungheria*). Mikó írása illeszkedik abba a trendbe, mely az utóbbi időben Beatrixnak és unokaöccsének, Ippolito d'Estének 1490 után létrejött esztergomi udvarát mint élénk itáliai kapcsolatokkal rendelkező művészeti központot tartja számon.⁸ Ippolito d'Este műpártolásának jelentőségére hívja fel a figyelmet Louis Waldman is, aki az esztergomi Erény-freskókból kiindulva a német festő és művészeti

⁶ RITOÓKNÉ SZALAY, *i. m.*, 9–11.

⁷ A rekonstrukcióról részletes elemzést írt MAROSI Ernő, *Forrásfoglalás: Restaurálások Székesfehérvárott, Esztergomban és Visegrádon a 2000. évben*, BuKsz, 13(2001), 348–362. A vita folytatódott ugyanazon hasábkon: BUZÁS Gergely, *Viták a visegrádi palotarekonstrukció körül*, BuKsz, 14(2002), 11–13; MAROSI Ernő, *Buzás Gergelynek forrás-ügyben enyhe érzelmi reakcióval*, *uo.*, 14.

⁸ Beatrix műpártolásáról lásd még PAJORIN Klára, *Aragóniai Beatrix szerepe Mátyás király irodalmi mecenatúrájában*, ItK, 115(2011), 158–167.

ügynök, Alexander Formoser tevékenységével kapcsolatos kutatásait közli a kötetben (*Commissioning Art in Florence for Matthias Corvinus: The Painter and Agent Alexander Formoser and His Sons, Jacopo and Raffaello del Tedesco*). A monografikus igény-nyel megírt cikk terjedelme szinte már szétfeszíti a konferenciakötet kereteit, a türelmes olvasónak azonban érdekesítő nyomozásban lesz része. Formoser ugyanis olyan művészek felé közvetítette Mátyás király megrendeléseit, mint Filippino Lippi, Andrea del Verrocchio vagy, miként az egy nemrégiben előkerült dokumentumból kiderül, Benedetto da Maiano. Waldman cikke azért is izgalmas, mert a mozaikszerűen összerakott levéltári adatok alapján körvonalazódik előttünk a korabeli művészeti mecénatúra gyakorlata és működése, s megismerkedhetünk a reneszánsz művészeti életnek a művészettörténészek által ritkábban tárgyalt üzleties szempontjaival.

A fennmaradt emlékből következően, a Corvinák után talán a szobrászatot tartathatjuk a hazai reneszánsz-kutatások leghálásabb témájának. Ezzel a műfajjal foglalkozik a kötet utolsó fejezete (*Sculpture at the Court of Buda: Art, Antiquity, and Political Ideals*). A szobrászattal kapcsolatos kutatások az utóbbi időben újabb leletekkel és attribúciókkal gazdagították a Mátyás-kori művészetről alkotott ismereteinket.⁹ Ezek közül az egyik legszenzációsabb eredményt Francesco Cagliotinak köszönhetjük, aki a korábban a „Márványmadonnák mestere” elnevezés mögött rejtőzködő művészt Gregorio di Lorenzóval azonosította.¹⁰ Úgy tűnik, hogy a szobrász életműve jelen konferenciakötettel is gazdagodott: Louis Waldman véleménye szerint a nagyközönség által csak néhány éve, 2008-ban, a Magyar Nemzeti Galériában megrendezett kiállításon megismert, kvalitásos váci terrakotta-töredék szintén a firenzei művésznek tulajdonítható.¹¹ Gregorio di Lorenzónak attribuíál Alfredo Bellandi is újabb műveket a Szépművészeti Múzeum gyűjteményéből, ebben a kötetben ő ismerteti a szobrász magyarországi tevékenységét (*L'attività dello scultore Gregorio di Lorenzo per Mattia Corvino e due episodi sulla fortuna del Rinascimento nel collezionismo ungherese: Il San Giovannino e un Salvatore coronato di spine al Museo di Belle Arti [Szépművészeti Múzeum] di Budapest*). A Mátyás-kori udvari szobrászat másik jeles képviselőjének, Giovanni Dalmatának a munkásságát itt a művész monográfusa, Johannes Röhl mutatja be (*Giovanni Dalmata at the Court of Matthias Corvinus in Hungary*). Francesco Caglioti e kötetben a hagyomány szerint Lorenzo de' Medici ajándékként Mátyás királynak küldött, Nagy Sándort és Dareioszt ábrázoló bronz relief-pár történetével foglalkozik (*Andrea del Verrocchio e i profili di condottieri antichi per Mattia Corvino*). A Vasari által (talán tévesen?) bronzreliefekként emlegetett Verrocchio-portréknak ma már csak másolatai ismertek, ezeket az ábrázolásokat ettől függetlenül a magyarországi szakirodalom mindig is az uralkodói önreprezentáció és az *imitatio Alexandri* programjának fontos megnyilvánulásaként tar-

⁹ Lásd például VÉGH András, *Egy reneszánsz felirat töredékei és a budai királyi palota csillagképei*, Művészettörténeti Értesítő, 59(2010), 211–231.

¹⁰ Francesco CAGLIOTI, *A firenzei Gregorio di Lorenzo, Mátyás király szobrásza = Hunyadi Mátyás, a király: Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*, kiállítás-katalógus, szerk. FARBAKY Péter, SPEKNER Enikő et al., Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 2008, 129–137.

¹¹ A töredék leírását lásd MÉRAI Dóra = *Mátyás király öröksége, i. m.*, I, 59–61, cat. I-5.

totta számon. Caglioti tanulmánya a ma ismert különböző változatoknak mintegy családfáját próbálja meg felvázolni, és a reliefeket elhelyezi a „capitani affrontati” ikonográfiai típus történetében.

A magyarországi kutatásokat e fejezetben Pócs Dániel képviseli, aki tanulmányában két, a budai várból származó fehér márvány töredéket vizsgál meg közelebbről (*White Marble Sculptures from the Buda Castle: Reconsidering Some Facts about an Antique Statue and a Fountain by Verrocchio*). A feltehetően a király megrendelésére elkészült Verrocchio-kúthoz, illetve egy antik eredetű Pán szoborhoz tartozó töredékek már korábban is ismertek voltak, behatóbban azonban eddig még senki nem kutatta őket. A szerző arra vállalkozik, hogy a tárgyalt emlékekre vonatkozó források újraolvasása után tisztázza a szobrok keletkezési körülményeit. A tanulmány jól szemlélteti azt az eltérő megközelítésmódot, amit a hazai reneszánsz anyag magyarországi és nemzetközi tárgyalásmódjában – legalábbis ebben a kötetben – többször is megfigyelhetünk. Míg az utóbbi esetben a budai udvarban dolgozó külföldi művészekkel vagy a jelenleg külföldi gyűjteményekben őrzött emlékekkel foglalkozó kutatók, gyakran lenyűgöző anyagismeret és háttértudás birtokában elsősorban az adott művész életművére, stíluskritikára, ikonográfiára koncentrálnak, addig a hazai interpretációk fókuszában legalább ennyire fontos a megrendelő szempontjainak a figyelembevétele, vagyis a műalkotás mint a hatalmi reprezentáció eszközének a felfogása. Ebben a kontextusban tárgyalja Pócs Dániel is a Pán szobor töredékét, s levéltári kutatásai alapján megerősíteni látszik azt a korábbi felvetést, mely szerint a töredék abból a szoborból származhat, amelyet Lodovico il Moro milánói herceg szándékozott Mátyásnak ajándékba küldeni. Az ajándékozás gesztusa összefüggött a Corvin János és Bianca Maria Sforza között tervezett házassággal. A terv ugyan megghiúsult, a források mégis arra engednek következtetni, hogy nem zárható ki annak a lehetősége, hogy az antik darab Mátyás halála után mégis eljutott az országba.

A Mátyás király udvari humanistáival és művészeivel foglalkozó, nemzetközi tudományos *symposionok* résztvevői minden egyes alkalommal tulajdonképpen maguk is a középkor óta létező itáliai–magyar kulturális kapcsolatok hagyományának válnak a részeseivé és egyben folytatóivá. A firenzei Villa I Tattiban megtartott konferencia előadói kimondatlanul is felelevenítették annak a nemzetközi tudós társaságnak a légkörét, amivel a budai udvarba érkező külföldi vendégek is találkozhattak, így a kötet méltó folytatása lett az itáliai–magyar kapcsolattörténeti kutatásoknak. Az angol és olasz nyelven kiadott, a Harvard University Press által terjesztett könyv megjelenésének azért is örülhetünk, mert ennek köszönhetően a magyarországi reneszánsz művészetről és humanizmusról folytatott diskurzus az eddigieknél még hatékonyabban kapcsolódhat be a nemzetközi reneszánsz-kutatásokba.¹² Azt pedig csak remélhetjük, hogy a nemzetközi együttműködésben megszületett új eredmények és felvetések a továbbiakban komoly inspirációt jelentenek majd a magyarországi kora-reneszánsz művészet és humanizmus

¹² Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert a 2008-ban az ELTE-n, *Matthias Rex 1458–1490: Hungary at the Dawn of the Renaissance* címmel megtartott, szintén rangos nemzetközi konferencia kötete sajnos a mai napig nem jelent meg.

tárgyalásához. Végezetül külön ki kell emelnünk a gazdagon illusztrált könyv már-már reneszánsz kódexeket megidéző igényes kivitelét. A kötetet esztétikai értékei miatt is érdemes kézbe venni.

Békés Enikő

TELEKI MIHÁLY UDVARTARTÁSI NAPLÓJA (1673–1681)

Bevezetővel, jegyzetekkel és mutatóval közlésezi Fehér János, Kolozsvár, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2007 (Erdélyi Művelődéstörténeti Források, 5), 682 l.

2007-ben Kolozsvárott látott napvilágot Fehér János gondozásában, az Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány támogatásával *Teleki Mihály udvartartási naplója (1673–1681)*. A kora újkori Erdély történetével foglalkozó kutatók számára rögtön szembetűnhet a címadás, hiszen már a Székely Nemzeti Múzeum egykori igazgatója, Herepei János is említi többször, sőt fel is dolgozta ugyanezt a történeti forrásértékű dokumentumot az *Adattár-sorozat* III. kötetében *Teleki Mihály postálkodási naplója 1674–1679* címmel.

A Herepei Jánosétól eltérő, Fehér által adott cím paratextusként az olvasás irányát jelöli ki a mindenkor befogadó számára. A megváltoztatott címnek műfaji kérdéseket érintő jelentősége van. Ezzel a meghatározással egyrészt nyomatékosítja a postálkodási diárium és az udvartartási napló közti funkcionális különbséget, másrészt az udvartartás jelzői hangsúlyozásával kapcsolatot teremt a kora újkori udvari kultúra és rendtartás instrukcióival, rendelkezéseivel, szokásjogi diskurzusával.

A 682 lapos kötetet Fehér János hetvenlappos bevezető tanulmánya nyitja meg, ezt követi a napló szöveghű közlése a 89–233. lapig, majd a Fehér által készített *Teleki Mihály itinerárium (1674–1679)* folytatódik a következő húsz lapon. Végül a rend-

kívül alapos, kiválóan megszerkesztett, csaknem 220 lapnyi név- és tárgymutató zárja a kötetet, s függeléként néhány színes felvétel látható Teleki Mihály eredeti udvartartási naplójának lapjairól. Mindenképpen előrebocsátható tehát a megállapítás, nagyszabású, komoly előkészületeket igénylő produktumról van szó. A kötet lapjai a szerkesztő-szöveggondozó tudatos kompilációs igényét, alaposságát és jártasságát igazolják.

A kötet kiadásának fontosságát, időszerűségét több szempontból is hangsúlyozni kell. Tágabb értelemben az udvartartási napló egy szélesebb, összetettebb európai kultúrtörténeti nyilvánosságnak a része, amelybe egyaránt beletartozik Aegidius Romanus 14. századi fejedelmi tükre, Niccolò Machiavelli értekezése, Lorenzo Ducci *Arte aulica* című tanulmánya, Thurzó Imre 1617-es instrukciója vagy a Fehér János által is említett proszopográfiai adattár *Batthyány Ádám földesúri famíliája* címmel. A kötet szerves részét alkotja tehát az európai udvari kultúra morális-jogi-politikai beszédmódjai rekonstruálására irányuló nemzetközi kutatásoknak.

Szűkebb értelemben az *opus* a Teleki-kutatáshoz nyújt igen nagy mennyiségű forrástörténeti adalékot. Az id. Teleki Mihály körül kialakult nyilvános tér politi-

kai-etikai-konfesszionális kérdéseivel foglalkozó kutatók a 21. század első évtizedében is szembesülnek azzal a problémával, hogy primér szövegtörzsként ebben a témában főleg a Gergely Sámuel által szerkesztett nyolckötetes levelezésgyűjtemény áll rendelkezésre. Joggal elmondható tehát, hogy Apafi uralkodásának utolsó tíz éve, a szakirodalomban Erdély hanyatlásával azonosított intervallum, id. Teleki Mihály generális életének utolsó tíz évét is jelenti, s konkrét szövegtörzsként itt is a Gergely-féle levelezés említhető meg, amely fellelhető ugyan az erdélyi és a magyarországi levéltárakban, de vizsgálatuk, feldolgozásuk még várat magára. Így a Teleki-kutatás egy újabb jelentős szövegtörzst nyert az udvartartási napló közzétételével.

Az újabb kultúratudományi diskurzusok módszerei, nemcsak a történeti antropológia, hanem a mentalitás- és a mikrotörténeti olvasatok számára is hathatós segítséget nyújthat a szövegközlés, amely egyszerre teszi lehetővé az 1670-es évekbeli Teleki-udvartartás diakrón és szinkrón metszetének kultúranropológiai vizsgálatát. A bevezető tanulmány tematikája is a mentalitástörténet módszereinek nyit utat, elég, ha csak a Teleki-udvarbeli büntetések, ajándékozások aktusát említjük.

Mіндеzen túl magának a naplónak a nyilvánosság elé kerülését is érdemes méltatni. Ahogy Fehér is beszámolt a tényről, Herepei János 1938-tól a Székely Nemzeti Múzeum élén állt, s ekkor bukkan rá az opusra, melyet *Teleki Mihály kővári kapitány postálkodási diáriumának* nevezett el. 1945-ben azonban a Múzeum gyűjteményének mintegy kétharmadát Zalaegerszegre menekítették, s a várost ért bombázások miatt az anyag nagy részét (így a jelen kötetet is) eltűntnek hitték a

kutatók. 1945 után tehát mostanáig pusztán azok az adatok álltak rendelkezésre, amelyeket a történész Herepei igazgatósága alatt a levéltárban jegyzetelt. Az *Adattár*-sorozatban végigkísérhető a fennmaradt források folyamatos közzététele.

Fehér a tanulmány bevezető passzusa után a címadás értelmezésével folytatja gondolatmenetét. A szerkesztő szerint a szövegtörzs bejegyzéseinek témakörei jóval komplexebbek a postálkodási adatoknál, amelyek az udvarba érkező postákat, küldöncöknél a kiindulás helyét, a küldő személyét, valamint az érkezés időpontját tartalmazó bejegyzéseket fedik le, az udvarból kiindulóknál az indulás idejére, a címzetre, a levél tartalmára, típusára vonatkozó feljegyzéseket takarják. Fehér mindemellett megjegyzi: „A Teleki Mihály udvarában szolgálatot teljesítő deákok (és más udvari szolgák) által vezetett napló tartalmát tekintve a postálkodásról szóló adatok mellett elkerülhetetlenül itineráriumának nyilvántartójává vált [...] állandóan úton volt, s útjain a napló is követte őt, a soros íródeák (a napló több kéz írását mutatja) pedig mindig feljegyezte tartózkodási helyét vagy éppen úticélját, sokszor utazásának okát is” (9–10). S ezután még folytatja a konvenciók szolgák járandóságainak a bejegyzésével, a napi események leírásával. Összegzésképpen a szöveg tartalmi vonatkozásaira hivatkozva írja át a Herepei által adott címet, s nevezi el udvartartási naplónak, mely 17. századi műfaji jelenlétének ismertetésére terjedelmesebb, kilencnapnyi szövegrészt szentel. Közbeékelve szerepel két rövidebb értekezés Herepei és a Székely Nemzeti Múzeum, valamint a napló kutatástörténetéről.

Fehér interdiszciplinaritásra való törekvése ebben a fejezetben kap leginkább

hangot (*A postálkodási diárium/udvartartási napló műfajáról és helyéről a 17. századi naplóirodalomban*). A naplóba történő bejegyzéseknek a funkciója elsősorban az információ rögzítése, rendszerezése és optimális felhasználása volt. Ahol tömeges ügyintézés, illetve nagy udvari forgalom zajlott, ott szükséges volt elkészíteni a napi feljegyzéseket. Gergely Sámuel olyan adatot is megemlít a Teleki-porta kapcsán – írja Fehér –, hogy „naponta száz levelet is útnak indítottak az udvarából” (18). A postamesterség a kora újkort megelőzően is bizalmi tisztségnek számított, hiszen a státus birtokosa „a legapróbb részletekig kitalapozhatta a fejedelmi udvar működését, minden oda befutó fontos információ átment a kezén” (19). Teleki Mihály 1656-tól 1661-ig töltötte be a fejedelmi postamesteri rangot. Bizalmi státusa az erdélyi fejedelmi udvarnál már ekkor megkezdődött s kovári kapitányként idővel ez erősödött, hiszen a vár kulcspozícióban volt a Felvidék és Bécs felé vezető úton, tehát állandóan szemmel tarthatta a következő diplomáciai feladatait.

Teleki nagyon tudatosan, előrelátóan szervezte előbb saját udvarának életét, s később taktikus hatalmi manőverezésének köszönhetően a lehető legnagyobb udvar életének, a fejedelmi udvarnak is szervezője, irányítója lett.

Fehér megjegyzi, hogy feltételezhetően Teleki udvarában több naplót is vezettek folyamatosan, s ezt a főúr szükségesnek is tarthatta. Egy per kapcsán nyert említést egy 1670-ben vezetett diárium „ephemerides” (mindennapi bejegyzések) címszóval. 1678-ban valószínűsíthetően két diáriumot is vezetett az ott szolgálatot teljesítő deákokkal, az egyiket fekete, a másikat sárga conventionalisként emlegetve.

A bevezető tanulmány jelentős hányadát Teleki Mihály udvara összetételének, személyi feltételeinek részletező bemutatása teszi ki. A betöltött tisztségek, familiárisok, szolgálók száma elsősorban az udvar nagyságától, valamint a politikában, diplomáciában, gazdaságban betöltött centrális szerepétől függött. „Az úr személyétől függően a különböző udvarok arcualata is más-más volt, ezt nagyban meghatározta a dominusz életkora, közéleti szerepe, gyermekeinek a száma” (31). (Teleki-nek a Kemény János elesését jelentő nagyszülősi csata után ívelt fel a pályája: 1662-ben kovári kapitány, 1667-ben Máramaros főispán-helyettese, 1669-ben már a fejedelmi tábla ülnöki székének a birtokosa, s még jó néhány tisztséget megszerzett csaknem tíz esztendő alatt, és 1681-ben már az ország generálisának nevezték ki.)

Fehér megállapítja, hogy a 17. század folyamán Erdélyben és Magyarországon is ún. mozgó udvarok léteztek, ami azt jelenti, hogy egy személy köré szerveződött az udvari rendtartás. Ha a dominusznak más portán, birtokon elfoglaltsága akadt: hivatali teendők, gazdasági-diplomáciai ügyek, ez esetben az udvari kíséret is a dominusszal együtt változtatta a helyét.

Az 1670-es években Teleki udvarában kb. 180–200 szolgálatot becsültek (familiárisok, udvari tisztségviselők, szolgálók együttesen).

A Koltai András által szerkesztett *Magyar udvari rendtartás: Utasítások és rendeletek 1617–1708* című kötet 2001-ben 33 kora újkori instrukciót tett közzé. A forráskiadvány kronologikus sorrendben tárja a nyilvánosság elé a 17. században a fejedelmi és a főúri udvarokat szabályozó rendeleteket. Ezt azért szükséges itt megjegyezni, mert az instrukciók által megraj-

zolt kép és a Teleki-udvarban vezetett napló/diárium az udvari nyilvánosságot megteremtő társadalmi tisztségek szerkezetében rokon vonásokat mutat. Habár jelen kötet erre nem helyez hangsúlyt, de érdemes kiemelni, hogy az udvart érintő utasításokkal azok a személyközi kapcsolatok kerülnek előtérbe, amelyek egyaránt befolyásolják mind a privátum, mind a publicum működésének rendjét, ami természetesen a dominusz személyével hozható összefüggésbe.

Fehér nagyon alaposan tárja fel az udvartartási napló információi és a korabeli források alapján a Teleki-udvarban betöltött tisztségek funkcióját, sőt igyekszik név szerint is azonosítani a különféle szolgáltat-tételekért felelős személyeket. A legap-róbb részletekig kitér pl. a pecérek, tyúkászok, ménespásztorok, kádárok, fullajtárok, lovászok, kocsisok, csatlósok szerepének az ismertetésére. Majd a mesteremberek tevékenységeit is bemutatja.

Mint általában a 17. századi udvarokban, itt is a hopmester vagy az udvari kapitány szerepét kell kiemelni, amit valószínűleg Balkó Pál tölthetett be 1691-ben. Fehér megállapítja, hogy konkrétan az udvarhoz tartozók száma mintegy 160 főt tett ki, és ehhez a számhoz még nem tartoztak hozzá az ún. házi uraimék, vagyis a familiárisi szolgálatban lévők, de a saját házuknál lakók. A férfi hopmesterek mellett Fehér említést tesz a női hopmesterekről is, az ún. öregasszonyokról. A Bécsből fiát figyelmeztető Bethlen Miklóst idézi: „Az Hugaidnak egy tisztesseges Öreg Asszony igen szükség” (69). Az úrnő Vér Judit mellett Bornemisza Mihályné Szintay Mária állhatott. Az öregasszony elnevezés nem szó szerint értendő Fehér állítása szerint, hanem a tapasztalat mértékére

utalt az udvari szolgálatban. Az udvarbíró (*praefectus-provisor*) intézte az udvar gazdasági ügyeit. A porkoláb, a kulcsár, a számtartó az ő felügyelete alá tartozott.

Egyik legfontosabb udvari színtérnek a konyhát tekinti az előszó írója. Egy 1671-ben keletkezett konyhamesteri instrukciót is citál. A konyhában a pohárnoknak és a tálmosónak igen fontos szerepe volt. A vendégek érkezésénél szükségesnek tartotta Teleki az egyeztetést az ételek feltálalása miatt.

A Teleki-udvarban a zenei életre is nagy hangsúlyt helyeztek. A korban egyes udvarokban külön szolgáltak síposok, dobosok, trombitások, az udvari bolonddal együtt.

A Teleki-képhez jelentős adalékot nyújthat a *Nevelés és művelődési élet az udvarban* című fejezet. Ezen a főúri portán ugyanis több gyermek is nevelkedett a saját csemetén kívül. Teleki nagy gondot fordított az árvák taníttatására, nevelésére is. A protestáns főúr udvarában többször megfordult katolikus szerzetes is. Elsősorban azért tartotta ezt szükségesnek, hogy a katolikus vallású szolgálók lelki nevelődése se szenvedjen hiányt a protestáns környezetben. Az istentiszteletek látogatása kötelező volt a portáján, melynek elmulasztása súlyos bűnnek számított: „1677. szeptember 13-án maga a naplóvezető is saját bőrén tapasztalta az istentiszteletről való elmaradás következményeit: »Verték vasba Musnait, ekkor töttek engem is az tömlöcbe templomba, nota bene, való nem menésért.«” (65.)

Teleki Mihály tehát igen szigorú várúr lehetett. Gondoskodni akart mindenről, igyekezett nyomon követni az eseményeket, amelyek a környezetében és a saját kommunikációs közegében történtek. Ebbe

az „információbirtoklásba” beletartozott a gazdasági javak számontartása s a diplomáciai feladatok felügyelete éppúgy, mint a cselédek lelki nevelődésének nyomon követése is. A további kutatás számára több kérdés is megfogalmazódhat az olvasottak nyomán. Például: milyennek tartotta Telekit a közvetlen környezete? Készült-e olyan instrukció, amely viselkedésbeli előírásokat is adott a privátum szférájának? Hogyan öltött testet a Teleki-udvarban a színlelés művészete a várúr szemelyében?

Nagy érdeme még a kötetnek a név- és tárgymutató összeállítása is, amely a fellelhető összes személy- és helynevet tartalmazza a tárgyi címszavakon kívül.

Fehér János munkája rendkívül nagy hiányt pótol a kora újkori Erdély mikrotörténetét kutatók számára. A kötetnek köszönhetően remélhetőleg egyre kevesebb lesz a feltételezésekbe bocsátkozás a Teleki-életmű és -udvartartás kapcsán.

Gáti Magdolna

**KOMLÓSSY GYÖNGYI: A KÜLÖNÖS MAGYAR NYELV.
ADALÉKOK BÉL MÁTYÁS NYELVTUDOMÁNYI MUNKÁSSÁGÁHOZ**
Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2010 (Historia Litteraria, 27), 168 l.

A kötetben Bél Mátyás két eddig kiadatlan, héber nyelvhez kapcsolódó nyelvészeti kéziratának átírását olvashatjuk egy-egy tanulmány kíséretében. A téma fontos, hisz a 18. századi szerző munkásságát ismerjük és elismerjük számos tudományterületen, a földrajz- és történettudomány atyjaként említjük, ám a nyelvészet területén elért eredményeiről máig nincs átfogó képünk. Annak ellenére nem feltárt még munkásságának ez a szegmense, hogy Bél magyar tudós társaság-tervezetében nagy szerepet tulajdonított anyanyelvünk kutatásának. Komlóssy Gyöngyi munkája tehát hiánypótló, fontos hozzájárulás az irodalom- és főként a nyelvtudomány történetéhez. Az Universitas rangos sorozatában már megszoktuk a tudományos igényességet, s ez alól a jelen kötet sem kivétel. A külsőségekkel kezdve, a borító szürke alapon viseli a Historia Litterariától megszokott mintát, középen Bél egyik kéziratának facsimiléjével. A he-

lyesírásban hibát ritkán vehetünk észre, azt is leginkább a héber és szír karakterek lejegyzésénél, ám ezek tudatosan megahagyott Bél-féle elírások. A kötet tudományos igényességét növeli, hogy a héber és szír szavak lejegyzésében hazai szaktekintélyek, Bányai Viktória és Kövér András segítettek a szerzőt.

Áttérve a tartalomra: a cím magyarázatra szorul. Nem derül ki belőle rögtön, hogy mit is tartunk a kezünkben, miről fogunk olvasni. *A különös magyar nyelv* főcím megegyezik a kötetben szereplő második mű címével: *De peregrinitate linguae Hungaricae*. A *peregrinitas* szó különösre való fordítása önmagában nehézkes, de a választást megindokolja a szerző a második tanulmány bevezetésében (123). Végigolvasva a második Bél-szöveg előtt leírt ismertetést a keletkezés körülményeiről, megtudhatjuk, hogy a 18. századi szerzőt műve megírására milyen érzület ösztönözhatta. Ezáltal találónak, már-már

kizárólagosnak érezhetjük a döntést, hogy a latin jelentésárnyalatok közül miért a *különös* szóra esett a választás.

A kéziratok közlését megelőzik a róluk szóló összefoglalások. Így nem rögtön a szövegekkel találkozunk, hanem némi háttér tudással felszerelkezve kezdetük meg olvasásukat. Az első kéziratot, az *Etymologicon Hungaricumot* Bél befejezetlenül hagyta ránk. Az előtanulmányból összefoglalást kaphatunk a 18. század eleji nyelvrokonság-elméletekről, amelyek közül kiemelkedik Gottfried Wilhelm Leibniz munkája. Ő vetette fel elsőként a finn-magyar nyelvrokonságot. Hazánkban azonban ekkor még a szent nyelvekkel való rokonság kimutatása volt a cél. Ez az eszmeiség megnyilvánul számos irodalmi toposzban, szinte minden műfajban. Így nem meglepő, hogy Bél Mátyás is inkább a héber-magyar nyelvrokonságot kívánta bebizonyítani. Az *Etymologicon* autográf kéziratát az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményében őrzik. A szöveg nem tartalmaz datálást, ami az átíró újabb nehéz feladat elé állította, hiszen gyakorlatilag az egész Bél-életművet át kellett olvasnia, hogy kisebb utalásokból hozzávetőlegesen meg tudja határozni a keletkezés időpontját, az 1712–1716 közötti időszakot. A szövegtörténet felvázolása után Komlóssy bemutatja a Bél Mátyás rendelkezésére álló forrásokat, illetve a szótárírási módszereket. A kor tudománytörténetével foglalkozóknak nagyon érdekes lehet a forrásokként említett személyek listája, hisz itt nem kisebb nevekre bukkanhatunk, mint Szenci Molnár Albert, Otrokocsi Fóris Ferenc, Heinrich Opitz, Samuel Bochart, Johannes Buxtorf, Thuróczy János, Tsétsi János és Pázmány Péter. Sem történeti korok szerinti, sem

felekezeti szűrést nem érzékelünk. A névsor alapján egy személyes kánon állítható fel. A korabeli nyelvrokonítók módszere, melyet Bél is követ, számos érdekességgel szolgál. A séma: magyar szó – latin megfelelő – hasonló hangzású héber gyök – héber szó latin betűs hangalakja – a héber szó latin jelentése – jelentéstani magyarázat – hangtörténeti magyarázat. Egy példa, melyen látszik mind a módszer, mind a hivatkozás a forrásokra: „34. Atya, Pater, quod Turcis est: Ata; quamvis Baba in usu illis magis vulgari: descendit a Chaldaico: אבא venit, accessit; forte, quod Pater est primum generationis principium, filiorum, filiarum venientium in hunc mundum; vel quod ex accessu ad mulierem vir fiat pater. Ita deriuat F. Foris in Orig. H. p. 301.”

Látható, a szövegkiadás egyértelműen tudományos közönségnek íródott, Bél Mátyás latin magyarázatokkal látja el az olvasót. A szótár terjedelménél fogva lehetetlen lett volna az egészzet lábjegyzetben lefordítani, ugyanis a 468 szócikk mintegy száz lapot tölt meg. Az irodalomtörténeteseken és történeti nyelvészekén kívül számos tudományterület képviselőjének érdekes olvasmány lehet a szótár, annak ellenére, hogy mára a nyelvtudomány már meghaladta Bél elméletét. Érdemes belelapozni a szótárba, néhol nem kis kreativitásról árulkodik egy-két szócikk létrehozása. Bélnek gyakran furmányos, csavarosan asszociatív módon kellett összehoznia a jelentéseket, s ez a mai tudomány ismeretében akár szórakoztató is lehet.

A második kézirat nem nyelvtörténettel, hanem nyelvhasználatással foglalkozik. Ez volt Bél Mátyás utolsó e tudományterületen végzett munkája. A bevezető tanulmány áttekintés Bél ez irányú tanulmányainak rendszeréről, illetve tudományszerve-

ző tevékenységének eszmei és gyakorlati hátteréről. Levelezésének átvizsgálásából tűnt ki, hogy habár országleíró munkássága visszaszorította nyelvtörténettel kapcsolatos érdeklődését, mégis csaknem két évtizeden át foglalkozott nyelvészeti kérdésekkel. A *De peregrinitate linguae Hungaricae*-hez Theophil Siegfried Bayertől, neves orientalista barátjától kért segítséget. Mivel nyelvrokonainknak Bayer a finneket tartotta, kettejük közt ez polémiához vezetett, de megmaradt köztük a barátságos viszony. Bél nem Bayer elméletét szerette volna cáfolni, hanem inkább a fentebb említett Leibnizét. Erre bizonyíték, hogy a *De peregrinitate linguae Hungaricae* című dolgozat életében megjelent nyomtatásban. Az autográf kéziratban nem szerepel explicite Leibniz neve, a nyomtatványban azonban már konkrétan megnevezi őt. Annak ellenére, hogy a szerző célja egy elmélet tagadása volt, továbbmegy és hatalmas előrelépést tesz a tudományban, ugyanis ő mondta ki először, hogy a nyelvek hasonlóságából nem feltétlenül következik a népek rokonsága. Jelentősek eredményei a ragozás és toldalékolás tekinte-

tében. Jól látszik Bél alapossága abban, hogy a finn–magyar nyelvrokonságot bizonyító szakirodalomban is jártas volt. Eből kiderül, hogy Bél célja műve megírásával az volt, hogy a magyar nyelvet a kor nagy német, illetve németül értő tudósai elé tárja, az általuk ismert leibnizi elmélet ellenében. A dolgozat közli a teljes latin szöveget, és azt magyarra fordítja. A fordításnál felmerülő nehézségek – a magyar nyelv latin terminusokkal való leírása miatt – érthetően vannak feloldva, a szöveg könnyen olvasható.

Mindkét szöveg közzététele számos szempontból tekinthető mérföldkőnek. Bél Mátyás életművének ismerete újabb mozaikdarabbal bővült. Irodalomtudományi, nyelvtudományi, művelődés- és eszmetörténeti szempontból ritkán adódik, hogy egy közel háromszáz éves gondolkodási rendszer ilyen hiánytalanul felfejthető, átélhető legyen. A művek tágabb tudománytörténeti kérdésekre is választ adhatnak azáltal, hogy Komlóssy Gyöngyi keletkezéstörténetük mellett gondosan feltárta eszmetörténeti kontextusukat is.

Juhász Szandra

BALOGH F. ANDRÁS: NÉMET–MAGYAR IRODALMI EGYÜTTÉLÉSEK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Budapest, Argumentum Kiadó, 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 166), 205 l.

Újabb német–magyar irodalmi kapcsolatokat bemutató könyvvel jelentkezett Balogh F. András, a kárpát-medencei német nyelvű irodalmak kutatója. Az Argumentum Kiadó gondozásában megjelenő Irodalomtörténeti Füzetek 166. száma több mint kétszáz lapon közli a régió német nyelvű irodalmának különböző aspektusait elemző tanulmányait, amelyek a nyelvben és

kultúrájában oly sokszínű kelet-középeurópai térség német–magyar irodalmi együttélési módozatait és az egymásra hatásokat vizsgálják. Az esettanulmányok összességéből a német–magyar, néhol pedig a német–román irodalmi egymásra hatás folyamata bomlik ki.

A tanulmánykötet széles időbeli spektrumot ölel át: a szerző a késő-középkori

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évi CXXII. kötet 1. szám

irodalmi toposzok vizsgálatával kezd, majd a 20. század történelmi viharában megtépzott és így napjainkra elcsökevényesedett német nyelvű kisebbség kulturális pozíciójának, jövőbeli lehetőségeinek elemzésével zárja a kötetet. A vizsgált témát figyelembe véve három részre lehet bontani a könyvet: az első fejezetekben a szerző egy-egy izgalmas témát megragadva, azt kifejtve – mint például a tokaji bornak vagy Drakulának mint témának a német irodalomban való megjelenése – vizsgálja a kor jellemzőit, annak a németiség életére és ezáltal irodalmára gyakorolt hatását. A nyelvet nem vagy csak részben bírók számára nagy előnye a könyvnek, hogy minden felvonultatott idézet magyar fordítása is megtalálható, ezzel segítve a nem feltétlen szakavatott olvasót a megértésben.

Balogh András a régió német nyelvű irodalmainak alapkérdéseit veszi górcső alá, így már a munka legelején a betelepített németységnek a befogadó országgal, annak eszme- és értékrendjével való szembenézését tanulmányozza. A szerző idézeteiken keresztül mutatja be annak a sajátos irodalomnak a kialakulását, amely a befogadó magyar táj és kultúra talaján a tudatosan ápoltnémet nyelven szólalt meg és fejezte ki az új haza történelmével való azonosulását. A mai kor embere számára talán kissé ellentmondásos a 18. századi hazai németiség Hungarus-tudata, mikor a betelepített németek anyanyelvükön írtak a magyarság történelmének kiemelkedő alakjairól, jelenségeiről, mintegy identifikációs szimbólumokként használva azokat. A szerző azonban rávilágít a korra, mikor is „a politikai gondolkodást még csak vékony szálak kötötték össze a nyelvi identitással” (27). Egy sajátos irodalom

fejlődési vonalai tűnnek fel, amely magát magyarnak érzi, de a nyelvet nem használja, és amely a német és a magyar kultúra ötvözetéből született egyfajta kettős erőterben.

A folytatásban Balogh 20. századi művészportrékat rajzol meg és életműveket mutat be annak a történelmi viharoktól sújtott kornak tükrében, melyben a vizsgált írók éltek s tevékenykedtek. Frappáns és sokatmondó tanulmánycímeik világítanak rá az egyes szerzők jellemzőire, korukra, életműveikre, a történelemnek az életükben és művészetükben támasztott problematikájára. Ilyenek a beszédes *A többnyelvűség kétnyelvű kétkedője: Franz Hodjak, Richard Wagner és az ellenkezés öröme* vagy *Az 1956-os Hans Bergel* címeik. A bemutatott művészeket és művészetüket keresztül kibomlik előttünk szinte az egész viharos 20. század: a fasizálódó Európa, a náciizmus örülete, a Harmadik Birodalom agresszív terjeszkedése, népiirtások és koncentrációs táborok, a háború bukása és az azt követő teljes német összeomlás, az új határok etnikai szempontokat figyelmen kívül hagyó meghúzása, a kollektív bűnösség kimondása és a németiség deportálása, malenykij robot és internáló táborok, a kommunista diktatúra elnyomása, migráció, emigráció és kényszeremigráció. Mindezek a viharok nem kímélték a regionális német irodalmat és annak művelőit sem: a háború előtt és alatt a náci propaganda felkarolta a határon túli német literatúrát, mely a nagynémet egység ideológiáját és az anyaországtól távol is ahhoz hűségesen ragaszkodó szerzők eszményképét volt hivatott szolgálni. Ezért még a nem náci írók sorsa is ellehetetlenült a háború után. A német nyelv, mely korábban regionális szinten a középkori latinhoz hasonlóan

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évi CXXII. kötet 1. szám

egyfajta nemzeteket átfogó közös kultúrnyelvként funkcionált, megszűnt ebben a minőségében létezni, a régió német irodalma elcsökevényesedett. A németül mégis megszólaló gondolkodók élete mind különböző, ám hasonlóan küzdelmes és hányattatott sorsokat példáz: a romániai születésű Hans Bergel karrierjét a magyar forradalom határozza meg, fegyház és kényszermunka jut neki osztályrészül egy novella tendenciózus elemzése után. Franz Hodjak életét és irodalmi tevékenységét a Ceaușescu-diktatúra lehetetleníti el, míg végül ő is emigrálásra szánja magát, akár csak Richard Wagner, aki az NSZK-ban telepedik le a szép irodalmi karriert befutó Herta Müllerrel, miután a román titkoszolgálat, a Securitate gyakorlatilag kikényszeríti őket az országból. Mindannyiuk közös élménye a (szellemi) otthonból való kiszorulás, a hontalanság érzése: sem a beszűkült nemzetiségi gondolkodásban, sem a diktatórikus eszközöket alkalmazó kommunizmusban, sem a számukra idegen nyugati kapitalizmusban nem talál(hat)ták meg helyüket. Annál inkább rátaláltak azonban eredeti írói hangjukra, mindegyik más és más írói nyelvezetet és világot épített ki magának, mintha nem is egy régióban szocializálódtak volna. Az írói világok sokfélesége, pl. Hans Bergel mitizáló epikája, Hodjak iróniája, Richard Wagner önmarcangolása, illetve ezen sokféleségnek az elemzése a kötet erőssége.

A kötet tematikailag utolsó részében Balogh a jelent nézi és a jövőbe tekint: a német nemzetiségi kultúra hazai helyzetével és jövőbeli esélyével foglalkozva a szerző a rendszerváltás hozta új lehetőségeket és a veszélyforrásokat vizsgálja.

A veszélyeket elsősorban a beolvadásban, a globalizáció uniformizáló jellegében és a hazai német kisebbség gazdasági önszerveződésének hiányában látja. A szerző a tradíció fogalmának újragondolását a nemzetiségi kultúra sarkalatos és elengedhetetlen pontjának tartja, és ezt a szellemi folyamatot követi pontról pontra nyomon. A hazai német kisebbségi irodalom éppen abban alkotott maradandót, hogy minden körülmények között meg tudott újulni, most is egy ilyen megújulási folyamatot élhetünk át, amelyben épp a magyar irodalom által szolgáltatott irodalmi modellek tűnnek irányadónak, így felismerhetjük Ady, Babits, József Attila és Petri György hatását is. Ennek az irodalmi folyamatnak a dokumentálása közben a szerző kitekint az irodalomból és a többségi társadalom felelősségére is felhívja a figyelmet: ennek anyagi, erkölcsi segítségnyújtására apellál s hangsúlyozza az összehangolt kutatás szükségességét is.

Balogh a nemzetiségi kultúrák országhatárokon túlmutató jellegét abban is látja, hogy ugyanannak a szerzőnek más országban más a szerepe, recepciója, művészi világa. Egy egységesebb európai kulturális normarendszer kialakítása sokat segítené a nemzeti tradíciók mentén, mintegy azok szélárnyékában kialakult kisebbségi irodalmi hagyományok tudatának erősítésében. Balogh szerint a mai Magyarországon a hagyomány és a nemzetiségi kultúra magas szintű művelése egyetlen reális színhelyül az egyetemek kínálnak, mert itt valósítható meg a „kisebbségtudomány” intézményes keretek között való ápolása, mindemellett azonban hangsúlyozza a hazai általános iskolai és gimnáziumi nemzetiségi oktatás fontosságát is.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 3. szám

Balogh F. András könyve tudományos hozzájárulása mellett hasznos olvasmánya lehet a témában járatlan olvasóknak is, s egyfajta figyelemfelkeltőként szolgálva tovább növelheti a közép-európai gyökerekkel rendelkező kortárs német irodalom iránti érdeklődést.

Pollak Petra